Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ 11

2-қисм

Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар йўналишдаги 11-синфи учун дарслик

Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган

Алмати «Мектеп» 2020

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72
И15

Муаллифлар:

А.С.Ибраева, Л.К. Еркинбаева, Л.Т. Назаркулова, Г.Т. Ишанова, А.К. Бекишев, Д.А. Турсинкулова, С.Б. Гончаров, А.Н. Баданова, А.А. Касимжанова

Таржимон **Н. Анарметова**

Шартли белгилар:

— бу қизиқ

— эсда сақлайлик

— назорат саволлари

— биргаликда муҳокама қиламиз

— вазиятли вазифалар

— ўйлаб кўринг

Ҳуқуқ асослари. Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар
И15 йўналишдаги 11-синфи учун дарслик. 2-қисм /А. Ибраева, Л. Еркинбаева, Л. Назаркулова, ва б. – Алмати: Мектеп, 2020. – 200 б., расм.

ISBN 978–601–07–1554–7

И $\frac{4306020700-171}{404(05)-20}$ 61(1)–20

УДК 373.167.1
ББК 67.0я72

© Ибраева А.С., Еркинбаева Л.К., Назаркулова Л.Т., Ишанова Г.Т., Бекишев А.К., Турсинкулова Д.А., Гончаров С.Б., Баданова А.Н., Касимжанова А.А., 2020
© Таржимон Анарметова Н., 2020
© "Мектеп" нашриёти, бадиий безак берган, 2020
Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
Нашрга оид мулкий ҳуқуқлар "Мектеп" нашриётига тегишли

ISBN 978–601–07–1554–7

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

III бўлим
ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

IV бўлим
ПРОЦЕССУАЛҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

V бўлим
ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 211

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КИРИШ

Ҳурматли ўқувчилар!

Сиз "Ҳуқуқ асослари" дарслигининг иккинчи қисмини ўрганишга киришяпсиз. Бу ерда сиз шахсий ҳуқуқ асосларини ўрганасиз, фуқаролик ҳуқуқдаги алоҳида мажбуриятлар ва шартномаларни, оилавий ҳуқуқ институтлари, меҳнат ҳуқуқининг асосий меъёрларини кўриб чиқасиз. Процессуал ҳуқуқ асосларига алоҳида эътибор қаратилади. Бу ерда сиз жиноий-процессуал, фуқаролик-процессуал ва маъмурий-процессуал ҳуқуқ институтларини кўриб чиқасиз. Сиз халқаро ҳуқуқнинг баъзи масалаларини ўрганасиз. Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида ҳуқуқий мақомини кўриб чиқасиз. Бугун Қозоғистон Республикасининг кўп фуқаролари хорижий давлатларга таълим олиш ёки ишга жойлашиш мақсадида чиқишяпти, шунинг учун ҳам бу соҳада Қозоғистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқларини амалга ошириш асосларига алоҳида эътибор қаратиляпти. Шундай қилиб, дарслик мураккаб ҳуқуқий вазиятларда тўғри йўл топишга, Қозоғистон Республикаси қонунлари асосида тўғри қарор қабул қилишда ёрдам беради. Ушбу фанни ўрганиш жараёнида сиз жамоада ишлашни ўрганасиз, қабул қилинган қарор учун масъулият қабул қилиш, шахсий ташаббус кўрсатиш кўникмасини ҳосил қиласиз. Дарслик 10-11 синфларга мўлжалланган "Ҳуқуқ асослари" фани бўйича ўқув дастури асосида янгиланган таркибда тайёрланган.

Ҳурмат билан дарслик муаллифлари.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

III бўлим. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

10-боб. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚДАГИ ШАРТНОМА ВА МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ АЛОҲИДА ТУРЛАРИ

45-§. Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома

Бугунги дарсда:

фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тушунчаси, турлари, тамойиллари, таркиби, тузилмасини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- шартнома,
- битим.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тушунчаси. "Шартнома" сўзи contra-here ёки con-traho феълидан келиб чиқиб, "тортиш" маъносини англатади. Шартнома тушунчаси Қадимги Рим дунёвий (фуқаролик) ҳуқуқи даврида юзага келди. Шартнома сифатида икки ёки бир неча шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиш тўғрисидаги битим тан олинади. (ҚР ФК 378-модда 1-қисм)

Шартнома бу – битимнинг бир тури. Унга икки ва кўптомонлама битимлар тўғрисида (масалан, битимнинг лойиҳаси ва рўйхатга олиниши ҳамда битимнинг яроқсиз деб топиш тўғрисида) қоидалар қўлланилади.

Фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъектлари фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг томонлари бўла олади. Уларга жисмоний ва ҳуқуқий шахслар, шунингдек давлат, маъмурий-ҳудудий бирликлар киради. Шартноманинг моҳияти мулк фаровонлиги (буюмлар, пул ва қимматбаҳо қоғозлар, иш, хизмат ва бошқа мулклар), шунингдек мулк ҳуқуқлари бўлиши мумкин. Фуқаролик қонунчиликда ва фуқаролик ҳуқуқ назариясида шартномаларнинг кўплаб турлари кўриб чиқилади. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг асосий турлари.

1. *Консенсуал ва конкрет.* Консенсуал (лот. Consensus – шартнома) шартнома – томонлар ўзаро битимга (масалан, харид қилиш-сотиш, пудрат, лизинг) келган пайтдан бошлаб шартнома тузилган бўлиб ҳисобланади. Аниқ шартнома – буюм берилган пайтдан бошлаб (юкни ташиш ва сақлаш) шартнома тузилган бўлиб ҳисобланади.
2. *Ҳақ тўланадиган* – шартнома бўйича томонлар ўз мажбуриятларини бажаргани учун ҳақ ёки бошқа мукофот олиши (шартномаларнинг кўпи).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3. *Ҳақ тўланмайдиган* – биринчи томон иккинчи томонга мулкни пулсиз бепул фойдаланишга бериши (мулкни мукофотга бериш, баъзи ҳолатда мулкни сақлаш). 3. Бир томонлама шартнома чоғида биринчи томонда фақат – ҳуқуқ, иккинчи томонда – фақат мажбурият юзага келади (масалан, қарз, кредит, ҳадя қилиш) икки томонлама (ўзаро) шартномала ҳар томоннинг ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бўлади (масалан, етказиб бериш шарти, уй-жойни ижарага олиш шарти)
4. Бир типли (классик) – аниқ бир турдаги мажбуриятларни юзага келтирадиган шарт. Аралаш – қонунчиликда кўзланган турли шартларнинг элементлари бор шартнома (масалан, лизинг).
5. Эркин шартнома – томонларнинг ўз хоҳиши бўйича ясаладиган шартнома (масалан, оммавий шартнома, давлат корхоналарининг давлат буюртмасини бажариши).
6. Асосий ва аввалдан ясаладиган шартномалар – томонлар аввалдан ясаладиган шартда кўзланган қоидаларга риоя этиб, келажакда асосий шартнома тузишга мажбурият олиши.
7. Ўзаро келишилган шартнома тузганда унинг қоидаларини томонларнинг иккаласи ҳам аниқлаб олади. Бирикиш шартномасини тузганда унинг қоидаларини томонларнинг бири аниқлайди, иккинчи томон эса у қоидаларни қабул қилади.
8. Номланган – қонунчилик томонидан тасдиқланган шартнома, номланмаган – аксинча қонунчилик билан тасдиқланмаган шартнома. Шартнома эркинлиги тамойили бўйича томонлар қонунчиликда кўзланган ва кўзланмаган шартларни бажара олади. Энг муҳими, бу талаблар қонунчиликка қарши бўлмаслиги керак.
9. Ўз иштирокчиларининг манфаатига ясаладиган шартномадан юзага келадиган мажбуриятларни бажаришни талаб этишга ҳақли кишиларнинг (ўз иштирокчиларининг) манфаатига тузилади. Учинчи томоннинг манфаати учун ясаладиган шартнома – уни тузишда иштирок этмасада унинг бажарилишини талаб этишга ҳақли кишиларнинг фойдасига кўзланади.
10. Тадбиркорлик шартноманинг томонлари кўпинча ишбилармон кишилар ёки тижорат ҳуқуқий шахслардир (масалан, етказиб бериш, лизинг, франчайзинг шартлари). Бу шартномага қуйидагича хусусиятлар мувофиқ: шартномада доим ҳақ тўланадиган, шунингдек тадбиркорлик мақсадида тузилади, яъни тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун тузилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тамойиллари катта моҳиятга эга. Ушбу тамойиллар орқали биз фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг ўзгачаликларини кўра оламиз. (1-чизма.)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1-*чизма*

Юқорида берилган бир неча тамойилларга алоҳида тўхталайлик. Томонларнинг ҳуқуқий тенглиги тамойили. Шартнома тузиш пайтида томонларнинг имкониятлари тенг бўлади ва Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси меъёрлари икки томонга ҳам бирдай қўлланилади.

Тадбиркорлик доираларининг анъаналаридан фойдаланиш. Шартномада қонунчилик кўзланмаган бошқа ахлоқ қоидалари қўлланилиши мумкин.

Шартнома эркинлиги тамойили бўйинча томонлар қонунда кўзланган шартномани ҳам, кўзланмаган шартномани ҳам туза олади. Фуқаролик кодексида, қонуний ҳужжатларда ёки ўз эрки билан қабул қилинган мажбуриятда шартнома тузиш мажбурияти кўзланган ҳолатларни қўшмаганда, шартнома тузишга мажбур қилишга йўл берилмайди (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 380-моддаси).

Шартноманинг мазмуни. Томонларнинг ўзаро тасдиқлаган қоидалари шартноманинг мазмунини ташкил этади. Шартнома қуйидагича қоидалари билан ажралиб туради:

Аҳамиятли – шартнома қоидалари келишилмаса “шартнома тузилди” деб ҳисобланмайдиган, унинг тузилишига зарур ва муҳим қоидалар.

Оддий – қонунчиликда кўзланган ва шартнома тузиш пайтида қўлланиладиган қоидалар;

Тасодифий – қонунчиликда кўзланган ўзаро розилиги бўйича қўшимча қўлланиладиган қоидалар (масалан, харид қилиш-сотиш пайтида сотувчи харидорнинг манзилига етказиб беришда уни қандай қоплаш тўғрисида ўзаро келишиши мумкин).

Шартнома тузиш учун унинг барча аҳамиятли қоидалари бўйича томонларнинг розилигига эришиш керак. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексига биноан аҳамиятли қоидаларга:

Глоссарий

- **Шартнома** – икки ёки ундан кўп кишининг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларни белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиш тўғрисидаги розилиги.
- **Битим** – фуқаролар ва ҳуқуқий шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилашга, ўзгартиришга ёки тўхтатишга йўналтирилган ҳаракатлари.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

– шартноманинг моҳияти тўғрисидаги қоида (сотиб олиш-сотиш шарти бўйича бериладиган буюм тўғрисида қоида);

Қонунда ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда аҳамиятли деб топилган қоида (масалан, корхонани сотиш-сотиб олиш шартидаги нарх тўғрисидаги қоида);

Томонлардан бирининг аризаси бўйича келишувга эришадиган қоида киради.

Шартномада аҳамиятли қоидаларнинг бўлмаслиги унинг яроқсизлигига олиб келади. Битимлар лойиҳасига ўхшаш қоидалар шартномада ҳам қўлланилади. Шунга кўра, шартномалар оғзаки (вербал), содда оғзаки (товарни кредитга ёки бўлиб тўлаш билан сотиб олиш пайтида) ва нотариал тасдиқланган ёзма лойиҳада (кўчмас мулкни сотиб олиш-сотиш чоғида) тузилиши мумкин.

Бундай шартнома томонларнинг ўзаро эркин шартномаси бўлади. Унинг мақсади – фуқаролик ҳуқуқлар ва мажбуриятларни белгилаш, ўзгартириш ёки тўхтатиш. Шартнома – бу ҳам битимнинг бир тури. Битим – фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келишига йўналтирилган фуқаролар ва ҳуқуқий шахсларнинг ҳаракатлари. Фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг томонлари фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъектлари бўла олади.

1. “Шартнома” ва “битим” тушунчаларининг ўзаро қандай боғлиқлиги бор? Қайси пайтда “шартнома” қайси пайтда “битим” атамаси қўлланилади?
2. Фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг тамойилларини айтинг. Уларнинг ҳар бирига тўхталинг.
3. Фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг мазмуни қандай? Шартноманинг қандай қоидалари бор?

1-даражали топшириқ. Алоҳида вазифа. Дарсликдаги материалларга асосланиб, “Шартнома турлари” деган мавзуда тақдимот тайёрланглар.

2-даражали топшириқ. Гуруҳдаги вазифа. “Ҳар бир шартнома – битим, бироқ ҳар бир битим шартнома эмас” деган тушунчани қандай англайсиз? Ўз мулоҳазаларингизни англатинг.

46-§. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани тузиш, ўзгартириш ва бузиш

Бугунги дарсда:

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани тузиш тартибини, уни ўзгартириш, бузиш асосларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- оферта
- акцепт

Шартномани тузиш. Томонлар ўртасида шартноманинг барча аҳамиятли қоидалари бўйича битимга эришилса, шартнома тузилган бўлиб ҳисобланади. Шартнома тузиш тартиби ва

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қоидаси Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 23-тармоғида кўзланган меъёрлар билан аниқланади. Шартнома тузиш аниқ бир даврлардан иборат: шартнома тузишга таклиф (оферта) ва ушбу таклифни бошқа томоннинг қабул қилиши (акцепт).

Глоссарий

- **Акцепт** – оферта йўлланган томоннинг уни қабул қилганлиги тўғрисида жавоби.
- **Оферта** – самарали таклифлар тўғрисида мижозларни оғзаки ёки ёзма лойиҳада хабардор қилиш.

Оферта – бир ёки бир неча кишига мўлжалланган аниқ таклиф. Оферта – сотувчи ва харидор ўртасидаги битимга чақириш. Битим натижасида сотувчи тегишли сифатдаги товарни ёки хизматни тавсия этишга мажбур бўлади, харидор эса ҳақ тўлашга кафолат беради. Ушбу маълумотномадан офертага хос белгиларни бўлиб кўрсатиш мумкин: у етарлича аниқ бўлиши ва шахснинг шартнома тузишга аниқ ният билдириши жоиз; шартноманинг алоҳида қоидаларини қамраши керак; аниқ шахсга юборилиши керак.

Таклифни амалга оширадиган томон – оферент деб, таклифни қабул қиладиган шахс эса – акцептант деб аталади.

Офертанинг қуйидагича турлари мавжуд:

– оғзаки ва ёзма оферта:

– акцепт учун муддати кўрсатилган ва муддати кўрсатилмаган оферта;

– аниқ бир шахсга доир оферта ва оммавий оферта.

Уларнинг баъзи бирини кўриб чиқайлик. Шартнома тузишнинг оғзаки лойиҳасига йўл берилган пайтда оғзаки оферта қўлланилади. Ҳуқуқий шахслар ўртасидаги муносабатларда кўпинча ёзма оферта қўлланилади (масалан, шартнома лойиҳаси тузилган пайтда). Оммавий оферта фуқароларнинг турмушдаги эҳтиёжларини қаноатлантиришга йўналтирилган оммавий шартнома тузиш пайтида амалга оширилади. Агар шахснинг шартномага оид муносабатларга тушишга эрки кўриладиган таклиф бўлса ва у барча муҳим шартномаларни қамраса, бу оммавий оферта бўлади.

Мисол

Sulpak техника дўкони Айфон X телефонининг нархини кўрсатиб, пештахтага қўйса, у оферент бўлади. Мазкур товарни сотиб олишга таклиф билдирган дуч келган фуқаро акцептант бўлади. Дўкон товар турган пайтда ўз офертасибилан боғлиқ бўлади, шу боис ҳам товарни сотишдан бош торта олмайди. Товар пештахтада бўлмаса, сотувчи унинг сўнгги доналарини олиб, сотишга мажбур.

Акцепт деб оферта йўлланган томоннинг уни қабул қилингани тўғрисидаги жавобига айтамиз. Акцепт тўлиқ ва шартсиз бўлиши керак. Томонлар шартноманинг барча қоидаларини қабул қилиши акцептнинг тўлиқлигини кўрсатади. Таклиф этилган қоидаларда бирор бир ўзгаришлар бўлмаса, бу акцептнинг шартсиз розилигини билдиради.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шартнома тузиш жараёнида иккинчи томоннинг (акцептантнинг) таклифни фақат оферент белгилаган қоидалар бўйича қабул қилишини кўзлайди. Агар акцептант у қоидаларни қабул қилмайдиган бўлса, шартнома тузилмаган бўлади ва барча процедуралар бошидан бошланади.

Шартнома тузиладиган жой. Агар шартномада уни тузадиган жой кўрсатилмаса, шартнома фуқаронинг доимий жойида ёки оферта юборган ҳуқуқий шахснинг жойлашган манзилидан тузилган бўлади. (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 398-моддаси).

Фуқаро барқарор ёки кўпинча яшайдиган аҳоли манзили унинг яшаш жойи деб тушунилади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 16-моддаси).

Шартнома тузишга мажбур томон уни тузишдан бош тортса, иккинчи томон уни мажбурлаш тўғрисида ва унга харажатларни тўлатиш тўғрисида талаб қўйиб, судга ариза қилишга ҳақли (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 399-моддасининг 4-банди).

Умумий қоидага кўра шартнома тузиш пайтида юзага келган келишмовчиликларни томонларнинг ўзлари ҳал этади, уларни суднинг кўриб чиқиши учун бермайди. Шартнома тузиш пайтида унинг қоидаларига доир томонлар ўртасида бирон бир келишмовчиликлар юзага келса, уларнинг ўзаро келишуви бўйича ушбу қоидалар суднинг кўриб чиқиши учун берилади. Кейин суд қарорига кўра аниқланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани ўзгартириш ва бузиш асослари. Шунга қадар айтганимиздек фақат шартнома тузиш пайтидагина эмас, шунингдек уни ўзгартириш ёки бузиш пайтида ҳам шартнома эркинлиги тамойили қўлланилади. Шартнома тузилса, у қайта ўзгартирилиши ёки бузилиши мумкин. Шартномани ўзгартириш деганимиз –унинг мазмунини ташкил этадиган бир ёки бир неча қоидаларнинг ўзгаришидир. Шартномани бузиш деганимиз – Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 367-377 моддаларида кўзланмаган (мажбуриятларнинг тўхташи) асослар бўйича шартномани муддатидан илгари тўхтатиш.

Қуйида шартномани ўзгартириш ва бузишнинг уч асоси берилган (2-чизма):

2-чизма

Томонларнинг розилиги буйича (энг кўп тарқалган)

Бир томоннинг шартномани тўлиқ ёки қисман бажаришдан бош тортиши (шартномани аҳамиятли бузган пайтда)

Суднинг қарори бўйича (Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида, бошқа қонунчилик ҳужжатларда ёки томонларнинг битимида кўзланган ҳолатларда)

Бошқа томон шартномани бажаришдан бош тортиши (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексида ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда ёки томонларнинг шартномаларида кўзланган шароитларда)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Томонларнинг бири шартномани бузиб, у иккинчи томон шартнома тузиш пайтида умидвор бўлганидан айрилиб қолиши эҳтимол харажатга олиб келса, бу шартноманинг эҳтимолли даражада бузилиши деб топилади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 401-моддасининг 2-банди).

Қуйидаги ҳолатларда:

бошқа томон шартномани ўзгартириш ёки бузиш бўйича таклифдан бош тортса;

таклифда кўрсатилган, қонунда ёки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаган ҳолда ўттиз кун мобайнида жавоб олинмасагина томонлар шартномани ўзгартириш ёки бузиш тўғрисида талабини судга маълум қила олади.

Шартнома ўзгарганда томонларнинг мажбуриятлари шундай ўзгарган турда сақланади. Шартнома бузилгандан кейин томонларнинг мажбуриятлари тўхтайди.

Шартнома бузилган ёки ўзгарган ҳолатда мажбуриятлар томонларнинг шартномани ўзгартириш ёки бузиш тўғрисидаги битимига эришган пайтдан бошлаб тўхтатилган ёки ўзгартирилган деб ҳисобланади. Томонлар шартнома бузилгунгача ёки ўзгаргунгача мажбурият бўйича бажарганини қайтаришни талаб этишга ҳақли эмас. Агар шартномани бузишга ёки ўзгартиришга бир томоннинг шартномани қўпол бузиши асос бўлса, унда иккинчи томон шартноманинг бузилишидан ёки ўзгаришидан келган зарарни қоплашни талаб этишга ҳақли.

Шундай таҳлитда шартнома тузиш таклифи билан уни қабул қилишни, яъни оферта билан акцептнинг ўртасидаги ўзаро алоқани англатади. Қаерда талаб ва таклиф бўлса, шунда оферта хизматидан фойдаланишга бўлади. Шартнома томонларнинг ўз эрки бўйича ёки Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг меъёрлари бўйича ўзгартирилиши ёки бузилиши мумкин. Ўзингизнинг қандай шартнома тузишингизни ёки шартнома тузгингиз келишини ёки нима олгингиз келишини аввалдан аниқлаб олишингиз керак. Шартномани имзоламасдан аввал биринчи галда у билан диққат билан танишиб чиқиш керак. Шартноманинг тушунарсиз ёзилишига, мазмунининг ноаниқ бўлишига йўл бермаслик керак.

1. Шартнома қачон тузилган ҳисобланади?Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тузишнинг қандай босқичлари бор?
2. “Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тузиш жойи” деганни қандай тушунасизлар?
3. Шартнома томонларидан бирининг ташаббуси билан суд орқали ўзгариши ёки бузилиши эҳтимол ҳолатларни кўриб чиқинг.

2-даражали топшириқ.

Томонлар товарни етказиш тўғрисида шартнома тузишди. Товар етказувчи шартномада кўрсатилган муддатдатоварни етказиб бермади. Харидор товар етказувчига шартномани бузиш тўғрисида таклифбилдирди. Шартномани тузиш тартиби қандай

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлади?Харидор шартномани муддатиданаввалбузиш пайтида қандай масалаларни ечиши керак? Қозоғистон Республикасифуқаролик кодексининг 24-бандини кўриб чиқинг.

3-даражали топшириқ. Гурухдаги иш.

"Технодом" дўконидан интернет орқали ноутбук сотиб олиш тўғрисида кичик саҳна қўйинг. Сизларнинг фаолиятингизқандай бўлади?Бу ҳолатдаофертаборми? Томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини муҳокама қилинг. Шартнома тузишнинг қандай тартиби бор? Шартномани тузиш пайтида қандай ҳуқуқбузарликлар бўлиши мумкин? Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 23-тармоғига мурожаат қилинг.

47-§. Харид қилиш-сотиш шартномаси тушунчаси

Бугунги дарсда:

Кундалик турмушда энг кўп тарқалган қисмлаб харид қилиш – сотиш шартномасини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- харид қилиш-сотиш
- харидор
- сотувчи

Шартнома тушунчаси ва унинг хусусиятлари. Харид қилиш-сотиш шартномасининг асрлар бўйи тарихи бор. Қадимги Миср ва Қадимги Хитойда мулк аввал айирбошланса, вақт ўтиши билан унга аниқ бир миқдорда ҳақ тўлана бошланган. Шунга кўра юртда махсус шартномалар пайдо бўлди. Рим даврида буюмни бир хўжаликдан иккинчи хўжаликка беришга (айирбошлашга) мўлжалланган шартномалар бўлган. Ер юзида илк бор давлатлар пайдо бўлган пайтда товар-пул муносабатлари ҳали йўлга қўйилмаган эди.

Тарихдан

Қозоқ халқининг одатий ҳуқуқида харид қилиш-сотиш шарти озиқ-овқатни бериш ва айирбошлашга боғлиқ муносабатларнинг асосий тартибга солувчиси сифатидабўлди. Дастлаббу шартнома тури халқнинг шахсий эҳтиёжини қондиришга йўналтирилди.Қозоқ хонлиги Россияга қўшилгандан кейин 17-асрда харид қилиш-сотиш шартномасининг асосий мақсади даромад манбаига айланди. Мол айирбошлаш ягона восита хизматини бажарди.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 25-тармоғи харид қилиш-сотишга доир ҳуқуқ муносабатларни тартибга соладиган қоидаларни қамраган. Ушбу кодекс қуйидаги шартноманинг моҳиятини кўрсатади:

– сотувчи товарни харидорга беришга мажбур;
– харидор ушбу товарни қабул қилиб, унга аниқ бир нарх тўлашга мажбур (3-чизма).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-чизма

3-чизмадан сотувчи ва харидорнинг ўзаро алоқаси эканлигини пайқаш мумкин. Харид қилиш-сотиш шарти бўйича бир томон (сотувчи) мулкни (товарни) иккинчи томоннинг (харидорнинг) мулкига, хўжалик юритишига ёки жадал бошқаришига беришга мажбур бўлади, харидор эса бу мулкни (товарни) қабул қилишга ва бунинг учун аниқ бир пул миқдорини (нархни) тўлашга мажбур (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 406-моддаси).

Харид қилиш-сотиш шартномаси консенсуал деб аталади. Томонлар шартнома талаблари бўйича битимга келган пайтдан бошлаб шартнома тузилди деб ҳисобланади. Умумий қоидага кўра сотувчи харидорга касса ёки товар чекини берган пайтдан бошлаб, чакана харид қилиш-сотиш талаби бажарилди деб ҳисоблаш мумкин. Сотувчи харидорга товар бериш бўйича ўз мажбуриятини бажаргани учун ва олинган товар учун ундан хақ оладиган бўлса, харид қилиш- сотиш шартномаси пулли деб ҳисобланади.

Харид қилиш-сотиш шартномаси икки томонлама. Сотувчи ва харидор бир-бирига ўзаро мажбурият юклайди ва ўзаро қарздор бўлади. Сотувчи товарни беришга, харидор унинг нархини тўлашга мажбур. Ушбу шартноманинг томонлари – сотувчи ва харидор. Сотувчи товарнинг эгаси бўлиши керак ёки мулкка эгалик ҳуқуқи бўлиши керак (1-расм).

1-расм. Икки томонлама шартнома тузиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Харидор** – товарни ёки кўрсатилган хизматни олувчи бўлган ва пул билан тўловни амалга оширадиган жисмоний ва ҳуқуқий шахс.
- **Сотувчи** – товарни ёки кўрсатиладиган хизматни сотадиган фуқаро ёки ташкилот.

Оммавий савдо-сотиқ ўтказиш усули билан харид қилиш-сотиш шартномасини тузиш пайтида уни имзолайдиган сотувчи савдо-сотиқни ташкилотчиси бўлади. Масалан, автомобилни сотиш пайтида ишончхати бўйича машина эгаси номидан ҳаракат қиладиган шахс сотувчи бўла олади. Давлат мулкини сотиш пайтида давлат сотувчи сифатида бўлиши мумкин. Фуқаролар умумий талабларни эътиборга олиб, харид қилиш-сотиш талабини туза олади. Дуч келган жисмоний ёки ҳуқуқий шахс харидор сифатида бўлиши мумкин. Товарни харид қилиш-сотиш шарти бўйича харид қилган киши унинг эгаси бўлади.

Харид қилиш-сотиш пайтидаги асосий мулк – товар. Товар дегани нима? Бу кўчар ёки кўчмас мулк, алоҳида хусусиятлари ёки белгилари билан аниқланган дуч келган мулк.

Томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари шартноманинг мазмунини белгилайди. Шартноманинг талаблари томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлайди.

Сотувчининг мажбурияти. Сотувчи харидорга товарни шартномада белгиланган муддатда беришга мажбур. Агар шартномада муддати кўрсатилмаса, Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 277-моддасида кўзланган қоидаларга кўра белгиланади.

Сотувчининг товарни харидорга бериш мажбурияти бажарилган бўлиб ҳисобланади:

Агар шартномада товарни етказиб бериш бўйича сотувчининг мажбурияти кўзланса;

Агар товар товар жойлашган ерда сотиб олувчига ёки у айтган кишига берилишига тегишли бўлса;

Товарни ташувчига етказса.

Сотувчининг товарни харидорга бериши шартнома бўйича ўз муддатида юритилади. Муддатини ўтказиб юбориш харид қилиш-сотиш шартномасидан юзага келадиган мажбуриятнинг бажармаслигига ёки тегишлича бажарилмаслигига олиб келади. Натижада фуқаролик-ҳуқуқий масъулият юзага келади. Харидор сотувчидан келтирилган зарарларни ўташни талаб этишга ҳақли.

Сотувчи харидорга шартномага, унда кўрсатилган талабларга мувофиқ товарни беришга мажбур. Товар фойдаланишга яроқли, сифат талабларига мувофиқ бўлиши керак. Агар сотувчи товарнинг сифати тўғрисида шартнома талабларини бузса, харидор талаб этишга ҳақли:

– нархини камайтиришга;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

– ақл бовар қиладиган муддатда товар камчиликларини бепул бартараф этишга;
– товарнинг камчиликларини бартараф этишга сарфлаган харажатини ўталишига (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 428-моддаси).

Агар сотувчи билиб туриб сифатсиз товар сотса, унда харидор харид қилиш-сотиш шартномасидан бош тортиб, товарга тўланган хақни қайтариб беришни талаб қила олади.

Сотувчи товарни тегишли жамланмаси билан сотишга мажбур.

Мисол

Шарбатсиққич ёки уяли телефон. Ўз жамланмасисиз бу товарлардан фойдаланиб бўлмайди. Сотувчи харидорга товарни идишга солиб ёки қадоқлаб беришга мажбур.

Сотувчи харидорга товарни идишга солиб ёки тугиб беришга мажбур.

Мисол

Нон ёки олма харид қилганда, биринчиси ҳам иккинчиси ҳам махсусқопламани талаб қилмайди.

Агар сотувчи харидорга идишга солинмаган ёки қадоқланмаган, бироқ мажбурий тарзда идишга солиниб, қадоқланадиган товарни берса, унда харидор сотувчидан талаб этишга ҳақли:
– товарни идишга солиб қадоқлаб беришини;
– тегишли даражада бўлмаган идишда ёки қадоқланганни алмаштиришини (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 435-моддаси).

Мисол

Сотувчи ошхона ёки чинни идиш жамланмасини махсусқопламасиз сота олмайди.

Харидорнинг мажбуриятлари. Харидор шартномада белгиланган вақтда товарни қабул қилиб олишга мажбур. Шунингдек, у товар тушириладиган ернинг манзилини айтиши керак. Агар чакана харид қилиш-сотиш бўлса, унда шу ерда товарни қабул қилиб олиши керак. Агар харидор шартга кўра товарни қабул қилмаса, сотувчи судга мурожаат қилиб, харидордан товарни қабул қилишини талаб этишга ҳақли. Бу ҳолатда суд харидорга товарларнинг қийматини ва уларни сақлашга боғлиқ харажатларни тўлатиши мумкин.

Шу билан харид қилиш-сотиш шартномаси –товар-пул айирбошлашнинг оммабоп шакли. Харид қилиш-сотиш шартномасининг қуйидагича турлари мавжуд: чакана харид қилиш-сотиш, етказиб бериш қуввати билан таъминлаш, муассасани сотиш. Бу ушбу шартноманинг энг кўп тарқалган тури – биз кундалик ҳаётимизда тез-тез учрайдиган чакана харид қилиш-сотиш шартномасидир.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Харид қилиш-сотиш шартномасининг нима эканлигини тушунтириб беринг.
2. Консенсуал, пулли ва икки томонлама шартнома турларини қиёсланг. Уларнинг ҳуқуқий тажрибадаги ўзгачаликлари ва аҳамияти нимада?
3. Товар дегани нима? Харид қилиш-сотиш шартномасининг талабларинисифатлаб, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқланг.

1-даражали топшириқ.

13 ёшдаги А. йогурт харид қилиш учун дўконга келди. Йогуртнинг пулини тўлаб, уни уйига олиб кетди. Унинг қўлланиш муддатини диққат билан ўқиган онаси товарнинг муддати ўтиб кетганини сезди. Дўконга қайтиб борган А. муддати ўтиб кетган товарни сотувчига қайтармоқчи бўлди. Товарни сотиб олмасдан аввал қўлланиш муддати тўғрисидаги маълумотни диққат билан ўқиш кераклигини айтган сотувчи товарни қайтариб олишдан бош тортди. Фуқаро А. бундан кейин нима қилиши керак? Сотувчининг ҳаракати дурустми? Қозоғистон РеспубликасиФуқаролик кодексининг 428-, 455- моддаларини асосга олиб, ушбу саволларгажавоб беринг.

2-даражали топшириқ. Вазиятга доир топшириқни бажаринг.

Харидор маиший техника дўконидан кондиционер сотиб олмоқчи бўлди. У сотувчига бориб, кондиционернинг аниқ бир модели кераклигини айтди. Сотувчи савдо залидагипештахтадакондиционернинг бир модели қолганини ва у витринада турганлигидан қутиси йўқ эканлигини эслатди.Харидор ушбу товарни оладиган бўлиб келишди. Харид қилиш-сотиш шартномаси тузилди. Товарни харидорга етказиш пайтида йўл-транспорт ҳодисаси юз бериб, музлатгичга зарар келтирилди. Харидор товарни олишдан бош тортиб, техника дўконига қайта ўтказмоқчи бўлди. Сотувчи харидорнинг товарни ўзи зарар келтирганини айтиб, товарни қайтиб олишдан бош тортди. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 410-, 422-, 425-, 427-, 428-,429-, 430-моддалари билан танишиб чиқинг.

48-§. Чакана харид қилиш-сотиш шартномасининг ўзгачаликлари

Бугунги дарсда:
чакана сотиб олиш, сотиш шартномасининг хусусиятларинико̆риб чиқамиз.

Таянч сўзлар
- чакана
- товар
- нарх

Чакана харид қилиш-сотиш шартномасининг тавсифи ва тушунчаси. Чакана харид қилиш-сотиш шартномаси Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 445-457 моддаларида алоҳида кўриб чиқилади. Ҳар биримиз кундалик ҳаётда харидор ва сотувчининг ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларга эътибор бермасдан, савдо қиламиз. Бу шартноманинг асосий маъносига урғу бермасдан аввал, даставвал Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида кўрсатилган чакана харид қилиш-сотиш шартномаси тушунчаси билан танишиб олайлик. Товар сотиш бўйича тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган сотувчи чакана харид қилиш-сотиш шарти бўйича харидорга тадбиркорлик фаолиятга боғлиқ бўлмаган, одатда, ўзига, оиласига,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

уйига ёки фойдаланишга мўлжалланган товарларни беришга мажбур бўлади. Ушбу аниқликдан кўрилаётган шартномага хос қуйидаги хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

– сотувчи сифатида товарни чакана сотишни амалга оширадиган тадбиркорлик фаолиятнинг субъектлари (кўпинча хусусий тадбиркор ва ҳуқуқий шахслар) бўла олади..
– одатда, хусусий, оилавий, уй ичида фойдаланишга мўлжалланган харид қилиш-сотиш буюми сифатида ҳаракат қиладиган товар. Бундан ташқари, айланимдаги дуч келган буюмлар (кундалик эҳтиёжга эга товарлар), шу билан бирга айланими чекланган буюмлар (сотиш қуроли, тамаки маҳсулотлари, доривор препаратларнинг баъзи турлари ва бошқалар) шартноманинг моҳияти бўла олади.
– чакана харид қилиш-савдо шартнома бўйича товарни тадбиркорлик хизмат субъектисидан шахсий, оилавий, уй ичида ёки бошқа фойдаланиш учун харид қиладиган истеъмолчи фуқаро харидордир. Ҳуқуқий шахслар ҳам харидор бўла олади.
– оммавий шартнома бўлади. Бу ҳолатда товар сотиш бўйича тадбиркорлик фаолиятни амалга оширувчи ташкилот шартнома тузишдан бош тортишга ҳақли эмас;
– ушбу шартномани икки томонлама (томонлар –сотувчи ва харидор) ҳақ тўланадиган, консенсуал, ўзаро шартнома (сотувчининг ҳам, харидорнинг ҳам ҳуқуқлари билан қатор мажбуриятлари бор) деб тавсиф бериш мумкин;
– товар ҳамда унинг миқдори тўғрисидаги шартнома (буюмнинг номи ва сони) шартноманинг муҳим талабига киради.

Глоссарий

- **Чакана сотиш** – товарни оз миқдорда, ажратиб сотиш. Чакана савдо ташкилотлари орқали амалга ошади.
- **Нарх** – товар ва кўрсатилган хизмат бирлиги учун тўланадиган ёки олинадиган пул миқдори.
- **Товар** – бошқа мол билан эркин айирбошлайдиган дуч келган буюм; сотишга мўлжалланган маҳсулот.

Чакана харид қилиш-сотиш шартномасини тузатиш тартиби ва лойиҳаси. Ушбу талабга кўра сотувчи харидорга касса ёки товар чекини ёки товарга ҳақ тўланганини тасдиқлайдиган ҳужжатни берган пайтдан бошлаб тузилди деб топилади.

Чакана харид қилиш-сотиш шартномаси:

– оғзаки лойиҳада (вербал);
– ёзма лойиҳада: оддий ёзма; (масалан, уяли телефонни кредитга ёки бўлиб тўлашга олиш пайтида) давлат рўйхатга олиш ва нотариал ёзма тасдиқлайдиган лойиҳада (масалан, кўчмас мулкни эгаликдан чиқариш пайтида);
– конклюдент ҳаракат қилиш йўли билан ҳам (товарни автоматик равишда олиш чоғида) тузилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-расм. Товар тўғрисида зарур ахборотлар рўйхати

Томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Ушбу шартномадаги сотувчининг мажбуриятларини кўриб чиқайлик. Сотувчи харидорга товарни: аниқ бир жойда беришга; барча тегишли воситалар ва ҳужжатлар билан қўшиб беришга (телевизорни бошқариш пульти билан, фойдаланиш йўриқномаси билан ва кафолат талони билан бирга беришга): тегишли қутига ёки идишга солиб беришга; тегишли жамланмада беришга мажбур.

Жамланма деганимиз – товарни тўлиқ қўлланишга зарур бўлаклар жамланмаси (масалан, компьютернинг жамланмасига монитор, тизимли блок, клавиатура киради).

Харид қилиш-сотиш шартномаси бўйича харидор сотиладиган товар тўғрисида зарур ва тўғри ахборот олишга ҳақли (Қозоғистон Республикасининг "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш тўғрисида" Қонунда кўрсатилган). Сотувчи харидорга товар тўғрисида аниқ ва зарур ахборотни беришга мажбур. Товарда қуйидаги ахборотлар бўлиши керак (2-расм):

Харидорнинг ҳуқуқлари. Харидор озиқ-овқатга кирмайдиган товар ўзига берилган пайтдан бошлаб 14 кун мобайнида, агар сотувчи анча узоқ муддат эълон қилмаган бўлса, харид қилган товарини қайтаришга ёки алмаштириб олишга ҳақли. Шу билан бирга агар харид қилиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

фактини исботлайдиган ҳужжат йўқолган ёки бир сабаблар билан харидорга берилмаган бўлса, харидор товарни ушбу сотувчидан олганини исботлай олса, унда товарни алмаштириш ё қайтариш мумкин. Сотувчида алмаштириш учун зарур товар бўлмаган ҳолатда харидор сотиб олинган товарни қайтариб беришга ва тўланган пул миқдорини олишга ҳақли (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 454-моддаси).

Харидорнинг товарни қайтиб бериши ёки алмаштириши қуйидаги ҳолатларда қондирилади:

Товар фойдаланилмаса;

Товарлик ҳолатини, истеъмол хусусиятларини сақлаб қолганда;

Пломбалари, ёпиштирилган маълумотлар сақланган ҳолда;

Сотувчидан сотиб олганлиги тўғрисида далили бўлса.

Чакана сотиб олиш-сотиш шартномасининг бошқа талаблари. Чакана харид қилиш-сотиш талаби баъзида алоҳида ҳолатлардан иборат. Ҳар бирини алоҳида кўриб чиқайлик.

Товарнинг намунага кўра сотилиши. Чакана харид қилиш-сотиш шарти харидорнинг товар намунаси билан танишиш асосида ясалиши мумкин.

Мисол

Сотувчининг таклифэтган товарлар каталоги бўйича.

Автоматик фойдаланиш орқали товарни сотиш. Агар товар автоматик тарзда сотилса, автомат эгаси харидорга товар тўғрисида ахборот беришга мажбур. Харидор товарни олгандан кейин шартнома тузган бўлади.

Агар харидорга товар вақтида берилмаса, унда сотувчи товарни тез кунда беришга ёки унинг пулини қайтариб беришга мажбур.

Мисол

Автомат орқали ҳақ тўлаб,кофе, шарбат ва бошқаларни харид қиласизлар.

Товарни етказиб бериш талаби. Товарни сотиб олганда чакана харид қилиш- сотиш шартномасида етказиб берилиши кўриб чиқилиши керак. Сотувчи товарни шартномада белгиланган муддатда харидор кўрсатган жойга етказиб беришга мажбур. Харидорга товарни етказиб бергандан кейин сотувчи томонидан талаб бажарилган бўлиб ҳисобланади. Харидор бўлмаган ҳолда дуч келган шахсга, агар у маълумотнома ёки бошқа ҳужжатни, шартнома тузилган ёки етказиш шартини тузган ҳужжатни кўрсатса, сотувчи томонидан шартнома бажарилган бўлиб ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мисол

Харидор жиҳоз сотиб олди. Тегишли ҳужжатларни кўрсатганидан кейин сотувчи белгиланган муддатдахаридорга жиҳозни етказиб беришга мажбур.

Шундай чакана харид қилиш-сотиш шартномасига мувофиқ сотувчи харидорга шахсий, оилавий, уй ичида ёки бошқа қўлланишга мўлжалланган товарни сотишга мажбур. Бу товарларнинг тадбиркорлик фаолиятига алоқаси йўқ.

1. Сотувчи харидорга қандай ахборотларни беришга мажбур? Чакана харид қилиш-сотиш талаби бўйича сотувчининг мажбуриятига нима киради?
2. Харидор қандай муддатичида сотиб олинган товарни алмаштираолади?Харидорнинг товарларни алмаштириш ёки қайтариш талаби қандай талабларгамувофиқ келиши керак?
3. Чакана харид қилиш-сотиш шартномасининг қандай бошқа талабларинибиласиз? Уларни айтинг.

2-даражали топшириқ. Гуруҳдаги иш. Топшириқни бирлашиб, синфда бажаринг.

Г.деганўқувчи танаффустайтида автоматданшарбат олишга борди. У автоматга 200 тенге солиб, ҳеч нарса ололмади, автоматбузилганлигидан унга шарбат бермади. Фуқаро Г. Бундан кейин нима қилиши керак? Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 451- моддасини кўриб чиқинг.

3-даражали топшириқ. Гуруҳда ишлаш. Уч гуруҳга бўлиниб, қуйидаги ҳолатлар бўйича рол ўйинини ўтказинг.

Харидор томонидан энг кўп юборилган хатоликларни, шу билан бирга сотувчи тез-тез йўл қўядиган ҳуқуқбузарликларни қўлланиб, сотувчи ва харидор тўғрисида саҳна қўйинг.

1-*гуруҳ*. “Magnum” савдо уйидан озиқ-овқат товарларини сотиб олади.

2-*гуруҳ*. Бозордан товар сотиб олади.

3-*гуруҳ*. Салондан тўй кўйлаги ёки костюм-шим харид қилади.

49-§. Айирбошлаш шартномаси

Бугунги дарсда:

айирбошлаш шартномасининг асосий таркибини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- айирбошлаш
- товар

“Айирбошлаш шартномаси” тушунчаси ва тавсифи. Айирбошлаш шартномаси – фуқаролик ҳуқуқнинг энг кўҳна битимларидан бири. Пул пайдо бўлмасдан аввал одамлар керак бўлмаган буюмларини ўзлари учун зарур бўлган буюмларга айирбошлашган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тарихдан

Қозоқ халқининг оддий ҳуқуқида харид қилиш-сотиш битими озиқ-овқат бериш ва айирбошлашга боғлиқ муносабатларнинг асосий созловчиси сифатида келди. Даставвал бу битим тури аҳолининг шахсий эҳтиёжини қаноатлантиришга йўналтирилди. Қозоқ хонлиги Россияга қўшилгандан кейин XIII асрда харид қилиш-сотиш битимининг асосий мақсади даромад кўриш манбаига айланди. Мол айирбошлашнинг ягона воситаси хизматини бажарди.

3-расм. Қозоқ халқидаги айирбошлаш савдоси

Совет Иттифоқи давридаги фуқаролик ҳуқуқда социалистик корхоналарнинг иштироки билан айирбошлаш битимлари ўта чекланган тартибда қўлланилди. Айирбошлаш битимининг бошқа битимлардан фарқини берилган чизмадан кўриш мумкин. (4-чизма).

4-чизма

Айирбошлаш шартномасининг талаблари ва моҳияти

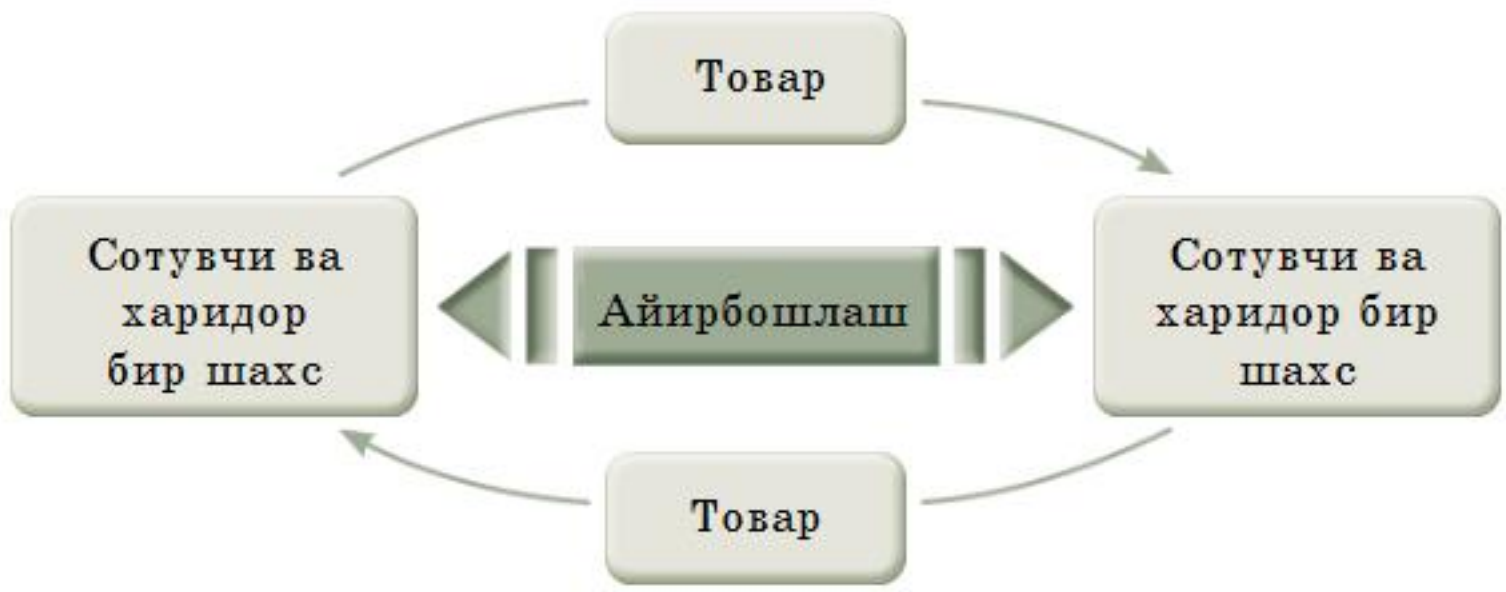

Бу ерда биз қуйидагини кўра оламиз:

–икки томонда бир товарни иккинчи товарга айирбошлаганда ўзига мажбурият олади;

–ҳар томон бир вақтда ўз мажбуриятларига кўра сотувчи ҳам харидор ҳам бўла олади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 501-моддаси).

Айирбошлаш битими бўйича томонларнинг ҳар бири чорвачилик юритишни, бошқаришни бошқа томоннинг мулкига бир товарни иккинчисига айирбошлашга бериш учун мажбур бўлади. Бу битим Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 26-банди билан созланади. Айирбошлаш битимининг тавсифи:

1. Товарни беришга мўлжалланган битимларнинг таркибига киради. Шундай у ишларни бажариш (масалан, пудратчилик битими), фао-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Айирбошлаш** – томонлар орасида бир мулкни иккинчисига айирбошлаш юритиладиган фуқаролик-ҳуқуқий битим.

лият кўрсатиш (масалан, транспорт хизматини кўрсатиш битими) битимларидан фарқ қилади.

2. Айирбошланадиган мулк (контрагент) қарши томоннинг мулкига ўтади. Бу айирбошлаш битимини мулкни соҳиби бўлишга ва фойдаланишга ёки фақат фойдаланишга бериладиган битимлардан (ёллаш, қарз битими) чеклашга имконият беради.

3. Бошқа пулли битимлардан фарқи айирбошлаш тўғрисида келишув бўйича мулк контрагентнинг мулкига ҳам берилади. Айирбошлаш битимининг фарқи –товар алмашиш.

4. Айирбошлаш тартиби билан олинган товарларга мулк ҳуқуқи томонларнинг ҳар бирига бир муддатда алмашади. Бунга икки томоннинг ҳам тегишли товарларни бериш мажбуриятларини бажариши сабаб бўлади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 504-моддаси).

Айирбошлаш битими консенсуалдир. Томонлар битимнинг барча аҳамиятли қоидалари бўйича битимга эришган пайтдан бошлаб битим тузилган бўлиб ҳисобланади.

Айирбошлаш битими пуллидир. Яъни, унинг томонларининг ҳар бири товарни контрагентга топшириш мажбуриятларини бажариш учун иккинчи томондан айирбошлаган товарларни олиши керак.

Айирбошлаш битими ўзаро битимдир, ваҳоланки томонларнинг ҳар бири бир-бирига алоқадор ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга

Айирбошлаш битимининг таркиби. Унинг асосий таркиби: томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари, томонларнинг масъулияти, айирбошлаш битимининг моҳияти. Айирбошлаш битими оммавий сифатга эга. У фуқаролик ҳуқуқ субъектлари деб топилган дуч келган шахснинг иштироки билан тузилган ҳуқуқий муносабатларни созлаш учун қўлланилиши мумкин.

Айирбошлаш битимининг субъекти бўла оладиганлар:фуқаролар, ҳуқуқий шахслар, маъмурий-ҳудудий бирликлар, давлат.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 26-моддасида айирбошлаш битимининг субъектларига махсус талаблар қўйилмайди.

Товар – бошқа буюмларга эркин турда айирбошлашга иштирок этадиган дуч келган буюм.

Мулкни (товарларни) бошқа шахсга бошқа мулкка (товарларга) айирбошлаш мулкни сотишнинг лойиҳасидир. Шу боис шартнома томонларнинг ҳар бири айирбошланадиган мулк эгаси бўлиши керак.

Фуқаролар ўзларининг ҳуқуқ қобилияти ва ҳаракат қобилиятига қўйиладиган талабларни эътиборга олиб, айирбошлаш битимини туза олади. Айирбошлаш моҳияти кўчмас мулк ҳам, кўчириладиган мулк ҳам бўла олади. Муҳими, буюмлар фуқаролик айланимдан олиниб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ташланмаган бўлса бўлди. Шахсий мулкка тегишли бўлмаган манфаатлар ва ҳуқуқлар, шу билан бирга субъектив жисмоний шахснинг мажбуриятлар айирбошлаш шартномасининг моҳияти бўла олади.

Айирбошлаш битимининг лойиҳаси. Айирбошлаш битимига сотиш-харид қилиш қоидалари қўлланилади. Шу боис тегишли товарни олишда айирбошлаш битими харид қилиш-сотиш битимига мувофиқ қилиниши керак. Бу битим оғзаки ҳам, ёзма турда ҳам ясалиши мумкин. Кўчмас мулкни айирбошлаш фақат ёзма лойиҳада амалга оширилиши ва у мажбурий давлат рўйхатига олиниши керак.

Мисол

Икки фуқаро уяли телефонбилан алмашишса,айирбошлаш битими оғзаки тузилади. Агар масъулиятичекланган икки фуқаро биноларини алмаштиришни хоҳласа,унда айирбошлаш битими ёзма тузиладива у давлатрўйхатигаолиниб, нотариал тасдиқланишикерак.

Томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари:

– томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бир хил, бир томоннинг мажбуриятлари иккинчи томоннинг ҳуқуқларига мувофиқ келади;
– томонларнинг асосий мажбурияти – товарларни бошқа томонга бериш ва товарларни бериш ва қабул қилиш учун муқобил харажатларни амалга ошириш. Томонларнинг ҳар бири тегишли товарларни битимда белгиланган муддатда беришни таъминлаши керак. Агар муддат белгиланмаса, муддати чексиз мажбуриятни бажариш тўғрисидаги қоидаларга кўра (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 277-моддаси) амалга оширилади

Товарни бериш мажбуриятини бажариш пайти уч вариантнинг бири бўйича:

– агар битимда тегишли томоннинг товарни етказиб бериш мажбурияти тўғрисида талаб бўлса (товарнинг бошқа томонга берилиши пайти);
– агар битимда товарнинг жойлашган жойига етказиш кўриб чиқилса (товарни томоннинг жойлашган жойига етазиш тегишли жойда контрагентни тасарруф этиш;
– барча бошқа ҳолатларда (товарни ташувчига етказиб бериш пайти) аниқланади.

Айирбошлаш битими бўйича айирбошланадиган товарларни бериш муддатлари мувофиқ келмайдиган ҳолатлар ҳам дуч келади.

Мисол

Фуқаро В. фуқаро Ж.га товарни аниқ муддатда берди. Айирбошлаш битимининг талабларига кўра фуқаро Ж. товарни аниқ бир муддатдан 2 кун аввал бериши керак. Бу ҳолатдаўзаро мажбуриятларни бажариш тўғрисида қоидалар қўлланилади.(Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 284-моддаси).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шу тахлитда фуқаролик-ҳуқуқий шартнома бўйича томоннинг ҳар бири бошқа томоннинг мулкига бир товарни бошқа товарнинг ўрнига берса, унда у *айирбошлаш битими* дейилади. Шу билан бирга айирбошланган товар барча талабларга мувофиқ бўлиши керак.

1. Айирбошлаш битимининг харид қилиш-сотиш битимидан фарқи қандай? Айирбошлаш битимининг ўзига хос афзалликларинико̆рсатинг. Уларнинг ҳар бирини тушунтиринг.
2. Айирбошлаш битимининг субъектларинианиқланг. Томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари нимага боғлиқ?
3. Айирбошлаш битимини қандай тушунтирасиз? Айирбошлаш битимини харид қилиш-сотиш битимининг бир тури деб айтиш мумкинми?

3-даражали топшириқ. Гуруҳ бўлиб ишлаш.

1. Фуқаро Д. Фуқаро И. билан автомашинагаайирбошлаш битимини тузди. Айирбошлаш битимининг ҳужжатларини рўйхатгатавсияэтганданкейин фуқаро И. Автомашинани ҳайдабкелаётиб,йўл-транспорт ҳодисасигадуч келди. Фуқаро Д. фуқаро И. дан маънавий зарар ва битимни рўйхатга олиш учун сарфланганхаражатлар учун ҳақ тўлашни талабэтади. Фуқаро Д.нинг ҳаракати қонунийми? Қайси пайтдан бошлаб мулк айирбошлашга берилди деб ҳисобланади? Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 503-504-моддаларини кўриб чиқинг.

2. Фуқаро А. ва фуқаро Ж. 2019 йилнинг ноябрь ойида Алмати шаҳридаги 1 хонали квартираларини айирбошлашга келишишди. Битим тузилди. 6 ой ўтгандан кейин фуқаро А. фуқаро Ж. Билан айирбошлаган квартира 2005 йили уйланган пайтда олинган экани ва у уни яширгани аниқланди. Фуқаро А.нинг аёли 1 хонали квартирага ҳуқуқи борлигини битимнинг яроқсизлиги тўғрисида ариза қилган. Битим яроқсиз бўладими? Нима учун?

50-§. Ҳадя қилиш шартномаси

Бугунги дарсда:

Ҳадя қилиш шартномаси ва унинг афзалликларибилан танишамиз.

Таянч сўзлар

- ҳадя қилиш
- ҳадя қилувчи
- ҳадя олувчи

Ҳадя қилиш битимининг тушунчаси ва тавсифи. Ҳадя қилиш битими бўйича бир томон (ҳадя қилувчи) иккинчи томоннинг (ҳадя олувчининг) мулкига буюмни ёки мулк ҳуқуқини унинг ўзига ёки учинчи шахсга бепул беради ёки беришга мажбур бўлади ёки уни учинчи шахснинг олдидаги мулк мажбуриятларидан озод қилади ёки бўшатишга мажбур бўлади. Ҳадя қилиш битими Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 27-банди билан созланади.

Бошқа шартномаларга қараганда ҳадя қилиш битимининг ўзига хос қатор белгилари бор:

– у бепул бўлади. Бу деганимиз – ҳадя қилувчи бошқа томонга бир буюмни унинг ҳақини олмасдан беришга мажбур бўлади деганидир. Масалан, бундай муомала қийин аҳволга дуч келганларга раҳми

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

келганлигидан, ёрдам бергиси келганлигидан, моддий жиҳатдан ёрдам кўрсатгиси келганлигидан ясалиши мумкин.

– ҳуқуқ ва мажбуриятнинг иштирокига қараб бир томонлама бўлади. Яъни ҳадяни қабул қилиш ёки ундан бош тортиш ҳуқуқи фақат совғани қабул қилувчида бўлади. Ҳадя берувчида ўзи ваъда қилган совғани бериш мажбурияти бўлади. Томонларнинг сонига қараб ушбу шартнома икки томонлама (томонлар- совғага берувчи ва ҳадя олувчи) бўлиб ҳисобланади.

– ҳадяга бериш битими аниқ (ҳадяга берувчи мулкни ҳақсиз берганда) ва консенсуал (ҳадяга берувчи мулкни бошқа шахс эгалигига пулсиз беришга мажбур бўлганда) бўлади.

– ҳадя қилиш битимига кўра ҳадя олувчининг мулки кўпаяди, ҳадя қилувчининг мулки озаяди.

– совғани олиш учун ҳадя олувчининг розилиги. Бу имкониятни ҳар доим хайрия билан боғлиқ муносабатда кўриб бўлмайди. Ҳадя қилиш битимининг субъекти. Фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъектлари томонлар сифатида танилиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқ субъектларига жисмоний шахслар, ҳуқуқий шахслар, ҳокимлик-маъмурий бирликлар ҳамда давлат ҳисобланишини аввалги дарслардан биласизлар.

Глоссарий

- **Ҳадя қилиш** – мулкни бепул бериш.
- **Ҳадя олувчи** – мулкни ҳадяга бепул оладиган шахс.

Ҳуқуқий шахслар ҳадя қилиш битимини ўзларининг низомига қарши келмайдиган ҳолатдагина амалга ошира олади.

Давлат ҳадя қилишга ҳам, уни қабул қилишга ҳам ҳақли.

Баъзи субъектларга доир ҳадя қилишни чеклаш ва жарима солишларнинг бор эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Ҳадя қилиш мумкин эмас:

– ҳаракат қилолмайдиган деб топилган кичик ёшдаги фуқароларнинг ва уларнинг қонуний вакилларининг номидан;

– даволаш, тарбиялаш муассасаларида, ижтимоий муҳофаза ва шунга ўхшаш бошқа муассасаларда даволаниб, яшаётган ёки тарбияланаётган фуқароларнинг ва ушбу фуқаролар умр йўлдоши (рафиқаси) ёки яқинларининг ушбу муассаса ходимларига;

– лавозимига қараб давлат ходимларига, шу билан бирга уларнинг оила аъзоларига;

– агар қонунда бошқа ҳолат кўрилмаган бўлса, хўжаликни юритиш ёки уни бошқариш ҳуқуқи бўйича буюм унга тегишли бўлиб топиладиган ҳуқуқий шахс мулк эгасининг розилиги бўйича уни ҳадя қилишга ҳақли;

– умумий эгаликдаги мулкни умумий мулкнинг барча эгаларининг розилиги бўйича ҳадя қилишга рухсат берилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳадяга бериш битимининг моҳияти – ҳадя қилувчининг ҳаракати ва мулк бўлиб ҳисобланади (5-чизма).

5-чизма

Мисол

Ҳадя қилувчи ҳадя олувчига автомашинани бепул берди (ёки ҳадя қилишга ваъда берди, бу қайтариб беришга кирмайди).

Қарзни кечиш. Фуқаро М. фуқаро Д.га 100 минг тенге миқдорида пул қарз. Фуқаро Д. фуқаро М.нинг қарзини кечади, шундай қилиб кейингисининг мажбуриятларидан озод этилади (ўзига бўлган талабларибўйича фуқаро Д.қарзини кечди).

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 506-моддасининиг 1-бандида айтилгандек учинчи шахснинг олдидаги мажбуриятдан озод этиш *қарзни ўташ* деб аталади ва ҳадяга тортишнинг лойиҳасидир. Бундай мажбурият ҳадя олувчидан ҳадя берувчига кўчади. Бу ҳолатда учинчи шахс билан ҳуқуқий муносабатларда ҳадя қилувчи совға олувчининг ўрнини эгаллайди.

Мисол

Қарзни ўтказиш. Фуқаро В. фуқаро П. билан келишиб фуқаро С.гаҳадя қилади, фуқаро С.нинг 30 минг тенге қарзини қайтариш бўйича ўзига мажбурият олади (учинчи шахсга талаб).Шу билан бирга фуқаро В.нинг қонунда кўрсатилгандай бундай қарзни ўтказишга битим зарур эмас. Бу фуқаро В. билан фуқаро С.нинг ўртасидаги битимда кўриб чиқилган бўлса талаб қилинмайди.

4-расм. Ҳадя қилиш битими

Ҳадя қилиш шартномасининг аҳамиятли талабларидан бири унинг моҳияти тўғрисидаги битимдир. Ҳадя қилиш битимининг лойиҳаси ҳадя қилиш турига ва ҳадя қилиш моҳиятига боғлиқ (4-расм).

Шартноманинг оғзаки лойиҳаси барча ҳолатларда қўлланилаверади. Фақатгина кўчмас мулкни совға қилиш ва келажакда совға қилишга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ваъда берганда, ҳуқуқий шахс ОҲКнинг 10 баравари миқдоридан ошадиган ҳадяни совға қилганда шартноманинг оғзаки лойиҳаси қўлланилмайди.

Ҳадя олувчининг ҳадясини бериш оғзаки турда амалга ошиши мумкин.

Ҳадяни бериш уни тақдим этиш, расман топшириш (калитни бериш ва бошқалар) ёки ҳуқуқ белгиловчи ҳужжатни бериш йўли билан амалга ошади.

Кўчар мулкни ҳадя қилиш битими қуйидаги ҳолатда ёзма турда ясалиши керак:
– ҳадя қилувчи ҳуқуқий шахс бўлса ва ҳадя миқдори ОҲКнинг 10 миқдори баравaридан ошса;
– шартномада келажакда ҳадя қилишга ваъда берилса. Бундай ҳолатда кўчмас мулк ҳадяга фақатгина ёзма турда берилади ва мажбурий давлат рўйхатига киради.

Ҳадя қилишнинг қуйидаги турларини кўрсатиш мумкин: **Томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқлари.** Ҳадя қилиш битими совға қилувчининг ҳадя қилиш объектини ҳадя олувчига беришнинг бир томонлама мажбурияти юзага келади. Шу ҳолатда у киши ҳадя қилувчидан ҳадя беришни талаб этишга ҳақли. Ҳадя қилиш битими бўйича ҳадя қилишга ваъда берилган совға олувчининг ҳуқуқлари, агар ҳадя қилиш битимида ўзгача кўзланмаса, унинг меросхўрларига (ҳуқуқ меросхўрларига) алишмайди. Ҳадя қилишга ваъда берган ҳадя қилувчининг мажбуриятлари, агар совға қилиш талабида ўзгача кўзланмаса, унинг меросхўрларига (ҳуқуқ меросхўрларига) алмашади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 515-моддаси).

Ҳадя олувчи ўзига ҳадя берилгунгача истаган пайтда ундан бош тортишга ҳақли. Бу ҳолатда ҳадя қилиш битими бузилган деб ҳисобланади. Агар ҳадя қилиш битими оғзаки турда ясалса, ҳадядан бош тортиш ҳам оғзаки турда амалга оширилиши керак. Агар ҳадя қилиш битими ёзма турда ясалса, ҳадядан бош тортиш ҳам ёзма турда амалга ошиши керак. Ҳадя қилиш битими рўйхатга олинган бўлса, ҳадяни олишдан бош тортиш ҳам давлат рўйхатига олиниши керак (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 507-моддаси).

Ҳадя қилувчи ҳадя қилиш битимидан бош тортиш ҳолатлари:

– битим ясалгандан кейин мулк ёки оилавий ҳолатлар бўйича соғлиги ва яшаш шароити ёмонлашса;
– унинг оиласига яқин қариндошларининг бирига ҳаётига хавф солса; Ҳадя олувчи ҳадя қилувчини қасддан қотиллик содир этса, судда ҳадя қилишнинг кучини йўқотиш талаб этишга ҳадя қилувчи меросхўрларининг ҳаққи бор (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 512-моддаси). Томонларнинг масъулияти. Ҳадя қилиш битимининг юзага келадиган мажбуриятни бажармаслиги ёки тегишлича бажармаслиги қарздор учун кўзланган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка олиб келади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида ҳадя қилинган буюмнинг нуқсонлари оқибатидан ҳадя олувчининг соғлигига, ҳаётига ёки мулкига келтирилган зарар учун масъулият юзага келади деб тўғридан тўғри кўрсатилган.

Мисол

Фуқаро Н. Фуқаро Л.га ҳавотозалагични ҳадя қилди. У андозага мувофиқ эмаслиги исботланди. Бу орқали фуқаро Л.нинг ва унинг оиласи соғлигига зарар келтирилди.

Зарар қуйидаги ҳолатларда тўланади:

– совғанинг камчиликлари янги соҳибигача бўлган бўлса.
– камчиликлар ноаниқ бўлса. Бу битим тузган киши уларни кўз билан аниқлай олмаслигини англатади. Ваҳоланки у буюмнинг камчилиги бор эканлигини билмаган, шу сабабли келадиган зарарни аввалдан билмайди.
– ҳадя қилувчи камчиликлар борасида била туриб, ҳадя олувчини огоҳлантирмаса, бу битим мажбурий бўлади ва бундай муносабатдан келтирилган зарар тўғрисида баҳсни ҳал этишга ёрдамлашади. Бундай камчиликлар ишлаб чиқарувчи айбидан юзага келган бўлиши мумкин ва ҳадя олувчи истеъмолчи бўлса, бу ҳолатда истеъмолчиларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қоидалар қўлланилади. Ҳадя олувчининг мулкига ва соғлигига келган зарар тўла ҳажмда тўланади. Ҳадя қилувчининг айби бўлмаса, келтирилган зарарни тўлашдан озод этилади. Бу қуйидаги ҳолатларда бўлиши мумкин: ҳадя қилувчи совғанинг камчилиги борасида билмаган ҳолда; зарар ноаниқ кучлар таъсиридан бўлса; ҳадя олувчининг ўз айби билан бўлса.

Хулоса қилганда, мулкни ҳадя қилиш битими деганимиз – бир томон иккинчи томонга ўз мулкини эркли равишда бепул бериши ёки беришга мажбур бўлиши. Бу битимнинг ўзгачалиги –у аниқ ва консенсуал ҳам бўлиши мумкин. Ҳадя қилиш битимининг томонлари ҳадяга берувчи ва ҳадя олувчи деб аталади. Фуқаролик ҳуқуқнинг истаган субъектлари унинг томонлари бўла олади.

1. Ҳадя қилиш битими деганни қандай тушунасиз. Ҳадя қилиш битимининг белгиларини атаб ўтинг. Уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталинг.
2. Ҳадяқилувчининг ҳаракати деганни қандай тушунасиз?Ҳадяқилиш битими қандай лойиҳада ясалиши мумкин?
3. Ҳадя қилиш битимининг томонларини кўрсатинг. Ҳадя қилиш лойиҳасидан бош тортиш мумкинми?

3-даражали топшириқ. Вазиятга доир топшириқни ечинг.

Фуқаро Р. (ҳадя қилувчи) фуқаро С.га (совға олувчи)га квартира совға қилди. Фуқаро С.Квартирага кўчиб киргандан сўнг бир неча ҳафтадансўнг, қурилишда юборилган камчиликларнинг оқибатидан деворларида ёриқ пайдо бўла бошлаганини сезди. Ҳадя қилувчи фуқаро Р. харажатни қоплашга мажбурми? Нима сабабдан?. Ҳадя олувчи ҳадя қилувчига доир қандай ҳаракат қилади деб ўйлайсиз? Фуқаро С. ўзининг мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш учун кимга мурожаат қилиши керак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

51-§. Ижарага бериш шартномасининг умумий қоидалари

Бугунги дарсда:
ижарага олиш битимининг нима эканлигини ва унинг турларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар
- ижарага бериш
- фойдаланишва эгалик қилиш
- мулкни ёллаштушунчаси ва тавсифи

Ижарага бериш шартномасининг тушунчалари ва характерли хусусиятлари. Мулк ижараси (ижарага олиш) битими даставвал Қадимги Римда пайдо бўлди. У классик битимлар қаторига киради. Рим даврида буюмларни ижарага олиш битимининг алоҳида тури сифатида кўриб чиқилади. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексига кўра, мулкни ижарага олиш бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига мулкни ҳақ тўлаб вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга беришга мажбур.

Мулк ёллаш битимининг ўзига хос хусусиятлари бор. Бу ижарага бериш битимининг фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг классик тури сифатида кўришга имкон берди. У бундай хусусиятларга эга:

– ижарага берувчи мулкни ижарага берганда ижарага олувчининг эгалик ҳуқуқи бўлмайди. Ижарага олувчи мулкни вақтинча фойдаланишга ва эгалик қилишга олади. У бу мулкка эгалик қила олмайди.
– ушбу битим консенсуал тавсифга эга, яъни битимнинг аҳамиятли қоидалари бўйича томонлар келишувга эришган пайтдан бошлаб битим тузилган бўлиб ҳисобланади.
– ҳақ тўланадиган тавсифга эга, сабаби ижарага берувчи мулкни ижарага олувчига вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланишга бериб, ундан ижара ҳақини олади.
– икки томонлама, томонларнинг ҳар бирини алоҳида олганда мажбуран иккинчисининг фойдасига бажарилиши зарур. Биринчи томон қарздор бўлса, иккинчи томон фойдасига мажбуриятни олади. Шу тарзда ижара битими пулли, икки томонлама, ўзаро ва консенсуал тавсифга эга бўлади. Мулкни ижарага олиш битимида ижарага олувчига мулкни ижарага олиш объекти сифатида берилишга тегишли мулкни аниқлашга имконият берадиган ҳужжатлар кўрсатилиши керак. Битимда бундай ҳужжатлар бўлмаган ҳолда мулкни ижарага олишга берилишига тегишли объект тўғрисидаги талаб томонларнинг келишилмаган деб, тегишли битим тузилмаган деб ҳисобланади.

Ижарага бериш битимининг моҳияти ва томонлари. Ижарага олувчи ва ижарага берувчи сифатида фуқаролик ҳуқуқнинг истаган субъектлари бўла олади. Ижарага берувчига қўйиладиган ягона талаб – у мулк

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

эгаси ёки мулк эгаси мулкни ижарага беришга ваколат берган бошқа шахс бўлиши керак.

Мулкни ижарага бериш (ижарага олиш) битимининг моҳияти сифатида кўпинча (6-чизма):

6-чизма

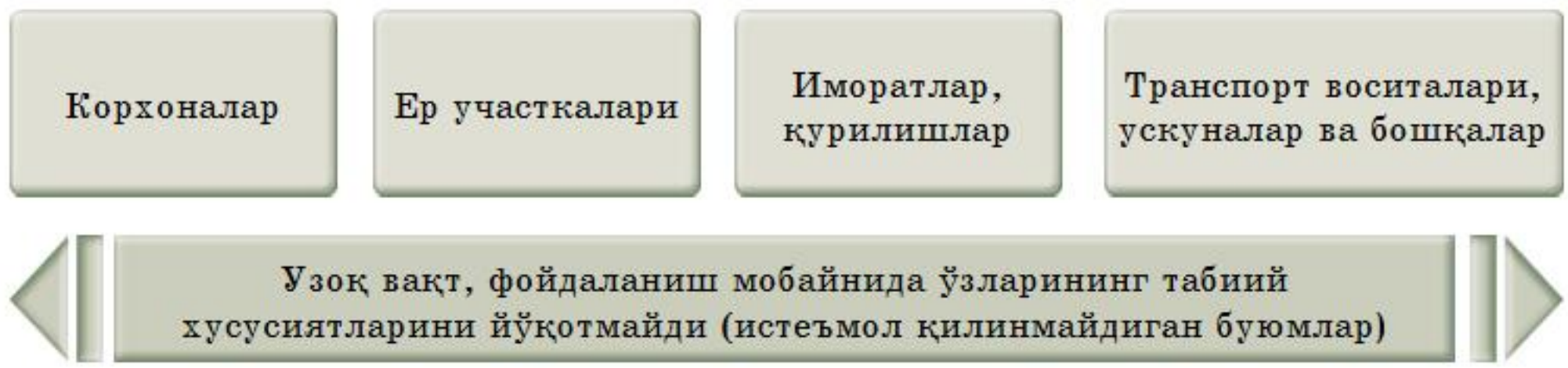

Глоссарий

- **Ижарага бериш** – мулк эгасининг ўз мулкини бошқа кишига ўзаро шартнома бўйича ҳақ тўланадигантартибда вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга бериши.
- **Лизинг** – транспорт воситаларини, саноат ускуналарини ва бошқа қолдиқ қиймати бўйича узоқ муддатгаижарага олиш.
- **Ишонч хати** – ишонч билдирувчининг ўз номидан вакиллик қилиш учун иккинчи шахсга берган ёзма турдаги вакиллиги.

Мулкни ижарага бериш объекти ва аниқ бир истеъмол қилинмайдиган буюмлар бўла олади. Унга мувофиқ ҳолда авлоддан келаётган хусусиятларга эга, истеъмол буюмлари мулкини ижарага олиш битимининг моҳияти бўла олмайди. Масалан, айланимдан олинган буюмларни ижарага олиш объекти бўла олмайди, айланими чекланган буюмлар белгиланган чекловлар сақланган ҳолатдагина (масалан, давлат мулкига доир) ижарага берилади. Товар белгилари, хизмат ва тижорат сири ва бошқалар сингари номоддий ҳуқуқлар мулкни ёллаш битимининг объектига кирмайди. Қолган буюмларни мулк ижара олинишига эркин турда бериш мумкин.

Ижарага бериш битимининг турлари. Лизинг битими бўйича лизингга берувчи лизинг олувчи кўрсатган мулкни сотувчидан эгалигига сотиб олишга ва лизинг олувчига ушбу мулкни ҳақ тўлаб тадбиркорлик хизмати учун вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга беришга мажбур бўлади. Бу битимнинг ўзгачаликлари қуйидагича: тадбиркорлик хизматидаги қонунни шахсларгина лизинг битимининг субъектлари бўла олади. Лизингнинг моҳияти фақат тадбиркорлик мақсаддагина фойдаланилиши керак. Қимматбаҳо қоғозлар билан табиий заҳиралар лизингнинг моҳияти бўла олмайди.

Корхонани ижарага олиш битими бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига тадбиркорлик хизматни амалга ошириши учун корхонани ҳақ тўлаб вақтинча эгалик қилишга ва корхонани тўлиғи билан ягона мулк мажмуаси сифатида фойдаланишга мажбур. Ушбу ижарага

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

олиш битими учун қуйидаги ўзгачаликлар хос: ижарага берувчи ўз ҳисобидан корхонани бериш учун тайёрлашга мажбур, шу жумладан уни ўтказиш актини ясаш ва уни имзолашга тавсия қилишга мажбур. Жумладан ҳуқуқ эгасининг фирма номига ва тижорат белгисига, шунингдек ижарага берувчининг товар белгисини, хизмат кўрсатиш белгисини ва бошқаларни беришга ҳуқуқлари ҳам киради (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 119-моддаси).

Уйни ёки иморатни ижарага олиш битими бўйича ижарага берувчи уйни ёки иморатларни ижарага олувчининг вақтинча эгалик қилишига ва фойдаланишига беришга мажбур бўлади. Бу битимда иморат ва қурилиш деб фақат аниқ иншоотлар, яъни алоҳида турган объектларни оламиз.

Транспорт воситаларини ижарага олиш. Транспорт воситасини бошқариш ва техник фойдаланиш бўйича хизмат кўрсатиш ва ижарага олиш битими асосида ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ тўлаб, транспорт воситасини вақтинча фойдаланишга беришга ва ўз кучи билан уни бошқариш ва техник фойдаланиш бўйича хизмат кўрсатишга мажбур.

Мисол

ижарага берувчи буғдой ўриш мавсумида "Дон-1500" комбайнини ижарага берди. Шу билан бирга ижарага берувчи ижарага олувчига техник хизмат кўрсатиш ва уни бошқариш хизматларини таклифэтишга мажбур бўлади.

Ижара битими бўйича кўчар мулкни барқарор тадбиркорлик хизмати сифатида ижарага беришни амалга оширадиган ижарага берувчи ижарага олувчига мулкни ҳақ тўлаб вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга беришга мажбур. Бу битимнинг ўзгачаликлари: ижарага берувчи – тадбиркорлик хизматининг субъекти, ижарага олувчи эса истеъмолчи фуқародир; ижарага бериш моҳияти фақат кўчар мулк бўлиши мумкин.

Шу тахлитда, мулкни ижарага олиш битимини пулли, икки томонлама, ўзаро ва консенсуал деб тавсифлаш мумкин. Бу шартнома – ҳар бир кишининг ҳаётида тез-тез тузиладиган битим.

1. Мулкни ижарага олиш битимига аниқлик киритинг. Унинг асосий белгиларини кўрсатинг.
2. Ижарага бериш битимининг томонлари кимлар? Ижарага бериш битимининг моҳиятига нима киради?
3. Мулкни ижарага бериш битимининг қандай турларини биласиз?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш.

"Уй-жойни ижарага олиш" мавзусида эссе ёзинг. Ўзингиз яшайдиган ҳудудда уй-жойни ижарага олиш ҳолатига дуч келганмисиз? Қуйидаги саволларга жавоб бериб, ушбу ҳолатни ҳар томонлама муҳокама қилинг:

1. Ижарага бериладиган уйнинг ўртача бозор нархи қанча?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Ижарага олувчиларга кўрсатиладиган хизматларнинг сифати қандай?
3. Ижарага олиш муддатининг узоқлиги қандай?
4. Тахминан ижарага олувчиларнинг ёши қанчада?

3-даражали топшириқ. Гуруҳдаги иш.

3-5 киши гуруҳга бўлиниб, мулкни ижарага олиш битимининг истаган тури бўйича саҳна кўриниши қўйинг. Бошқа гуруҳ ижарага олиш битимининг қай тури эканлигини аниқлаб, уни тушунтириб бериши керак.

52-§. Ижарага бериш шартномасини тузиш ва уни бузиш талаблари

Бугунги дарсда:
ижарага бериш шартномасини тузишни ўрганамиз.

Таянч сўзлар
- ижарага берувчи
- ижарага олувчи

Ижарага беришдаги энг аҳамиятли қоидаларнинг бири – *ижарага олиш битимининг бўлиши*. Бусиз шартнома яроқсиз деб ҳисобланади. У битимда томонларнинг нима тўғрисида битимга келишгани кўрсатилади.

Мисол

Велосипедни ижарага бериш битими. Велосипеднинг маркаси, тури, уни ишлаб чиқарган мамлакат ва бошқа техник тавсифлари битимнинг бош талабидир (йўл велосипеди: Stels Navigator 335, 2012 йили, Россияда ишлаб чиқарилган).

Томонларнинг розилиги билан муддати ва ёллаш ҳақи аҳамиятли қоидаларнинг қаторига кириши мумкин. Ижарага олувчи ижарага берувчига мулкни вақтинча эгалик қилиб, фойдлангани учун ҳақ тўлайди.

Глоссарий
- **Ижарага берувчи** – мулкни (кўчмас мулк) ёки бошқа мулкни вақтинча эгалик қилишга ва фойдаланишга берадиган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс.
- **Ижарага олувчи** – ижарага бериладиган аниқ бир лойиҳани вақтинча ўз эгалигига ёки фойдаланишга оладиган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс.

Мулкни ёллаш талаби унда белгиланган муддатга тузилади. Агар мулк ёллаш битими муддати кўрсатилмай тузилса, у ноаниқ муддатга тузилган деб ҳисобланади. Кўчмас мулкни ёллаган ҳолда, агар қонун ҳужжатларида ёки битимда ўзгача кўзланмаса, ҳар бир томон иккинчи томонга уч ой аввал огоҳлантириб, бунда битимдан дуч келган вақтда ва бошқа мулкни ёллаган ҳолатда, бир ой мобайнида бош тортишга ҳақли (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 545-моддаси).

Мулкдан фойдалангани учун тўланадиган ҳақ миқдори камида йилига бир марта ўзгариши мумкин (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 546-моддаси). Агар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мулкнинг аҳволи сезиларли ночорлашса, ижарага олувчи тўловни камайтиришга ҳақли.

Ижарага олувчи мулкдан фойдалангани учун ҳақ тўлаш муддатини сезиларли ўзгартирса, унда ижарага берувчи тўловни муддатидан аввал тўлашни талаб эта олади. Бу борада ижарага берувчининг тўловни қаторасига икки муддатидан зиёд вақтга муддатидан илгари тўловни талаб этишга ҳаққи йўқ.

Ижарага бериш битими лойиҳаси ва мазмуни. Ижарага берувчи битимининг лойиҳаси битимларининг лойиҳаси тўғрисида умумий қоидаларга мувофиқ келади. Қонунда белгиланган умумий қоидалар бўйича бир йилдан зиёд муддатга тузилган, агар томонлардан бири ҳуқуқий шахс бўлса, муддатига қарамасдан, мулк ёллаш битими ёзма турда ясалиши керак. Фуқаролар ўртасидаги бир йилгача муддатга уни қўшиб ҳисобласа мулкни ёллаш битими *оғзаки ясалиши* мумкин.

Ижарага бериш битимининг мазмуни – шартномада аниқланган томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг жамланмаси.

Битимга кўра ижарага берувчининг мажбурияти – ижарага берувчи мулкни ижарага олувчига битим талаблари ва мулк мақсадида мувофиқ келадиган ҳолда беришга мажбур (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 547-моддаси). Ижарага берилган мулк ижарага олувчига битимда кўзланган муддатда берилиши жоиз. Ижарага берувчи ўз мажбуриятини бажармаса, ижарага олувчи:

– ижарага олинган мулкни талаб этишга;
– ижарага берувчидан ижарага олинган мулкнинг муддатини кечиктиргани учун келтирилган харажатларни ўташни талаб этишга ҳақли.

Ижарага берувчи ижарага бериладиган мулкни унинг мақсадга мувофиқ фойдаланишга тўсиқ бўладиган дуч келган камчиликлари учун жавоб беради. Шундай камчиликлар топилган ҳолатда ижарага олувчи ижарага олувчидан талаб этишга ҳақли:

– мулкнинг камчиликларини бепул бартараф этишни;
– ёллаш ҳақини унга миқдорига кўра камайтиришни;
– ижарага берувчига бу борада аввалдан хабар бериб, ушбу камчиликларни бартараф этиш йўлида ўзи сарфлаган харажатлар миқдорини мулкни фойдаланганлиги учун тўланадиган ҳақдан ушлаб қолишни;
– битимни муддатидан аввал бузишни (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 548-моддаси).

Ижарага берувчи ижарага берилган мулкка томонлар билан келишилган муддатларда, агар қонунда ёки битимда ўзгачаси кўзланмаса, ўз ҳисобидан мураккаб таъмир юритишга мажбур (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 552- моддаси). Мураккаб таъмирлаш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бу – мулкни, шунингдек унинг муҳим қисмларини қайта шакллантириш. Уларсиз мулкдан мақсадга мувофиқ фойдаланиш мумкин эмас. Ижарага олувчининг ёллаш битимидан юзага келадиган уч асосий мажбурияти бор (7-чизма).

7-чизма

1 – ижарага олинган мулкни ёллаш битимининг талабларига кўра фойдаланиш. Масалан, агар битимга кўра ижарага берувчи тижорат хизмати учун уй-жойни ижарага берса, ижарага олувчи уни бошпана сифатида фойдаланса, бу ҳолатда ижарага олувчи битими талабларини бузган бўлиб ҳисобланади. У кўчмас мулкни мақсадга мувофиқ фойдаланиш бўйича ўзининг мажбуриятини бажармади. Ижарага олувчи ижарага олинган мулкни яроқли ҳолда сақлашга мажбур (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 553-моддаси).

2 – **ижарага** олинган мулкдан фойдалангани учун муддатида ёллаш ҳақини тўлаш

3 – **ижарага** олинган мулкни ижарага олиш муддати битгандан сўнг ёки бошқа сабаблар бўйича битимни тўхтатганда мулкни қайтариб бериш. Агар ижарага олувчи белгиланган муддатда мулкни қайтариб бермаса, у ҳолда у мулкни қайтариб бергунга қадар ҳақини тўлаб бериши керак.

Ижарага бериш битимини бузиш. Ижарага берувчининг талабига кўра мулк ёллаш битими қуйидаги ҳолатларда:

– ижарага олувчи битим талабларини бузиб, ижарага берувчининг ёзма огоҳлантиришига қарамасдан, мулкдан фойдаланса;
– ижарага олувчи қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли мулкка зарар келтирса;
– агар ижарага олувчи мулкдан фойдалангани учун битимда белгиланган тўлов муддатининг ўтиши бўйича икки мартадан зиёд ҳақ тўламаса;
– ижарага олувчи битимда белгиланган муддатда мулкни мраккаб таъмирлашдан ўтказмаса (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 556-моддаси) бузилиши мумкин.

Ижарага олувчи қуйидаги ҳолатларда:

– ижарага берувчи мулкни ижарага олувчининг фойдаланишига бермаса ёки битим талабларига ёки мулкнинг мақсадга кўра фойдаланишига тўсиқ бўлса;
– ижарага берувчи ўзига юкланган мулкни мураккаб таъмирлаш мажбуриятини битимда белгиланган муддатда, у битимда бўлмаган ҳолатда ўз муддатида юритмаса;
– ижарага олувчига берилган мулкда уни фойдаланишга тўсиқ бўладиган камчиликлар бўлиб, уни битим тузган пайтда ижарага

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

берувчи огоҳлантирмаган, ижарага олувчига аввалдан аниқ бўлмай, фақат мулкни олгандан кейин унинг камчилигини пайқаса;

– мулк ижарага олувчи жавоб бермайдиган ҳолатларга доир фойдаланиш учун яроқсиз ҳолда бўлса (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 556-моддаси) битимни бузиш тўғрисида талаб-ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

Ижарага бериш битимини тузганда аниқ бир талаблар сақланиши керак. Ижарага бериш пайтида махсус шартнома тузилади. Икки томон ҳам шартномада белгиланган талабларни бажаришга мажбур. Мулкни ижарага бериш битимининг мазмуни томонларнинг асосий ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ва битимни бузиш асосларини ўз ичига олади.

1. Қайси пайтда битим тузишнинг ёзма ва оғзаки тури қўлланилади?
2. Битимга кўра ижарага олувчи ва ижарага берувчининг мажбуриятлари қандай?
3. Ижарага берувчи ва ижара олувчи қандай талаб бўйича битимни буза олади?

33-даражали топшириқ. Гуруҳдаги иш.

Тадбиркор С. фуқаро Н. билан бўш турган гаражни сотиладиган товарлар омбори сифатидафойдаланишучун ёллаш битимини тузди. Ижарага олиш битимига кўра ҳақ мулкни олмасдан туриб аввалдан тўлаб қўйилди. Фуқаро Н. олис саёҳатга кетиши туфайлибелгиланган муддатдагаражни бермади. Тадбиркор С. келган товарларни ҳар хил омборга қўяман деб катта харажатга тушди. Фуқаро Н. сафардан келгандан сўнг битимни бажармаганлигидан фуқаро С. харажатни ўтаб беришини талабэтди. Тадбиркор С.нинг фуқаро Н.га қўйган талаби қонунийми? Тадбиркор С. ёллашбитимини тузган пайтдан бошлаб гаражни олгунгача вақтга ҳақ тўламасликка ҳақлими? Қозоғистон Республикасифуқаролик кодексининг 355-, 547- моддаларига мурожаат қилинг.

53-§. Уйни ижарага олиш

Бугунги дарсда:

уйни ижарага олиш шартномасининг, ушбу битимнинг лойиҳаси мазмуни, уни бузишнинг талабларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- ижарага олиш
- уй-жой

Уй-жойни ижарага олиш битимининг тушунчаси. Ижарага олиш шартномаси тушунчаси Қадимги Римда пайдо бўлган. Ижарага олишнинг икки тури бўлди: буюмларни ва кўрсатилган хизматни ёллаш. Ижарага берувчининг буюмни аниқ бир тўлов миқдорига ижарага олувчига фойдаланишга бериш битими буюмни ёллаш шартномаси деб аталади.

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 30-банди уйни ижарага олиш битимини созлайди. Уйни ижарага олиш битими бўйича уйнинг эгаси ёки унинг ваколатли кишиси (ижарага берувчи) фуқарога (ижарага олувчига) ва унинг оила аъзоларига уйни ҳақ тўлаб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

фойдаланишга беришга мажбур (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 601-моддаси).

Ижарага берувчи ҳамда ижарага олувчи уйни ёллаш битимининг томонлари. Уйни ёллаш битими бўйича уйнинг эгаси ёки қонун орқали ёки мулк эгаси орқали уйни ижарага бериш ҳуқуқига эга бўлган шахс ижарага берувчи бўла олади. Ижарага олувчи фақат жисмоний шахс бўла олади. Фуқаролик ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ижарага олувчи бўла олмайди. Ушбу шартноманинг моҳияти доимий яшашга зарур уй бўла олади (масалан уй ёки квартира).

Бу битим учун қуйидаги ўзгачаликлар хос (8-чизма).

8-чизма

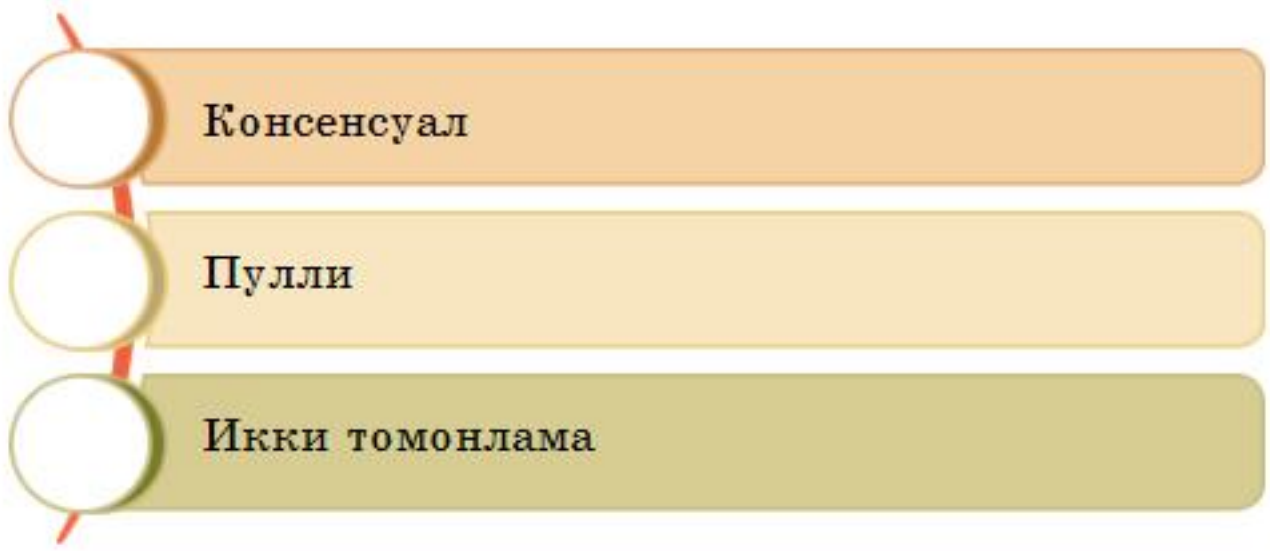

Уйни ижарага бериш битимининг муҳим талаблари. Уйни ижарага бериш битимининг бош талаби мулкни ижарага олиш битимига боғлиқ. Уйни ижарага олиш битимининг моҳияти доимий яшашга яроқли, ажратилган уй (квартира, уй, квартиранинг ёки уйнинг бир қисми) бўлиши мумкин. Уйни ижарага бериш битимида мажбурий тарзда мавжуд ахборот кўрсатилиши керак. Яроқли уй деганимиз – уйнинг барча санитария-эпидемиология, ёнғинга қарши ёки бошқа мажбурий талабларга мувофиқ бўлиши. Агар уйни ижарага бериш битимида уй тўғрисидаги маълумот бўлмаса, унда бундай битим тузилмаган бўлиб ҳисобланади.

Уйни ижарага бериш битимининг мазмуни ва моҳияти. Уйни ижарага олиш битими ёзма турда ясалиши керак. Уйни ижарага олиш битимининг мазмуни томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларидан иборат.

5-расм. Уйни ижарага бериш

Ижарага берувчи муддатида ёлланма уй учун ва коммунал хизматлар учун вақтида ҳақни тўлашни талаб этишга ҳақли.

Ижарага берувчи мажбур:

- ижарага берувчига одам яшамайдиган бўш хонани беришга;
- ижарага берилган квартира жойлашган кўп қаватли уйга таъмир ишларини ясашга ёрдамлашишга;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- уйга мураккаб таъмир юритишга;
- ижарага олувчига коммунал хизматини сифатли турда таъминлашни тавсия этиш.

Ижарага олувчи:

- агар битимда ўзга йўл кўзланмаса, ижарага олинган уйга оила аъзоларини ва бошқа кишиларни яшатишга;
- агар битимда бошқа ҳолатлар кўзланмаса уйни ижарага беришга;
- ижарага берувчидан муддатида уйга мураккаб иш юритишини ва коммунал хизматни талаб этишга;
- агар битимда бошқача кўзланмаса, ижарага олинган уйдан олти ой олдин кетишга ҳақли.

Ижарага олувчи:

Қозоғистон Республикасининг қонунчилигига мувофиқ ижарага берилган уйда яшайдиган кишиларни рўйхатга олишга;
берилган мулкни авайлаб, махсус мақсадга кўра фойдаланишга;
муддатида квартира ҳақини ва коммунал хизматларни тўлашга;
яшаётган хонага ўз маблағидан таъмир ишларини юритишга;
хавфсизлик хизматларини, санитария ва ёнғин хавфсизлиги меъёрларини сақлашга;
ёзма рухсат бўлмаса, хонага ўзгартишлар киритмаслик;
уйни кўчиб кетаётганда дуруст ҳолатда актга кўра топширишга мажбур;
битимни аввалдан тўхтатишда ижарага олувчи бир ой аввал огоҳлантирилиши керак ёки битимда белгиланган ҳақни бир ой учун тўлаши керак.

Ижарага бериш битимининг турлари. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида ижарага олиш битимининг давлат жамғармаси ва шахсий жамғарма деб аталадиган турлари бор. Давлат уй жамғармасидаги уйларни ижарага олиш битими маҳаллий ижро органнинг, давлат муассасасининг ёки давлат корхонасининг уй бериш тўғрисидаги қарори асосида тузилади.

Давлат уй жамғармасидаги бошпаналар уйга муҳтож Қозоғистон Республикасининг фуқароларига берилади. Улар давлат томонидан берилган бошпанада доимий яшашлари керак. Шу билан бирга уй муҳтож кишиларга ва навбатда турган фуқароларга берилади.

Алоҳида турган уй жамғармаларидаги уйни ёллаш талаблари, агар уй қонунларда ўзгача кўзланмаса, томонларнинг розилиги бўйича аниқланади. Шундай уйнинг эгаси (давлат) ёки унинг ваколатли вакили ижарага берувчи бўла олади. Ваколатли орган кимга уйни беришга қарор қабул қилса, шу фуқаро ижарага олувчи бўлиши мумкин. Унинг оила аъзолари ҳам ижара олувчига тенглаштирилади.

Ушбу шартнома ваколатли органнинг (маъмурий, давлат муассасасининг раҳбарияти) қарори асосида ёзма турда тузилиши керак.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Ижарага олиш** – бир томоннинг (ижарага берувчининг) мулкни бошқа томонга (ижарага олувчига) аниқ бир тўлов миқдорига вақтинча фойдаланишга бериши.
- **Уй-жой** – доимий яшашга мўлжалланган барча санитария-эпидемиология, техник талабларгамувофиқ хусусий бошпана.

Уйни ёллаш битимини бузиш. Қандай ҳолатда ижарага берилишига доир қонун билан аниқланади.

Соҳиби яшамайдиган уй ижарага берилган ҳолатда ижарага бериш битими томонлар белгилаган муддат тугаганда тўхтайди. Ижарага олувчи шартнома тармоқларини бажармаган ҳолатда, ижарага берувчининг талабига кўра шартнома муддатидан аввал тўхтатилади. Қўлланиш муддати ва тўхтатишнинг бошқа асослари кўзланмаган шартномани ижарага олувчи дуч келган вақтда буза олади. Бу ҳолатда ижарага берувчи шартномани тўхтатиши тўғрисида ижарага олувчига камида уч ой аввал огоҳлантириши керак. Ижарага олиш шартномаси тўхтатилган ёки бузилган ҳолатда ижарага олувчи ўзи билан бирга яшайдиган барча кишилар билан бирга бошқа уй берилмасдан чиқарилади.

Улуғ Ватан урушининг фахрийлари ва ногиронлари

Етим болалар ва қаровсиз қолган болалар

“Алтин алқа”, “Кумис алқа” олган кўпболали оналар, қонунда кўрсатилган кўп болали оилалар

Қонунга мувофиқ ижтимоий аҳволи ночор кишилар

Давлат хизматчилари, бюджет ташкилотининг ходимлари, ҳарбийлар

қонунда кўзланганидек, Қозоғистон Республикасининг уйи авария ҳолатидаги кишилар

6-расм. Ижтимоий муҳофазага олинган кишилар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ижарага олувчи ижара битимини муддатидан аввал бузган ҳолатда, у бу тўғрисида ижарага берувчига камида бир ой аввал огоҳлантирмаса, шартномада кўрсатилган бир ойлик тўлов миқдорини тўлашга мажбур.

Уйни ижарага олиш битими – тўлов миқдори орқали фақат уй биносининг вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланишга беришни кўзлайдиган шартнома. Бу битимнинг томонлари ижарага берувчи ва ижарага олувчидир. Фақат жисмоний шахсгина ижарага олувчи бўла олади.

1. Уйни ижарага бериш битимининг белгиларини тақсимлаб кўрсатинг. Уйни ижарага бериш битимининг томонлари кимлар?
2. Уйни ижарага олувчининг қандай ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор? Уйни ижарага бериш талаби нима учун фақат ёзма турда ясалади?
3. Қандай тоифадаги фуқароларга уй жамғармасидан уй ижарага берилади? Уйни ижарага олиш битими қандай ҳолатлардабузилади?

54-§. Қарз шартномаси

Бугунги дарсда:

Қарз шартномасининг тушунчаси ва ўзгачаликларини биламиз; қарз турларини ва унинг асосий битимларини кўриб чиқамиз.

Қарз шартномаси тушунчаси ва ўзгачаликлари. Қарз шартнома сифатида Қадимги Римда пайдо бўлди. Унинг моҳияти шундаки, бир томон бошқа томонга буюмларга мулк ҳуқуқини беради.

Қозоқ халқининг урф-одатлар асосланган ҳуқуқида (ёки одатий ҳуқуқида) қарз шартномаси бир йилдан ошмайдиган мол қарзидир. Қарздор ўз қарзини молни фоизи билан қайтариш керак эди. Шартноманинг ушбу тури бўйича бирор бир одам қарздор учун кафил бўларди. Қарз олувчи қарзини ўтай олмай қолган ҳолда, кафил бўлган киши унинг қарзини тўлашга мажбур эди.

Таянч сўзлар

- қарз
- қарз берувчи
- қарз олувчи
- алмаштириладиган буюмлар

Ҳозирги пайтда Қозоғистон Республикасининг Қонуни қарз битимига қуйидаги аниқлик киритади: қарз битими бўйича бир томон (қарз берувчи) бошқа томоннинг (қарз олувчининг мулкига хўжалик юритишига, тезкор бошқарувга) пул ёки аниқ буюмларни беради, ушбу битимда кўзланган ҳолатларда уларни беришга мажбур, қарз олувчи эса қарз берувчига худди шундай пул миқдорини ёки худди шундай сифатдаги буюмларга тенг миқдорини вақтида қайтаришга мажбур (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 715-моддаси). Қарз битимига қуйидагидек белгилар киради.

Қарз берувчи ва қарз олувчи ушбу шартноманинг томонларидир. Фақатгина ўзига хос сифатлари билан аниқланадиган истеъмол қилинадиган буюмлар қарз битимининг моҳияти бўла олади. Қарзга олувчи пулни ва алоҳида белгилари аниқланадиган буюмларни ис-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

теъмол йўли билангина фойдалана олади. Қарз шартномасининг аниқ хусусияти шартнома тузиш тўғрисида қонунга мувофиқ тегишли мулкни бериш учун зарур. Қарз шартномасининг бир томонлама хусусияти битим бўйича барча мажбуриятларни (пулли қарз миқдорини ёки олинган бошқа буюмларнинг бирдек миқдорини) қарз олувчи кўтаради.

Қарз мақсадли ва мақсадсиз бўлади. Мақсадли қарз деганимиз – қарз олувчининг пул миқдорини аниқ бир мақсадда олиши.

Мисол

Автомашина сотиб олиш учун аниқ бир пул миқдорини қарзга олиш. Қарзга берувчи (масалан,банк) қарзни банкдан мақсадли фойдаланишганазоратни амалгаошириш учун таъминлашгамажбур.

Қарз олувчи қарз моҳиятини мақсадли фойдаланиш бўйича мажбуриятларни бажармаган пайтда, қарз берувчи битимни бажаришдан бош тортишга ҳақли. *Мақсадсиз қарз* қарз олувчининг қандай бир буюмни ўз хоҳишига кўра фойдаланишини англатади.

Қарз битиминнинг аҳамиятли талаблари. Пул, умуман тавсифлари билан аниқланган буюмлар – қарз шартномасининг моҳиятини белгилайди. Агар қарзни қайтариш муддати битимда белгиланмаса, уни қарз олувчи қарз берувчи талаб этган кундан бошлаб 30 кун мобайнида қайтариши керак (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 722-моддаси).

Қарз битиминнинг лойиҳаси. Қарз тўғрисидаги битим оғзаки ва ёзма лойиҳада (содда ёки нотариал турда) ясалади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 151-моддаси). Агар қарз миқдори ОҲКнинг 100 бараваридан ошмаса, фуқаролар оғзаки лойиҳада шартнома тузишади. Агар битим миқдори ОҲКнинг 100 миқдоридан ошса, шартнома оддий

9-чизма

Қарз битиминнинг белгилари

- Шартноманинг объекти пул ёки бошқа буюмлар (алмаштириладиган) бўлади
- Объект уни олган кишининг мулкига беради.
- Шартнома аниқ бўлади ва белгиланган объектини бериш пайтидан бошлаб амалга ошади.
- Қарз битими бир томонлама шартнома
- Умумий қоидага кўра қарз берувчи берган қарзининг миқдорига қарз олади, бироқ қарзнинг баъзи фоизсиз бўладиган ҳолатлари бор. Фоиз миқдори қарзни қайтарган куни банк фоизи билан аниқланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ёзма турда ясалади. Битимни тасдиқлаш пайтида қарз олувчига пулнинг ёки буюмларнинг миқдорини ўтказишни тасдиқлайдиган нотариал тасдиқлантириш зарур бўлади. Ёзма лойиҳа сақланмаслиги туфайли томонлар далилларга суяниш ҳуқуқидан айрилади, бироқ улар ёзма ва бошқа далиллар бериш ҳуқуқидан айрилмайди (қарз тўғрисидаги фактни тасдиқлайдиган хат, қарз берувчининг қарз олувчига пул маблағини ўтказгани тўғрисида ҳужжатлари ва бошқалар).

Қонунлар билан ёки томонларнинг розилиги билан ёзма (содда ёки нотариал) ёки бошқа аниқ бир лойиҳада белгиланмаган битим, оғзаки ясалиши мумкин. Шахснинг ахлоқидан унинг муомала юритиш эрки аниқ кўринган пайтда оғзаки тузилган деб ҳисобланади.

Глоссарий

- **Алмаштириладиган буюмлар** – табиий хусусияти бир-бирини алмаштира оладиган, сони, миқдори ва салмоғи бўйича айланимда юра оладиган буюмлар.
- **Қарз** – бир томоннинг иккинчи томон мулкига ёки бошқарувига пул, қимматбаҳо қоғозлар ёки ишлаб чиқилган белгилари бор алоҳида товарлар бериши ёки беришга мажбур бўлиши кўриладиган шартнома.
- **Облигация** – қарздорлик тушуми.

Қарз битими қарздорнинг облигацияси, имзоси ёки унга қарз берувчининг аниқ бир миқдорни ёки буюмларнинг аниқ бир миқдорини берганлигини тасдиқлайдиган бошқа ҳужжат бўлган ҳолатда ҳам тегишли ёзма лойиҳада ясалди деб топилади (Қозоғистон Рсепубликаси Фуқаролик кодексининг 716-моддаси).

Ёзма лойиҳада ясалган битимга томонлар ёки уларнинг вакиллари имзо қўйиши керак. Битим тузилган пайтда, агар бу қонунга ёки иштирокчилардан бирининг талабига қарши келмаса, имзони, электрон рақамли имзони кўчириш воситаларидан фойдаланишга рухсат берилади. Агар қонунда ёки томонларнинг розилиги бўйича бошқача кўзланмаса, қарз шартномаси пул ёки буюмлар берилган пайтдан бошлаб тузилган деб ҳисобланади.

Шартномада пулни ёки буюмларни қисмлаб (бўлиб) бериш кўзланган ҳолатларда, агар битимда бошқаси кўзланмаса, уларнинг биринчи қисми берилган пайтидан бошлаб битим тузилди деб ҳисобланади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 717-моддаси).

Қарз битимининг мазмуни. Фуқаролик ҳуқуқнинг истаган субъектлари қарз битимининг томонлари бўла олади. Қарз берувчи ҳуқуқий шахс (масалан, банк) ва жисмоний шахслар бўлади. Қарз олувчи фуқаролик ҳуқуқнинг дуч келган субъекти бўлиши мумкин. Давлат қарзи битими бўйича қарз берувчи – давлат, қарз олувчи – фуқаро ёки ҳуқуқий шахс ҳисобланади. (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 726-моддаси).

Қарз берувчининг мажбуриятлари:

– агар кафил бор бўлса, уни таъминлаш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қарз берувчининг ҳуқуқлари:
- қарздорга мулк кўринишида пулни бериш учун мукофот олиш;
- транзакцияни олиш, чекларни олиш, ҳисоб бўйича чек нусхаларини назорат қилиш ва қарз харажатини қандай ишлатишни назорат қилиш;
- муқобил кафолатни ёки учинчи томон кафолатини талаб этиш;
- шартномани бир томонлама тартибда тўхтатиш ва қарзнинг ўталмаган қисмини қайтаришни барча манфаатлар ва жарималар билан талаб қилиш:
- қарзни унинг бир қисмини вақтида тўламаслик;
- мақсадли қарздорлик шаффофлигини сақламаслик;
- таъминотнинг йўқолиши ёки унинг аҳволи ночорлашиши.
- битимнинг талабларига мувофиқ қарз миқдорини қисман ёки тўлиқ қайтаришни таъминлаш.

Қарз олувчининг мажбуриятлари:
- қарзни муддатида ўташ. Мол буюмлар олинган миқдорда ва сифатда қайтарилиши керак;
- ҳақи келишилган фоизни қайтариш;
- келишилган битимларга кўра муддатидан аввал тўлаш учун жарима тўлаш;
- мақсадли қарз битими ясалган ҳолатда, қарз битими бўйича иккинчи томонга қарз харажатини сарфлаш тўғрисида барча далиллар билан таъминлаш, шунингдек мустақил назоратга тўсиқ бўлмаслик.

Қарз олувчининг ҳуқуқлари:
- агар мақсадсиз битим ясалса, олган буюмларни хусусий буюмларни, оилавий, тижорат ёки бошқа эҳтиёжларга фойдаланиш;
- агар олинган пул миқдорининг битимда кўрсатилгандан кам бўлса, қарз берувчига арзини айтиш;
- агар битимнинг талабларига қарши келмаса, харажатини учинчи томонга қайта қарзга бериш.

Қарз талабларининг қуйидаги турлари бор (10-чизма).

10-*чизма*

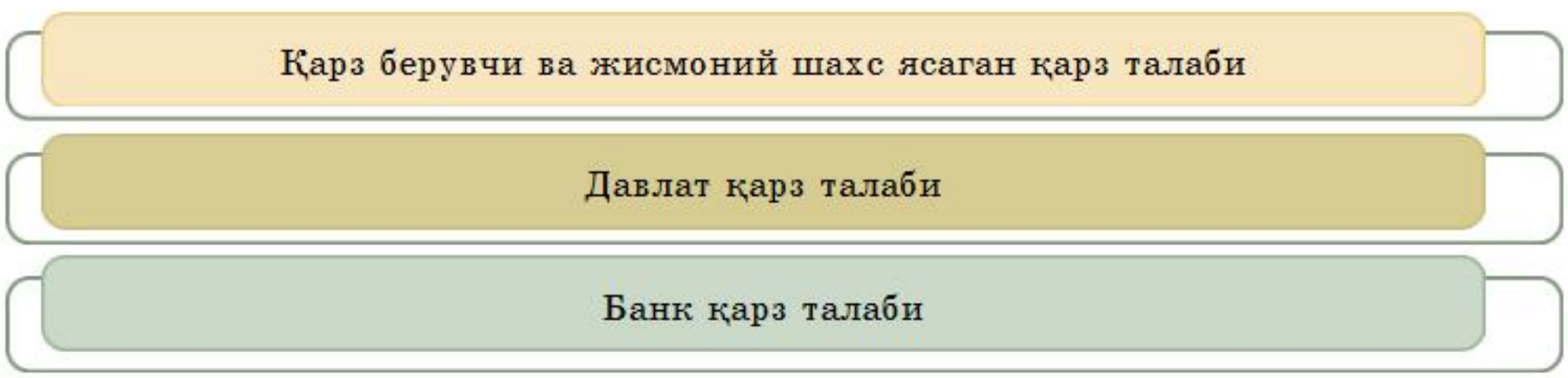

Буларнинг ҳар бирини кўриб чиқайлик.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қарз берувчи билан жисмоний шахсга қилинган қарз талабининг қуйидагича ўзгачаликлари бор:

1) қарз тўғрисида шартноманинг моҳияти – бу пуллик ёки умумий тавсифлар билан аниқланган буюмлар, шу жумладан кейинга қолдириш ва бадални тўлаш орқали таъминланганлар;

2) қарз талаби бўйича хусусий тадбиркор бўлмайдиган шахс заёмчи сифатида ҳаракат қилади;

3) қарз Қозоғистон Республикасининг миллий валютаси билан берилади;

4) кредит талабида Қозоғистон Рсепубликасининг Миллий банки белгилаган қоидаларга кўра ҳисобланган йиллик самарали мукофот миқдори бўлиши керак (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 725-моддаси).

Давлат қарз битими эркин бўлиб, қарз олувчининг чиқарилган давлат облигацияларини олиш йўли билан ясалади. Давлат қарз битимининг мажбуриятларига кўра, қарз олувчи давлат хазина мулки билан жавоб беради.

Банк қарз битими бўйича қарз берувчи қарз олувчига пулли, тезкор, қайтариш асосида пул беришга мажбур бўлади

Шу тахлитда қарз деган – зот белгилари билан аниқланган товарларни бир томоннинг иккинчи томон эгалигига беришни кўриб чиқадиган шартнома. Қарз битими – аниқ, икки томонлама сифатга эга. Унинг асосий объекти пул ва алмаштириладиган буюмлар бўлади.

1 Қарз битими қандай ўзгачаликларга хос? Қарз шартномасининг қандай муҳим битимлари бор?
2. Қарз битимининг томонларини, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқланг. Қарз шартномасинининг лойиҳаси қандай бўлади?
3. Жисмоний шахс билан, давлат билан, банк билан тузилган шартномаларнинг фарқи нимада?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш. Жадвални тўлдиринг.

Битим турлари	Лойиҳаси	Субъекти	Муҳим талаблари	Моҳияти
Қарз битими				
Ёллашбитими				

3-даражали топшириқ.

Фуқаро Б. Фуқаро В. билан 300 минг тенге миқдорида қарз бериш тўғрисида келишишди. Муддат тугаганданкейин фуқаро В. қарзга олинган миқдорни қайтаришни талабэтди. Фуқаро Б. Харажатибўлмаганликданушбу талабнибажаришдан бош тортди. Фуқаро В. судга боришга мажбур бўлди. Судқандай қарор қабул қилиши керак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

55-§. Суғурта битими

Бугунги дарсда:

суғурта битимининг белгилари ва ўзгачаликларини кўриб чиқамиз; суғурта битимининг томонлари ва субъектини аниқлаймиз.

Таянч сўзлар

- суғурта
- суғурталанувчи
- суғурталовчи

Суғурта битимининг тушунчаси ва ўзгачаликлари. Аввал суғурта сўзи *харажатни ўташ, бир ишни қўллаш* деганни англатган. Айни пайтда ушбу термин бирор бир ҳолат юзага келган пайтда қонунни ёки жисмоний шахснинг мулк манфаатларини ҳимоялаш воситаси маъносида қўлланилади.

Қозоғистон ҳудудида суғурта битими Иттифоқ даврида жорий этилди. Иттифоқ даврида тиббий ва ижтимоий суғурта бўлди. Қозоғистон республикасининг Фуқаролик кодекси бўйича суғурта битими бўйича бир томон (суғурта қилинувчи) суғурта ҳолати бошланган пайтда суғурта қилинувчига ёки битимда белгиланган миқдор (суғурта миқдори) доирасида ўзининг фойдасига битим тузилган бошқа шахсга (даромад олувчига) суғурта тўловини тўлашга мажбур бўлади.

Суғурта битим турида ясалади. Суғурта битими қуйидаги ўзгачаликлар билан тавсифланади:

– у суғурта муносабатларининг ҳуқуқий лойиҳасига киради. Иштирокчилар ва субъектларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлаб, суғурта муносабатларини созлайди.
– икки томонлама битим бўлиб саналади. Битимда суғурта қилинувчи ва суғурта қилувчи икки томон бўлади. Битимни тузиш учун икки субъектнинг эркин розилиги керак.
– ҳақ тўланадиган хусусиятга эга. Суғурта қилинувчи суғурта мукофотини тўлаб, ҳаётдаги турли ҳолатларга суғурта жамғармасидан олади. Суғурта ҳолати ўрин оладиган ёки олмаслигига қарамасдан, суғурта жамғармасидан доим ҳаракат қилади.
– ўзаро розилик битими, бу икки томоннинг ҳам ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бор эканлигини англатади.
– аниқ бўлиши. Суғурта мукофот пули тўлангандан кейин битим кучга кириб, аниқ тузилган бўлиб ҳисобланади.
– муддат битими (аниқ бир муддатга ясалади).
– пул битимининг бир тури. Мукофот пулига ва суғурта тўлови пуллай турда юритилади. (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 820-моддаси, 6 банди).

Суғурта битимининг моҳияти ва томонлари. Суғурта битимини тузишнинг томонлари: суғурталанувчи ва суғурта қилувчи (7-расм).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

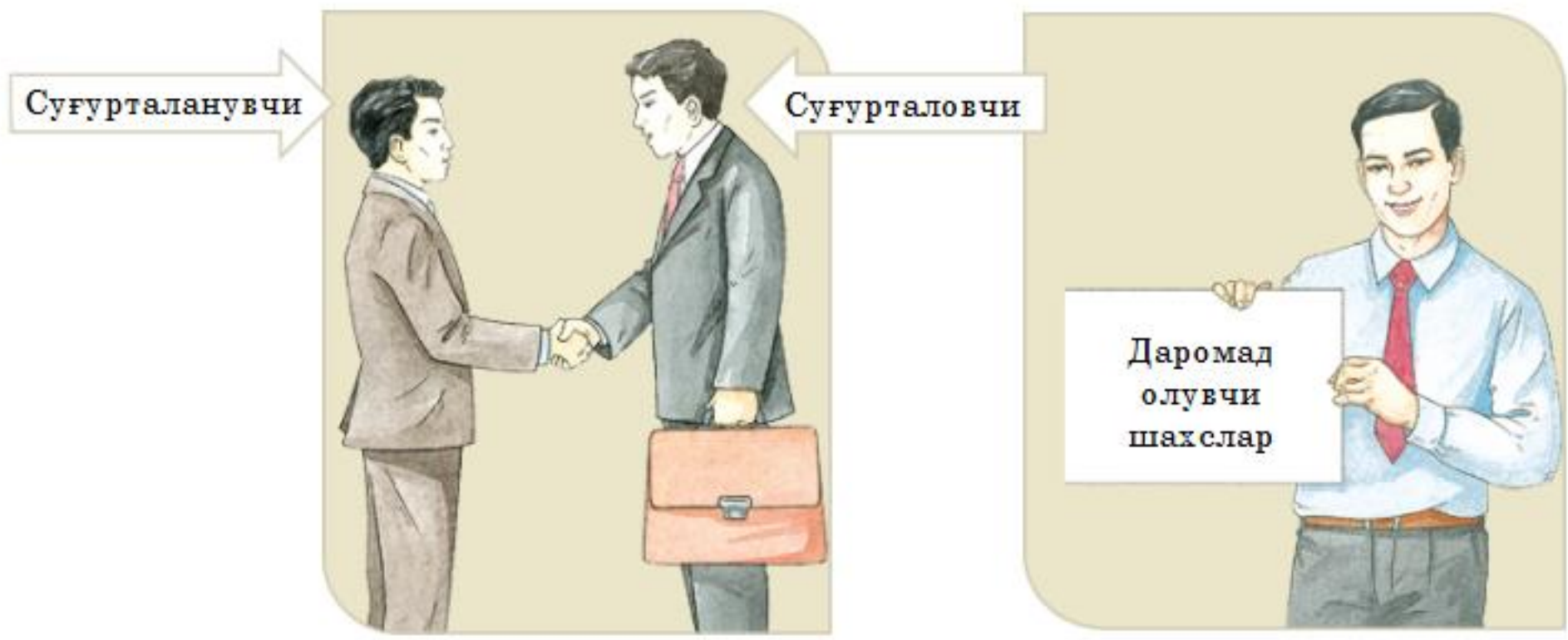

7-расм. Суғурта битимининг томонлари

Қуйидаги суратдан қандай шахслар суғурта қилинувчи ва суғурта қилувчи бўлиши мумкин эканлигини кўра оласизлар. Барча ҳуқуқий шахслар ва фуқаролар суғурталанувчи бўла олади. Суғурта ташкилоти сифатида рўйхатга олинган ва суғурта хизматини амалга ошириш ҳуқуқига лицензияси бор шахсларгина суғурталовчи бўла олади.

Суғурталанувчи(ўзини суғурта қилганда) суғурта битимини ясайдиганбир томони сифатидакиритилади. Суғурталанувчисифатидау ўзини ёки учинчи шахсни суғурта қила олади. Суғурталанувчибир муддатдасуғурта қилинган одам ва суғурта қилувчи ҳам бўла олади. Суғурталанувчибитимга кўра ёки қонун бўйича суғурталанган тўловни оладиган кишини, яъни даромад олувчини аниқлайди. Кўпинча суғурталанганкиши даромад олувчи бўлади (суғурталанувчининг ўзи ҳам бўла олади).

Мажбурий суғурта пайтида учинчи шахсни суғурталаш зарур бўлса, унда унинг шартнома ясашга рухсати керак эмас. Эркин суғурта даврида шахснинг ўзини ёки мулкини суғурталашга қарши бўлиши шартнома тузишга тўсиқ бўлади. Учинчи шахсни алоҳида суғурталаганда ушбу шахснинг ўзига доир мулк манфаатлари суғурта объекти бўлади. Жумладан: ҳаёти, соғлиги, меҳнатга яроқлилиги, жисмоний шахсга доир бошқа манфаатлари. Масалан, болаларни вояга етказгунча суғурталаш мумкин.

Суғурта битимининг яна бир томони даромад олувчидир. Даромад олувчи ҳуқуқий шахс ҳам, жисмоний шахс ҳам бўла олади.

Даромад олувчи:

– суғурта тўловини олувчи сифатида ўзини кўрсатган суғурталанувчининг ўзи;
– манфаатига кўра суғурта амалга ошириладиган суғурталанган шахс;
– учинчи шахс, суғурталанувчи ёки қонун билан суғурта тўловини олувчи сифатида белгиланган даромад олувчининг ўзи;
– суғурталанган шахснинг меросхўрлари бўлади.

Суғурта манфаатларига қараб суғурта битимининг қуйидаги турлари бор: мулкни суғурталаш битими, бошқа шахсларнинг ҳаётига,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

соғлигига ёки мулкига зарар келтириш оқибатларидан юзага келадиган мажбуриятлар бўйича масъулият битими, ўзини ўзи суғурта битими.

Суғурталаш битимининг аҳамиятли томонларига қуйидагилар киради:

– битим объекти (мулкни суғурталаш учун);
– суғурталанган шахс (хусусий суғурта битими учун);
– суғурта ҳолати;
– суғурта пули миқдори:
– битимни қўллаш муддати.

Суғурта битимида, одатда, суғурта юритиладиган хавф тавсифланади. Барча хавф-хатардан суғурталаш мумкин эмас. Масалан, ўғирлик бўлган ҳолатда мулкни сақлаш мумкин.

Суғурта битимининг объекти. Суғурта битими мумкин бўлмаган мажбуриятни суғурталашда ҳам, эркин суғурталашда ҳам ёзма лойиҳада ясалади. Суғурта битимининг мазмуни томонларнинг мажбуриятлари ва ҳуқуқларини қамрайди. Бир томоннинг мажбурияти иккинчи томоннинг ҳуқуқини юзага келтиради, мажбурияти:

– қонунга ёки битимга кўра суғурта ҳодисаси бошланиши билан суғурта тўловини тўлаш;
– суғурталанувчини суғурталаш талаблари билан таништириш;
– суғуртанинг сирини таъминлаш;
– суғурталовчининг ҳуқуққа қарши мақсадларига риоя этмаслик;
– қонунга кўра битимни ёзма тартибда ясаш;
– суғурталовчининг илтимоси билан суғурта полюсини алмаштириш (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 828-моддаси).

Суғурталанувчининг мажбуриятлари:

– битимда белгиланган миқдорда, тартиб билан ва муддатида суғурта мукофотларини тўлаш;
– суғурталовчига суғурта хавфини ҳолати ва унинг бошланишидан юзага келадиган эҳтимол харажатлар миқдори тўғрисида хабар бериш;
– суғурталаш ҳолатининг бошланганлиги учун жавобни кишидан талаб қилиш ҳуқуқининг суғурталовчига ўтишини таъминлаш.

Агар суғурта битимига ўтирган киши ҳаётдан ўтган бўлса, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари меросхўрига берилади. Суғурталанувчининг ҳаётдан ўтиши ўзини суғурталаган битимга кўра, унинг ҳуқуқи ва мажбуриятлари суғурталанувчининг розилиги бўйича амалга ошади.

Глоссарий

- **Суғурта** – аниқ бир ҳолат юзага келганда харажат жамғармаси ҳисобидан жисмоний ёки ҳуқуқий шахснинг мулк манфаатларини муҳофазалашбўйича муносабатлар.
- **Суғурталанувчи** – суғурталовчи билан эркин турда ёки қонунга биноан суғурта битимини ясайдиган ҳуқуқий ёки жисмоний шахс.
- **Суғурталовчи** – суғуртани амалга оширадиган, суғурталанувчига ёки бошқа шахсга суғурта миқдорини тўлайдиган, суғурта харажатини тўлайдиган ташкилот.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Суғурта битимининг тўхташи. Суғурта битими муддатидан аввал қуйидаги ҳолатларда тўхтатилиши мумкин:суғурта объекти ҳаёт суришни тўхтатса, уни алмаштириш ўрин олмаган ҳолда суғурталанувчи бўлмайдиган суғурталанган киши оламдан ўтса, суғурталанувчи мулк суғурта объектини ўз эгалигидан чиқарса, ўзининг тадбиркорлик хавфини суғурталаган суғурталанувчи белгиланган тартиб билан тадбиркорлик хизматини тўхтатса, суғурта ҳолатининг бошланиш мумкинлиги бартараф этилса, суғурталовчини мажбурлаб тарқатса, суғурталанувчи истаган пайтда суғуртадан бош торта олади.

Шу билан бирга суғурта битими деганимиз –суғурта ташкилоти туридаги суғурталовчи билан фуқаро ёки ташкилот туридаги суғурталанувчи шахс ўртасидаги битим. Суғурталовчи харажатнинг тўловини тўлашни ўз мажбуриятига олади ёки суғурталанувчига ёки манфаат олувчига шартномага кўра суғурталаш бошланган пайтда аниқ харажат миқдорини тўлашга мажбур бўлади.

1. *Суғурталаш битими* тушунчасига аниқлик киритинг. Суғурталаш битимининг белгиларини айтинг. Суғурталанувчива манфааткўрувчи деганимиз ким? Қандай буюмлар суғурта битимининг лойиҳаси бўлади?
2. Суғурта манфаатигамувофиқ суғурта битимининг турларини аниқланг. Суғурта шартномасининг қандай муҳим битимлари бор?
3. Суғурталовчи ва суғурталанувчининг қандай мажбуриятлари бор? Қандай ҳолатлардасуғурта битими муддатиданаввал тўхтатилишимумкин?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш. Берилган сўзлар ва сўз бирикмаларига аниқлик киритинг.

№	Сўзлар ва сўз бирикмалари	Аниқлик
1	Суғурта	
2	Суғурта миқдори	
3	Даромад олувчи	
4	Суғурта ҳолати	

3-даражали топшириқ. Вазиятга доир топшириқни бажаринг.

Фуқаро К. Фуқаро М.нинг суғурталаш битими бўйича учинчи шахс сифатида суғурталанди. Шартномага кўра фуқаро К.нинг ҳаёти авария ҳолатларидан суғурталанди.Уч йилдан сўнг суғурта битимини тузгандankейин фуқаро К. Инсультдан вафотэтди. Инсульт авария ҳолатига кирадими? Бу битимни муддатиданаввал тухтатишми ёки битимни бузишми? Суғурталовчи суғурта мукофотининг ярмини олишга ҳақлими? Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексинин 842-моддасига мурожаат қилинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

56-§. Зарар келтириш оқибатларидан юзага келган мажбуриятлар

Бугунги дарсда:

зарар келтириш туфайлиюзага келадиган мажбуриятларнинг умумий масалаларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- зарар
- айб
- мажбурият

Зарар келтиргани учун умумий жавобгарлик асослари. Ҳар бир кишининг ҳаёти, соғлиги ва мулки Конституция билан ҳимояланиб ажралмас ҳуқуқларнинг биридир. Шу боис биз зарар келтириш оқибатларидан жавобгарликнинг юзага келиши сабабига нима киришини, бу ҳолатда субъектнинг қандай масъулияти бор эканлигини билишга мажбурмиз.

Зарар келтириш туфайли юзага келадиган мажбуриятлар шартномадан ташқари мажбуриятлар тоифасига киради. Бу уларнинг шартномадан эмас, бир шахснинг иккинчи шахсга зарар келтириш ҳолатидан юзага келганлигини англатади. Шу билан бирга бу мажбуриятлар Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 268- моддасида кўрсатилган "мажбурият" тушунчасига мувофиқ келади. Ушбу мажбуриятлар учун қуйидаги белгилар хос: улар мулк ва хусусий мулкка хос бўлмаган муносабатларда ҳам қўлланилади; мутлақ ҳуқуқнинг бузилиши оқибатида пайдо бўлади; бу мажбуриятлар келтириб чиқарган зарарни тўлиқ ўташга йўналтирилган.

Ушбу мажбуриятларнинг томонлари кредит берувчи ва қарздордир. Кўрилаётган мажбуриятларнинг томонлари кўпинча жисмоний ва ҳуқуқий шахслар бўла олади. Унинг лойиҳаси ва мазмунига томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари киради. Бу мажбуриятларда қарз берувчи (жабрланувчи) қарздордан (зарар келтирувчидан) харажатни ўташни талаб этишга ҳақли. Кредит берувчининг харажатга учраган моддий ва номоддий манфаатларини шакллантиришга йўналтирилган қарздорнинг ҳаракати қарзни тўлаш бўйича мажбуриятларнинг объекти бўлади.

Глоссарий

- **Зарар** – мулк ёки мулкка доир бўлмаган манфаатларни бузиш, зарар келтириш.
- **Зарар келтириш** – мажбуриятларнинг пайдо бўлишини юзага келтирадиган ҳаракат.

Мазкур мажбуриятнинг мазмуни жабрланувчининг ўз мулкини аввалги ҳолга келтиришни ёки зарарни ўташни талаб этиш ҳуқуқидан, шу билан бирга келтирилган зарарга масъул шахснинг талабни қондириш мажбуриятидан иборат.

Зарар келтириш – мажбуриятнинг юзага келишига имкон берадиган қонуний факт. Бироқ фуқаролик-ҳуқуқий масъулият сифати-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

да зарарни ўташ учун зарар келтиришнинг фақат бир факти бўлиши етарли эмас. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодекси зарар келтириш факти билан бирлашиб, уни ўташ бўйича мажбуриятларни юзага келтирадиган умумий сабабларни белгилайди.

Зарарни ўташ бўйича мажбуриятларни юзага келтирадиган сабабларга қуйидагилар киради (11-чизма).

11-чизма

Мазкур сабаблар зарар аниқлангандан кейин юзага келади, зарар деганимиз ҳаракат (ҳаракатсизлик) орқали мулк ёки номулк манфаатларга, фуқаролар ва ҳуқуқий шахсларнинг ҳуқуқларига келтирилган зарар. Уни зарар келтирувчи шахс тўла ҳажмда ўташи керак. Зарар – бир нарсанинг йўқолиши ёки камайиши эмас, шу билан бирга олиниши мумкин буюмнинг олинмаслиги (масалан, одамнинг инсоний нуқтаи назаридан азобланиши оқибатида ўзини ноқулай ҳис этиши ва бошқалар). Зарарнинг бўлиши зарар келтиришдан юзага келадиган барча мажбуриятларнинг зарур талаби деб айтсак ҳам бўлади. Масалан, жисмоний шахсга келтирилган зарарни ахлоқий ва мулкка доир деб бўлмайди. Бундан бошқа битимга доир зарарнинг қуйидаги турлари бор (12-чизма):

12-чизма

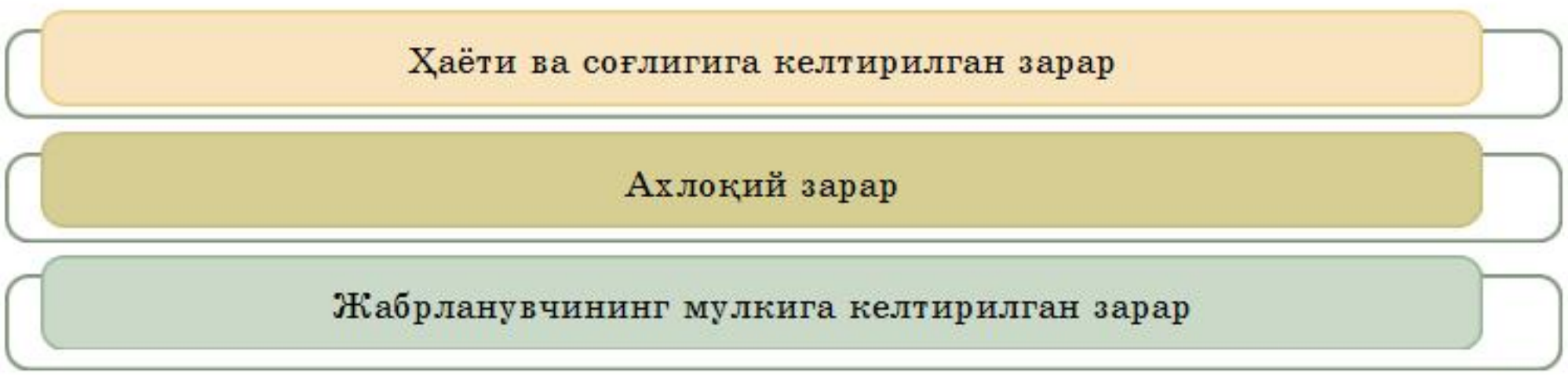

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Зарарни тўлиқ ўташ келтирилган зарарнинг чегараси бўлолмайди. Қонун тўловнинг юқори миқдорини белгилай олади. Бундай юқори масъулият соғликка зарар келтириш ёки ҳаётига хавф солиш туридаги зарар келтиришларда кўриб чиқилади.

Мисол

Фуқаро С. Фуқаро Б.ни жароҳатлади (ўнг қўлига зарар келтирди). Тўловнинг ҳажми ва миқдорини кўпайтириш қонунда кўзланган. Буни бундай тушунтирса бўлади: фуқаро Б. Ишга яроқсиз бўлиб қолганлигидан, тўловни олишга ҳақли.

Қонунга қарши ҳаракат билан (ҳаракатсизлик билан) келтирилган зарарлар ўталиши керак. Бундан чиқадиган хулоса:ноқонуний ахлоқ қонунга қарши ҳаракат ёки қонунга қарши ҳаракатсизлик кўринишида бўлади.

Ўта зарурат ва керакли мудофаа ҳолатида зарар келтириш. Агар ҳаддидан ошиб кетмаса, ўта зарурат билан муҳим мудофаа ҳолатида келтирилган зарарнинг ўталишига кирмайдиган қонун билан кўрилган.

Муҳим муддофаа терминига Жиноий Кодексда махсус тушунча берилган. Мазкур кодексга кўра, зарур мудофаа ҳолатида, яъни ҳимояланувчининг ёки бошқа кишиларнинг ўзини, бошпанасини, мулкини, ер участкасини ва бошқа ҳуқуқларини хавфли аралашувдан ҳимоялаш пайтида аралашувчи кишига зарар келтириши жиноий ҳуқуқбузарлик эмас. Касбий ёки махсус тайёргарлигига, хизмат ҳолатига, жинсига қарамасдан барча шахснинг зарур ҳимояга ҳаққи бор.

Фуқаролик ҳуқуқида зарар келтирувчи келтирган зарари учун ҳам, эҳтиётсизликдан келтирган зарар учун ҳам бирдек жавоб беради. Масъулият зарар келтирувчининг айбига қарамасдан юзага келади. Жиноий ҳуқуқда зарур мудофаа чегарасидан ошириш фақатқасддан зарар келтириш ҳолатидагинажиноий жавобгарликка олиб келади.

Ўта зарур ҳолатда, яъни зарар келтирувининг ўзига ёки бошқа шахсларга юзага келтирган хавфини бартараф этиш мақсадида келтирилган зарарни зарар келтирувчи шахснинг ўзи тўлаши керак.

Зарар келтирувчи учинчи шахснинг манфаати учун ҳаракат қилган бўлса, суд мажбуриятни ўташни учинчи шахсга ёки зарар келтирувчи ва учинчи шахсга улуш асосида бирдек юклай олади. Суд зарарни ўташдан учинчи шахсни ҳам, зарар келтирувчини ҳам тўлиқ ёки қисман бўшата олади (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 920-моддаси).

Маъмурий ва жиноий қонунчиликка қараганда фуқаролик қонунчилик ўта муҳим ҳолатдазарар келтирган кишини ўташ мажбуриятидан озод этмайди.

Шу билан бирга, зарар келтириш туфайли шартнома асосида эмас, бирор шахснинг бошқага зарар келтириши туфайли юзага келади. Жабрланувчи ва жабр кўрсатувчи ушбу шартноманинг томонлари бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Зарар келтиргани учун тайинланадиган қандай масъулиятасосларини биласиз?
2. Зарар турларини номланг. Ахлоқий зарар келтириш тўғрисида таҳлил ўтказинг.
3. Ўта муҳим ва зарур мудофааҳолатидазарар келтириш деганини қандай тушунасиз? Ушбу ҳаракатнинг қандай оқибатлари бор?

57-§. Зарар келтиргани учун тайинланадиган масъулият турлари

Бугунги дарсда:
зарар келтиргани учун тайинланадиган масъулияттурларини кўриб чиқамиз.

Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида кўплаган масъулият турлари тасдиқланган. Биз уларнинг қуйидаги турларини кўриб чиқайлик (8-расм).

8-расм. Фуқаролик масъулият турлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар

- зарар келтириш
- мажбурият
- масъулият

Масъулият турлари. Ўз иш-ҳаракатларини бошқара оладиган ва уларнинг оқибатларини тўғри баҳолай оладиган шахсларгина жавобгар бўла олади. Қонунга кўра, бундай қобилият 14 ёшдан бошлаб юзага келади. 14 ёшга тўлмаган шахс (ёш болалар) ўз хоҳишича қонуний жавобгарликка тортилмайди. Бироқ унинг келтирган зарари учун жавобгарлик унинг қонуний вакилларига юкланади. Тарбиялаш, даволаш муассасалари, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш муассасалари ёш боланинг ғамхўри бўла олади. Ёш бола таълим, тарбиялаш, даволаш ва бошқа муассасаларнинг назоратида бўлган пайтда зарар келтириши мумкин, бу муассасалар унинг ғамхўри бўлмаса ҳам, уни назорат қилиш вазифаси (мактаб, гимназия, лицей, боғча). Бола ўзининг гуноҳсизлигини исботламаган ҳолда жавобгарлик ушбу муассасага юкланади.

Умуман бола ота-онасидан алоҳида яшаётган ҳолатда ҳам унинг келтирган зарари учун масъулият ота-онанинг иккисига бирдек юкланади. Болалари билан узоқ вақт бирга яшамаган ота-она жавобгарликдан озод этилиши мумкин бўлган ҳолатлар ҳам учрайди. Бу ҳолатда у бола билан бирга яшайдиган бошқа ота-онанинг айби билан унинг тарбиясига ҳаракат қилинмаганини исботлаш керак.

Ота-онаси билан бирга болага васийлик қилувчининг, зарар келтирган пайтда балоғатга тўлмаганларни назарат қилувчи турли ташкилотлар маъсул. Масалан: боланинг тарбиясига эътиборсиз қараш, унга тегишли назорат қилмаслик ва бошқалар туридаги иш-ҳаракатлар.

Глоссарий

- **Айб** – субъектнинг ҳуқуққа қарши ҳаракатига бўлган психик муносабати. Айб ҳуқуқбузарнинг жабрланувчининг манфаатини камситиш даражасини кўрсатади.
- **Мажбурият** – томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, яъни мажбуриятни бажариш талаби ва талабни бажариш мажбурияти ҳуқуқи.

14 ёшдан 18 ёшгача вояга етмаганлар келтирилган зарар учун ўзлари жавоб беради. Вояга етмаган шахснинг зарарни ўташи учун етарли мулкни ва даромад манбаи бўлмаган ҳолат юзага келиши мумкин. Бундай ҳолатда унинг ота-оналари ёки боқувчиси вояга етмаган шахснинг келтирган зарарини тўлиқ ёки қисман ўтайди (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 926-моддаси). Агар ғамхўрликка муҳтож вояга етмаган шахс тегишли таълим, тарбиялаш, даволаш муассасаларида ёки шунга ўхшаш бошқа муассасада бўлса, унда қонунга кўра ушбу муассасалар зарарни тўлиқ ёки етмаган қисмини ўташи керак. Ушбу муассасалар зарарнинг ўзларининг айби туфайли бўлмаганини исботлай олса, масъулиятдан тўла бўшатилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

18 ёшга тўлган шахс ҳуқуқий муносабатларнинг вояга етган лаёқатли ва тўлиқ қонуний қодир субъекти сифатида саналиб, барча жавобгарликни олади.

Ота-она ҳуқуқларидан айрилган ота-онага уларни ота-она ҳуқуқларидан айиргандан кейин уч йил мобайнида вояга етмаган болалари келтирган зарар учун уларга масъулиятни юклай олади. Бу борада, боланинг зарар келтиришга олиб келган ахлоқи ота-онанинг болани тарбиялаш бўйича мажбуриятларини тўғри бажармаганлигининг оқибатларидан бўлганлиги аниқланиши керак (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 927-моддаси)

Қонуний қодир деб топилган фуқаро келтирган зарарни (ушбу Кодекснинг 26-моддаси), агар улар зарар ўзларининг айби билан бўлмаганини исботламаса, унинг ҳимоячиси ёки уни назорат қилишни амалга оширишга мажбур ташкилот ўтайди (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 928-моддаси).

Қонуний қодирлиги чекланган деб топилган фуқаронинг спиртли ичимликларни ёки гиёҳванд моддаларни ўринсиз фойдаланиши оқибатларидан келтирган зарарни (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 27-моддаси) зарар келтирувчининг ўзи умумий асосларда ўтайди (Қозоғистон Рсепубликаси Фуқаролик кодексининг 929-моддаси).

Хизмат атрофдагилар учун юқори хавф билан боғлиқ ҳуқуқий шахслар ва фуқаролар (транспорт ташкилотлари, саноат ўринлари, қурилишлар, транспорт воситаларининг эгалари ва бошқалар) юқори хавф манбалари келтирган зарарни ўташга мажбур. Масалан, хавфлилик даражаси юқори механика (транспорт), электр (юқори кучланишли тизимлар), иситиш, физика-кимё манбалари (радиоактив материаллар), кимёвий (улар, баъзи газлар, ёнилғи турлари) ва биологик (ёввойи жониворлар, микроорганизмаларнинг баъзи штамлари ва бошқалар) манбаларини киритиш мумкин.

Хавфлилик даражаси юқори манбалардан учинчи шахсга зарар келтирган шахслар унинг олдида бирга масъул бўладилар.

Мисол

Йўлда икки машина бир биридан ўзиш ниятида бошқарувни қўлдан чиқариб, тўқнашди. Унинг оқибатида улар бир четга чиқиб, дўконнинг пештахтасига зарар келтирди. Бу ҳолатда келтирган зарар учун икки ҳайдовчи ҳам дўкон эгасининг (учинчи шахснинг) олдида жавобгар.

Хавфлилик даражаси юқори ҳаракатланиш натижасида уларнинг эгасига келтирилган зарар ўртада ўталади. Бу ҳолатда:

- Бир томоннинг айби билан келтирилган зарарни шу томон тўлайди;
- Икки ёки бир неча томоннинг айби билан келтирилган зарарни уларнинг ҳар бири ўз айбининг даражасига қараб ўтайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳар бирининг айбини исботлаш мумкин бўлмаган ҳолатда масъулият икки томонга тенг юкланади. Зарар келтириш пайтида томонларнинг айби бўлмаса, уларнинг бирортасининг зарарни ўташини талаб этишга ҳаққи йўқ. Томонларнинг ҳар бири ўзлари келтирган харажатларни тўлашади.

Мисол

Қаттиқ довулдан фуқаро Д. уйининг томи қўшниси З.нинг уйига қараб учиб, унинг деразасига зарар етказди. Айни шу пайтда қўшниси З.нинг уй томонидан енгил машина юриб келиб, фуқаро Д.нинг чорва қурилишига зарар берди. Бу ҳолатдазарар табиий офат оқибатларидан бўлганлиги туфайлиикки томоннинг ҳам айби йўқ. Бунда томонларнинг ҳар бири зарар кўрган ҳисобланади. Шу боис уларга масъулияттенг юклатилади.

Агар хавфсизлиги юқори манбадан шахснинг эгалигидан бошқа шахсларнинг қонунга қарши ҳаракати оқибатларидан юз берган бўлса, унда у ўша хавф келтирган зарар учун жавоб бермайди. Хавф-хатари юқори манба келтирган зарар учун масъулият бундай ҳолатда қонунга қарши ҳаракат қилган шахсга юкланади.

Мисол

Кузатув камераси орқали фуқаро К.нинг ҳовлисидан ит ўғирланганлиги аниқланди. Бироқ кейинроқ ит ўғриси (фуқаро Н.дан) қочиб кетиб, кўчадаги фуқаро С.ни қопади. Бу ҳолатдакелтирган зарар учун итни ўғирлаган Н. Фуқаро С.нинг олдида жавобгар бўлади.

Мулк зарарларини ўташ услублари. Қонунда зарарни ўташнинг икки тури кўрсатилган: пулли; табиий.

Табиий ўташ икки усулда юритилади: миқдори бирдек мулк бериш ёки бузилган буюмни таъмирлаш. Бу услубнинг қай бирини қўллаш кераклигини аҳволга кўра суд аниқлайди. Объектив сабабларга кўра, табиий ўташни қўлланиш мумкин бўлмайдиган ҳолатлар бўлади.

Мисол

Кам учрайдиган картинанинг, ҳайкалнинг йўқолиши.

Мажбуриятни бажаришнинг икки услубини (пулли ва табиий) таъкидлаб, қонун икки услубдан фақат бирини танлашга ёки бир муддатда иккисини ҳам бирдек қўллашга йўл беради.

Мисол

Фуқаро И. ишлаб турган кофемашинасини фуқаро М.дан 3 ойга ижарага олди. Фуқаро И. кофемашинасини М.га қайтарган пайтда, унинг камчилиги бор эканлиги аниқланди. Натижада фуқаро И. бузилган буюмни ўз маблағи эвазига таъмирлаб, шу билан бирга фойдаланишдантушиши керак бўлган ҳақни ҳам қўшиб тўлайди.

Шу билан бирга, фуқаролик қонунчиликда зарар келтиргани учун тайинланадиган масъулият турлари тасдиқланган. Пулли ёки табиий тўлов турида ўташ мулкка келтирилган зарарни ўташ услубидир.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Келтирилган зарар учун тайинланадиган масъулият турлари тўғрисида айтинг.
2. Мулкка келтирилган зарарни пуллайёки табиий тўлов турида ўташ деганимиз нима?
3. "Ўз иш-ҳаракатларини бошқара оладиган ва уларданюзага келадиган оқибатларни дуруст баҳолай оладиган шахсларгагина масъулият юкланади" деганни қандай тушунтирасиз?

1-даражали топшириқ. Алоҳида иш "Фуқаронинг зарар келтирилган мулкини қоплаш" мавзусида презентация тайёрланг. Синфдамуҳокама қилинг.

2-даражали топшириқ. Топшириқларни бажаринг. Синфдамуҳокама қилинг.

Танаффуспайтида 6-синфда ўқийдиган В.нинг уяли телефони ўғирланди. В.нинг ота-онаси уяли телефоннинг мактабда ўғирланиши ҳолати бўйича полицияга ариза берди. Кейинчалик уяли телефонниунинг синфдошининг ўғирлагани аниқланди. Бу ҳолатдақонунга қарши ясалганҳаракат учун масъулияткимга юкланади? Келтирилган моддий зарарни ким ўтайди (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 925-моддасини кўриб чиқинг)?

58-§. Меросхўрлик ҳуқуқнинг умумий тавсифи

Бугунги дарсда:
меросхўрлик ҳуқуқнинг тушунчаси ва моҳиятини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар
- Мерос
- Меросхўрлик.

Меросхўрлик ҳуқуқи тўғрисидаги тушунча. Ҳар биримизнинг ҳаётимизда мулкимизни авлодимизга меросга қолдирган пайтнинг келиши аниқ. Меросхўрлик – ҳаётдан ўтган фуқаронинг (мерос қолдирувчининг) мулкини бошқа кишига ёки кишиларга меросхўрларга алмашиши (ФКнинг 1038-моддаси). Меросхўрлик васият ва қонун бўйича амалга оширилади.

13-чизмада меросхўрлик ҳуқуқ муносабатларининг субъектлари берилган.

Мерос қолдирувчи – ҳаётлигида мулкка доир ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бўлган жисмоний шахс. У вафот этгандан кейин унинг барча мулклари меросхўрларга берилади.

13-чизма

- Мерос қолдирувчи
- Меросхўр
- Номуносиб меросхўрлар
- Имзо чекувчи
- Гувоҳ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Эътибор беринг!

Фақат фуқаро (жисмоний шахс) мерос қолдирувчи бўла олади. Фуқаролик айланимнинг бошқа иштирокчилари (ҳуқуқий шахслар, давлат) меросхўр бўлолмайди ва мулкни бошқа шахсларга беришнинг ҳуқуқий лойиҳаси сифатида фойдаланаолмайди.

Меросхўр – мерос қолдирувчи оламдан ўтгандан кейин унинг мулкига доир ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг жамланмасини қабул қиладиган жисмоний шахс.

Фуқаролик ҳуқуқнинг барча субъектлари (жисмоний шахслар, ҳуқуқий шахслар ва оммавий- ҳуқуқий маълумот) меросхўрлар бўла олади. Жисмоний шахс ва давлат қонуни ва васиятга кўра меросхўр бўлади. Жисмоний шахс фақат эркли равишда мерос қолдира олади.

Мерос қолдирувчининг ўзи ҳаётлигида битилган ва мерос очилгандан кейин тирик, туғилган фуқаролар васият ва қонунга кўра меросхўр бўла олади.

– *Нолойиқ меросхўрлар*:

– Мерос қолдирувчини қасддан ўлдирган ёки уларнинг ҳаётига хавф туғдирган бўлса;

– Мерос қолдирувчининг сўнгги васиятини амалга оширишга қасддан тўсиқ қилган бўлса;

– Болаларига ота-она ҳуқуқларидан айрилган, мерос қолдирувчини парваришлаш бўйича ўзларига қонун кучи билан юкланган мажбуриятларни бажаришдан қочган ота-оналар (асраб олувчилар) ва вояга етган болалар (асраб олинган) бўлади. Бу тоифадаги нолойиқ меросхўрлар аввалгилари сингари фақат қонун бўйича меросхўр бўла олмайди, бироқ васиятга кўра меросхўр бўла олди.

Имзо чекувчи – ясалган битимни расмийлаштиришга ёрдамлашадиган шахс. У жисмоний нуқсонларга, касалликка ва бошқа сабабларга боғлиқ равишда муомала қила олмайдиган шахс учун имзо чекади.

Гувоҳ – васиятномани тузганда, имзолаганда ёки нотариусга топширган пайтда иштирок этган киши. Гувоҳларнинг бўлмаслиги васиятнинг яроқсиз бўлишига олиб келади. Мероснинг таркибига қуйидагилар киради.

Мисол

Мероснинг таркибига мерос қолдирувчининг олмаган пулини (пенсиялар, ёрдам пуллари) олиш ҳуқуқи кириши мумкин, шунингдек ишонч қоғози бериладиган меросхўрнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Улар мажбурий эмас, аниқроқ айтсак, ахлоқий сифатга эга. Масалан, меросхўр уни тарихий ватанидадафнэтилишини ёки меросхўрларидан ўзининг имкониятлари чекланган қизига ғамхўрлик қилишни сўраши мумкин.

Мерос қолдирувчининг ўзига хос ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мероснинг таркибига кирмайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мисол

Алиментга ҳақдорлиги, ҳаёти ва соғлигига келтирилган зарарни ўташ ҳуқуқи ва бошқалар шахсий мулкка доир бўлмаган ҳуқуқлар. Умумий ҳисобланган мулк.

Умумий мулкка иштирокчи вафот этган ҳолда, қонун унинг эгаликдаги улушини аниқлашни ёки умумий мулкни бўлиш ёки ундан вафот этган аъзонинг улушини тақсимлаш кўриб чиқилади. Бу ҳолатда мерос вафот этган иштирокчининг умумий мулкдаги улушига очилади. Агар мулкни пуллай тақсимлаш мумкин бўлмаса, улуш қийматига кўра (пуллай) тақсимлайди.

Меросни аниқлаш. Мерос фуқаро вафот этган ёки унинг вафот этгани тўғрисида хабар қилган ҳолатда аниқланган деб топилади.

Мерос қолдирувчининг вафот этган куни ва уни вафот этди деб эълон қилиш тўғрисидаги суд ҳукми кучга кирган кун меросниг очилиши вақти деб топилади. Айнан мазкур пайтда меросхўрликка чақирилган кишилар аниқланади. Меросниг очилиши кунидан бошлаб олти ой мобайнида мерос қабул қилиниши мумкин (Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1072-2 моддаси).

Мерос қолдирувчининг сўнгги яшаган жойи меросниг очилиш ўрни бўлади. Агар мерос қолдирувчининг сўнгги яшаган жойи ноаниқ бўлса, мулкнинг ёки унинг асосий қисмининг жойлашган жойи меросниг очилиш ўрни бўлади. Қуйидаги чизмада қонунга кўра ва васият бўйича бўла оладиган меросхўрларнинг рўйхати берилган (14-чизма).

14-чизма

Нолойиқ меросхўрларнинг меросини бартараф этиш. Васият эркинлиги тартибини эътиборга олиб, мерос қолдирувчи ўзига яроқсиз деб топган меросхўрларга мерос қолдирмаслиги мумкин, яъни меросхўрни меросдан маҳрум қилиши мумкин. Мерос қолдирувчи ўзига нолойиқ меросхўрларнинг улушига ҳеч нарса қолмайдиган қилиб меросни тарқата олади. У қонунга кўра меросхўрлар доирасига кирмайдиган кишига барча мулкни қолдириши мумкин. Бироқ бу қоидалар қонун ас-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Мерос** – меросхўрга меросхўрлик тартиби билан ўтадиган мулк
- **Меросхўрлик** – вафот этган шахснинг мулкини бошқа кишиларга (меросга, меросхўрликка) бериш тартиби.

сослари ва инсонийлик жиҳатидан унга лойиқ бўлмаган меросхўрларга мероснинг ўтмаслиги учун етарли эмас. Шу боис Фуқаролик кодексида ким нолойиқ меросхўр бўлиши аниқ айтилган. Мерос ҳар бир кишининг ҳаётида муҳим рол ўйнайди. Шундай тахлитда вафот этган кишининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари қонун билан белгиланган тартибда унинг меросхўрларига алмашади. Меросхўрлик васият бўйича ёки қонунга кўра амалга оширилади.

1. Мероснинг нима эканлигини тушунтиринг. Меросхўрлик ҳуқуқ муносабатларининг субъектларини атанг. Уларнинг ҳар бирига аниқлик киритинг.
2. Нолойиқ меросхўрлар ким? Уларни нима учун шундай аташади? Нолойиқ меросхўрнинг меросини бартарафэтиш деганни қандай тушунасиз?
3. Мероснинг очилиши тўғрисида нима биласиз

1-даражали топшириқ. "Ақлий ҳужум" усули. Баҳслашинг.

Давлат ва ҳуқуқий шахс нима учун меросхўр сифатидаҳаракат қила олмайди? Ҳуқуқий шахс нима учун фақат васият бўйича меросхўр бўла олади?

59-§. Қонун бўйича ва васиятга кўра меросхўрлик қилиш

Бугунги дарсда:

қонун ва васиятга кўра меросхўрлик турларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- васият
- нотариус

Васият бўйича меросхўрлик. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида меросни амалга оширишнинг икки лойиҳаси тавсия этилган: васиятга кўра ва қонун бўйича меросхўрлик. Васият тушунчаси икки маънога эга.

Васият – вафот этган ҳолда ўзига тегишли мулкка доир мерос қолдирувчининг буйруғи бор ёзма ҳужжат. Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1046-моддасида "Фуқаронинг у вафот этган ҳолатида ўзига тегишли мулкка эгалик қилиш бўйича ўз ихтиёрини билдириши васият бўлади" дейилган.

Эътиборберинг!

Васиятқуйидаги талабларгамувофиқ келиши керак:
– васият ёзиш пайтида жисмоний шахс қонуний қодир бўлиши керак;
– у мулкининг барчасини ёки бир қисмини бир ёки ундан кўп кишига меросга қолдира олади. Қонунга кўра меросхўр бўла оладиган ёки бўла олмайдиганларга боғлиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

фуқаролик ҳуқуқнинг истаган субъектига меросга қолдира олади (масалан,ҳуқуқий шахсларгаёки давлатга);
– васиятни мерос қолдирувчи ўзи шахсан тузиши керак;
– мерос қолдирувчи бир ёки бир неча меросхўрни сабабини тушунтирмасдан меросхўрликдан чиқаришга ҳақли;
– мерос қолдирувчи ўзининг истаган мулкини, ҳатто келажакда фойдаланишимумкин мулкини ҳам меросга қолдира олади;
– мерос қолдирувчи мерос олувчиларнинг улушини ўз хоҳишига кўра белгилай олади.

Ариза берувчи васиятни тузгандан кейин истаган вақтда уни йўққа чиқаришга ва ўзгартиришга тўла ҳақли. У васиятнинг кучини йўқотиш ёки ўзгартириш сабабларини кўрсатишга мажбур эмас. Баъзи ҳолларда мерос қолдирувчи меросхўрнинг ахлоқига доир аниқ бир талаб бўйича меросни васият қилади.

Мисол

Мерос қолдирувчи 1 млн. пулини неварасига мерос қолдириб, уни 20 ёшга етганда фойдаланаолади деган талабқўяди. Меросга қолдириш тўғрисидаги васиятёзилади.Бироқ уни амалга ошириш талаби кучига кирган пайтгача ижрочида сақланади.

Мерос қолдирувчи меросхўрга унинг соғлигига ёки бошқа сабабларга кўра бажарилмаслиги мумкин талабларни васиятга кирита олади. Бундай талаб меросхўрнинг талаб-истаги бўйича яроқсиз деб топилиши мумкин.

Мисол

Юқорида тасвирланган худди шундай аҳвол, бироқ талаби бироз ўзгаради. Мерос қолдирувчи (буви) меросхўрга (неварасига)1 млн. тенге пулни меросга қолдиради. Васиятга кўра невараси пулни фақат университетга тушгандагина ўқишини тўлаш учун фойдалана олади. Бироқ невараси соғлигига кўра олий таълим муассасасигатушмаслиги мумкин. Бу ҳолатда меросхўр судга мурожаат қилиш орқали васият талабларини бажаришга қарши туриши мумкин.

Васиятга қўйиладиган талаблар. Ариза ёзма турда берилади, унда унинг ўрни, куни ва вақти кўрсатилиб, нотариус томонидан тасдиқланиши керак. Васиятга мерос қолдирувчи ўзи имзо чекиши керак. Васият қолдирувчининг жисмонан нуқсони, беморлиги ва саводсизлиги туфайли васиятга имзо чеколмайдиган ҳолат юзага келиши мумкин. Бундай пайтда мерос қолдирувчининг аризаси бўйича нотариуснинг ва тасдиқланган иштироки билан бошқа фуқаро васиятга имзо чекади.

Гувоҳлар сифатида иштирок эта олмайдиганлар:

нотариус ёки васиятни тасдиқлайдиган бошқа шахс;

қонун ва васиятга кўра васиятнинг меросхўрлари ёки унинг манфаатига васият ёзилган киши;

қонуний қодирлиги йўқ фуқаро;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

саводсиз киши;

аввал ёлғон далиллар бергани учун судланган киши.

Нотариал турда тасдиқланган васият. Васият гувоҳларнинг иштироки билан ўз имзоси билан ёки унинг айтиши бўйича нотариус билан ёзилиши керак. Васият қолдирувчи васиятга имзо чеккунга қадар нотариус ва гувоҳларнинг иштироки билан васият тўлиқ ўқилиши керак. Агар меросхўр ўз эрки билан ўқий олмаса, унда нотариуснинг иштироки билан тасдиқланган шахс унга ўқиб беради. Шунингдек, васият қолдирувчининг васиятни ўзи ўқий олмаслигининг сабаблари кўрсатилиб, тегишли қайдлар ёзилади. Олис элдаги масканларда нотариус бўлмаслиги мумкин. Бу ҳолатда васиятни нотариал иш-ҳаракатлар ясашга қонун ҳужжатлари билан ваколат берилган мансабли киши тасдиқлайди.

Қонуний меросхўрлик. Қонун билан меросхўрлик пайтида меросхўрлар ўртасида меросни тақсимлаш тўғрисида мерос қолдирувчининг эрки яроқсиз бўлиб қолади. У қонун билан белгиланган қоидалар билан қатъий юриши керак. Икки тушунчани тушуниш муҳим: қонунга кўра ким меросхўр бўла олади ва қонунга кўра меросхўрларнинг қандай давомийлик билан меросга чақирилишини тушуниш керак.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1064-моддасининг 3-банди бўйича қонун меросхўрларнинг таркибига қондош яқинларни (болалари, ака-укалари, опа-сингиллари ва бошқалар), бошқа шахсларни (туғишган ака-укалари, опа-сингиллари, ўгай ўғиллари ва ўгай қизлари, ўгай акаси ва ўгай онаси ва бошқалар) киритади. Агар эгасиз қолган мулк бўлса, у мамлакатга мерос сифатида ўтади. Эгасиз қолган мулк – эгаси вафот этгандан сўнг қолган ва хазинанинг даромадига тушадиган мерос. Агар қонунга кўра ва васият бўйича меросхўрлари бўлмаса ёки меросхўрлари меросни олишдан бош тортсагина эгасиз қолган мулк давлат тасарруфига ўтади.

Мерос қолдирувчи меросхўрлар билан тиғиз алоқада эканлиги қонунга кўра меросхўрларнинг доирасини белгилаш пайтида мезон бўлади.

Қонунга кўра меросхўрликка эгалик этиш тартибини аниқлайлик (15, 16-чизма.)

Кейинги навбатдаги меросхўрлар. Агар биринчи, иккинчиси ва учинчи навбатдаги меросхўрлар бўлмаса, қонунга кўра меросхўрлик ҳуқуқини мерос қолдирувчининг учинчи, тўртинчи ва бешинчи авлоддаги қариндошлари олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

15-*чизма*

Биринчи навбатда мерос қолдирувчининг болалари, шу жумладан у оламдан ўтгандан кейин туғилган болалари, шунингдек мерос қолдирувчининг рафиқаси ва ота-онаси тенг улуш билан олади.

Иккинчи навбатда мерос қолдирувчининг бир ота, бир онадан туғилган ва отаси ёки онаси бошқа ака-укалари ҳамда опа-сингиллари, шунингдек унинг отаси томонидан ҳам, онаси томонидан ҳам отаси ва онаси тенг улуш билан олади.

Учинчи навбатда мерос қолдирувчининг онаси билан бирга туққан акалари ва опалари, тоғалари ва холалари тенг улуш билан олади.

16-*чизма*

Тўртинчи навбатдаги меросхўрлар тартибда мерос қолдирувчининг катта оталари ва бувиларидир.

Бешинчи навбатдаги меросхўрлар сифатида – мерос қолдирувчининг қондош невара ука-сингиллари, жиянларининг болалари ва унинг оталари ва бувиларининг қондош ака-укалари ҳамда опа-сингиллари.

Олтинчи навбатдаги меросхўрлар сифатида мерос қолдирувчининг невара ука-сингиллари, жиянларининг болалари, унинг невара ака-сингиллари ва опа-сингилларининг болалари ва унинг икки отадан қўшиладиган оталари ва бувиларининг болалари.

Агар аввалги навбатдаги меросхўрлар бўлмаса, қонунга кўра еттинчи навбатдаги меросхўрлар чақирилади. Уларнинг ичида мерос қолдирувчининг ўгай отасига ёки ўгай онаси билан келган ака-укалари ва опа-сингиллари, ўгай ўғиллари, ўгай қизлари, ўгай отаси ва ўгай онаси бор. Улар бир оила бўлиб мерос қолдирувчи билан камида ўн йил яшашлари керак.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик кодекснинг 1068-моддасининг 2-бандида кўрсатилган мерос қолдирувчининг қарамоғидаги меҳнатга лаёқатсиз кишилар саккизинчи навбатдаги меросхўрлар сифатида мерос олади.

Тавсия этиш ҳуқуқи бўйича меросхўрлик. Тавсия этиш ҳуқуқи – уйида турган қариндоши ота-онасининг ёки бошқа вафот этган кишининг (ўртада) ўрнига кириш ҳуқуқи.

Мисол

Биринчи навбатда турган болалари ёки рафиқаси, ота-онаси вафот этса, меросхўрлик улардан кейинги навбатда турган невараларига берилади (9-расм).

Шу билан бирга мерос очилгунга қадар ёки мерос қолдирувчи билан бир муддатда вафот этган қонуний меросхўрнинг улушини тавсия этиш ҳуқуқи бўйича унинг тегишли авлодларига ўтади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-расм. Тавсия этиш ҳуқуқи бўйича меросхўрлик

Қонун шунингдек, мерос қолдирувчининг қарамоғидаги меҳнатга лаёқатсиз кишиларни ҳам эътиборга олади. Улар икки тоифага бўлинади:

- Биринчи тоифа, туғишганлик даражасига қарамасдан меросхўрлик ҳуқуқига эга бўлса, агар улар мерос қолдирувчи вафот этгунгача камида бир йил аввал унинг қарамоғида бўлса у билан бирга яшаса;
- Иккинчи тоифа, мерос қолдирувчи билан бирга яшаганлиги ёки яшамаганлигига қарамасдан, мерос қолдирувчи вафот этгунгача камида бир йил унинг қарамоғида бўлса, бундай кишилар меросхўрлар бўлади.

Қонунда "мажбурий улуш" тушунчаси эътиборга олинган. Бу деганимиз: мерос қолдирувчининг вояга тўлмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз болалари; меҳнатга яроқсиз рафиқаси ва ота-оналари васиятнинг мазмунига қарамасдан, қонунга кўра уларнинг ҳар бирига тегишли бўладиган улушнинг камида 1/2 қисмини меросга олади.

Меросхўрликка эр-хотинлар ҳуқуқи. Эр-хотинларга васиятга ёки қонунга кўра тегишли меросхўрлик ҳуқуқи мерос қолдирувчи билан никоҳда туриш ҳолатига кўра унинг бошқа мулк ҳуқуқларига дахли йўқ. Агар мерос қолдирувчи билан никоҳ мерос очилгунгача амалда тўхтатилганлиги ва эр-хотинларнинг мерос очилгунгача камида беш йил алоҳида яшаганлиги исботланса, суд қарори билан эр-хотинлар қонунга кўра меросхўрликдан четлатилиши мумкин.

Меросни қабул қилиш. Меросни олиш учун меросхўр уни, аввало қабул қилиши керак.

Глоссарий

- **Нотариус** – нотариал иш-ҳаракатлар бажарадиган, яъни турли қонуний ҳаракатлар ва ҳужжатларни гувоҳлантирадиган шахс.
- **Васият** – фуқаронинг вафот этган вазиятида ўзининг мулкини ўз ихтиёри билан бошқа одамга ўтказиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Унинг меросни бир қисмини қабуллаши, ўзига тегишли барча меросни қабул қилганини англатади.

Мероснинг очилиш куни қабул қилинган мерос унинг аниқ вақтига қарамасдан меросхўрга тегишли эканлигини англатади. Меросхўр қонунга кўра нотариусга ёки ваколатли кишига меросни олиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳлик бериш учун ариза ёзади.

Шу тахлитда:

– меросхўр агар мерос мулки бошқарувга ёки эгалик қилишга киришса;

– меросни сақлаш бўйича чора қўлланса ва уни учинчи шахсларнинг аралашувидан ҳимояласа;

– мерос мулкини таъминлаш харажатини юритса;

– мерос қолдирувчининг қарзларини тўласа ва учинчи шахслардан мерос қолдирувчига тегишли пул олса;

– у ҳолда меросни амалда қабул қилди деб ҳисобланади.

1. Васиятбўйича меросхўрлик қилиш деганни қандай тушунасиз?Васиятгақандай талабларқўйилади? Васиятни нотариал тасдиқлаш тартиби тўғрисида айтиб беринг.
2. Қонунга кўра меросхўрлик деганимиз нима? Эгасизқолган мулкни эгаллашнимани кўзлайди?
3. Қонунга кўра меросхўрлик навбати тўғрисида айтиб беринг. Меросхўрликни қабул қилиш қандай амалга оширилади?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш.

Фуқаро Д. орқасидан васиятқолдирмасдан вафотэтди.Меросга умидвор сифатида қуйидаги яқинлари қолди: онаси, рафиқаси, асраб олган қизи, куёви (асраб олган қизининг куёви), неваралари.Буяқинларнинг барчаси фуқаро Д. билан 11 йил бирга яшаган. Шунингдек, улардан ташқари яна акаси, опасининг қизи, қондош опаси ва акаси бор. Барча меросхўрларни навбат тартиби билан (меросга қолдириш қонуни бўйича) жадвалга жойлаштиринг.

1-навбат	2-навбат	3-навбат	4-навбат	5-навбат	6-навбат	7-навбат	8-навбат

3-даражали топшириқ.Топшириқни муҳокама қилиб, ўз ўйларингиз билан бўлишинг.

Фуқаро С. уйида ёлғиз ўзи туради. Унинг ўғли А.олис иш-сафардабўлган пайтида тасодифанС. вафот этади. Мерос очилган кундан бошлаб 6 ой ўтгандан кейин маҳаллийижро органи фуқаро С.меросхўрлари чиқмаганлигидан уйига эга бўлади. 1 йилдан кейин фуқаро А.отасини кўриш учун уйига қайтади. У отасининг вафот бўлганини, уй давлатқарамоғига ўтганини шу пайтдагина билади.Фақаро А. меросни қайтариб олиш учун қандай иш-ҳаракат қилиши керак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

11-боб. ИСТЕЪМОЛЧИЛАР ҲУҚУҚИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ

60-§. Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш механизми

Бугунги дарсда:

истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш механизми тўғрисида ўқиб ўрганамиз, фуқаролик, маъмурий, жиноий кодекснинг меъёрларини алоҳида кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- истеъмолчи
- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш механизми
- истеъмолчилар ҳуқуқини бузгани учун масъулият

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш. Фуқаролик жамиятда яшайдиган ҳар бир киши ўзининг ҳуқуқларини ҳимоялай олиши керак. Қозоғистоннинг дуч келган фуқароси амалда истеъмолчи бўлади. Бугунги жамиятда истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш, аниқ заруратни талаб этадиган ягона масалага айланган. Шуларнинг бири Қозоғистонда бирор бизнесни, жумладан кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириши керак бўлди. Бугунги кунда аҳоли хавфсизлиги ва маҳсулотнинг сифатига қарамасдан элимиз ташқаридан кўплаб товарларга бой. Шу боис истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш масаласи ўринли қўзғалмоқда.

Қўшимча ахборот

Айни пайтда 2010 йили 4 майда қабул қилинган Қозоғистон Республикасининг "истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида" Қонуни амалда. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоялашни тегишли давлат органлари, суд ва арбитраж амалга оширади. Истеъмол товарлари (иш, хизмат) сотувчига (тайёрловчига) ўзининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини шакллантириш ва ушбу қонунбузарликлар орқали келтирилган зарарни эркин турда ўтаб беришини талаб этишга ҳақли. Агар тақвим ўн кун ичида сотувчи (тайёрловчи, ижрочи) қўйилган талабга жавоб бермаса ёки келтирилган зарарни таъмирлашдан, эркин турда ўташдан бош тортса, истеъмолчининг судга мурожаат қилишга ҳаққи бор.

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш механизми – ҳуқуқий ҳужжатларда тасдиқланган ва бузилган ҳуқуқларни ҳимоялаш мақсадида фойдаланиладиган тартибларнинг, услубларнинг, воситаларининг, лойиҳаларнинг жамланмаси. Қонун тақиқлаган ва жамиятнинг инсонийлик қадриятларига қарши келмайдиган тескари ҳаракат қилиш воситаларидан фойдаланиб, ҳуқуқи бузилган истеъмолчи ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилади. Ўзини ўзи ҳимоялаш услуби бузилган ҳуқуқий мазмунига, ҳаракат қилиш сифатига, шу билан бирга унинг оқибатларига кўра бўлиши керак. Бузилган ҳуқуқни ҳимоялашнинг ушбу ва бошқа услубларидан фойдаланиб, истеъмолчи (умумий қоидага

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кўра) ўз эрки билан ўзини ҳимоялаш ҳуқуқини фойдалана олади ёки фойдаланмасликка ҳақли.

Истеъмолчининг ахлоқий харажатни ўташга тўлиқ ҳаққи бор эканлигини алоҳида кўрсатиш жоиз. Ахлоқий зарарнинг миқдорини аниқ ҳолатда суд белгилайди.

Эътиборберинг!

Кундалик ҳаётимизда сотиб олган маиший техника (уяли телефон, музлатгич, чангсўрғич ва бошқалар) сифатсиз бўлиб чиқадиган ҳолатлар бўлади. Бундай ҳолатда сотувчи техникани аввало таъмирлаш кераклигини айтади. Ҳақиқатан ҳам харидор сифатсиз техникани таъмирлашга, алмаштиришга, тўлаган ҳақини қайтариб олишга ёки нархини тегишлича туширib олишга ҳақли (Қозоғистон Республикасининг "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида" Қонуннинг 15-моддаси).

Истеъмолчиларнинг қуйидагича ҳуқуқлари бор:

1. Хавфсиз хизмат ёки товар олишга ҳақли. Бу дегани товар (иш, хизмат) истеъмолчининг ҳаётига, соғлигига, мулкига ва атрофга зарар етказмаслик керак деганни англатади.

2. Товарни (иш, хизмат) эркин танлашга ҳақли. Истеъмолчи (иш, хизмат) сотувчининг (ишлаб чиқарувчининг, ижрочининг) иш вақтини эътиборга олиб, товарни ўзига қулай вақтда олиши мумкин.

3. Тегишли сифатдаги товарни (иш, хизмат) олишга ҳақли. Бу товар мажбурий талабга мувофиқ, сифатли бўлиши керак деганни билдиради.

4. Сотиб олинаётган товарнинг (ишнинг, хизматнинг) сифатини, мажмуавийлигини, салмоғини, миқдорини, сонини истаганича текширишга ҳақли.

5. Сифатсиз товарни тегишли сифатдаги товарга алмаштириб олишга ҳақли (10-расм).

Харидор ўзига ноозиқ-овқат товар берилган пайтдан бошлаб 14 кун ичида, агар сотувчи (тайёрловчи) қанча узоқ муддат белгиламаса, сотиб олинган товарни сотиб олиш жойида ёки сотувчи (тайёрловчи) хабарлаган бошқа жойларда нархида фарқ бўлган ҳолда сотувчи билан қайта ҳисоблаб айирбошлашга ҳақли. Шунингдек, сотувчи бошқа миқдордаги, лойиҳадаги, катталикдаги, рангдаги, бичимдаги, жамланмадаги ва ушбу тарздаги шунга ўхшаш товарга ва томонларнинг розилиги бўйича бошқа товарга алмаштириб бериши керак.

10-расм. Сифатсиз товарни қайтариш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш** – истеъмолчи ва тадбиркорлик хизмати субъекти ўртасида юзага келадиган муносабатларни созлашга йўналтирилган тадбирлар мажмуи.
- **Истеъмолчи** – тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган, товарни ёки хизматни шахсий, оиланинг, уйининг эҳтиёжига оладиган шахс.

Сотувчида (тайёрловчида) айирбошлашга зарур товар бўлмаган ҳолда харидор товарни сотувчига қайтариб беришга ва унга тўланган пул миқдорини қайтариб олишга ҳақли. Агар битимда бошқача кўзланмаса, товарни сотиб олиш жойи айирбошлаш ёки қайтариб бериш ўрни бўлади.

Агар сотувчи (тайёрловчи) харидорга товарнинг камчиликлари юзасидан айтмаса, харидор ўз танловига кўра:

1) харид нархини миқдорини камайтиришни;

2) товарнинг камчиликларини тўловсиз бартараф этишни талаб этишга ҳақли.

Сифатсиз товарнинг тайёрловчиси сотувчи бўлмаса, харидор ўз талабини сотувчига ёки тайёрловчига қўйиши мумкин;

3) товардаги камчиликларни бартараф этишга сарфлаган ўз харажатларини ўташни;

4) шунга ўхшаш маркали (модель, артикул товарга алмаштиришни;

5) харид нархини тегишлича қайта ҳисоблаб, бошқа маркали (моделни, артикулни) шундай товарга алмаштиришни;

6) талабни бузишни ва товар учун тўланган пулни қайтаришни талаб қилишга ҳақли.

Шубиланбиргаистеъмолчиларнингтоварнинг(ишнинг,кўрсатилган хизматнинг) камчиликлари туфайли ўзларининг ҳаётига, соғлигига ва (ёки) мулкига келтирилган зарарни тўлиқ ҳажмда ўташга ҳақли. Истеъмолчининг сотувчидан (тайёрловчидан, ижрочидан) товарни эгаллаш (ишни бажариш, хизмат кўрсатиш) фактини тасдиқлайдиган ҳужжатни олишга ҳақли.

Истеъмолчиларнинг истеъмолчилар жамоат бирлашмаларини ташкил этишга ҳақли. Шу билан бирга истеъмолчи ахлоқий зарарни ўташга ҳақли. У сотувчининг (тайёрловчининг , бажарувчининг) айби бўлган ҳолда суд аниқлайдиган миқдорда ўталиши керак.

Истеъмолчи ўз ҳуқуқини ҳимоялаш учун:

- Ҳуқуқини бузган сотувчига (бажарувчига) судгача ёзма ариза билан;
- Ноқонуний ҳаракат қилган сотувчининг устидан ваколатли давлат органларга;
- Истеъмолчиларнинг ҳуқуқини муҳофазалаш жамиятига;

Талаб-ариза билан судга мурожаат қила олади.

"Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш тўғрисида" Қонунда ажримларни судгача қараш тартиби кўзланган. У истеъмолчининг ҳуқуқини ҳимоялашнинг мажбурий босқичидир. Чунон-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чи, истеъмолчининг ёки истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш ҳамжамиятининг сотувчига (ижрочига) ёзма ариза билан чиқиши.

Эътиборберинг!

Агар истеъмолчида товарни харид қилганини тасдиқлайдиган ҳужжат бўлмаса, унда гувоҳларнинг кўрсатишини ёки бошқа далиллашфактларини,жумладан сурат ёки видеоёзувни фойдаланаолади.

Шу билан бирга, Қозоғистон Республикасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоялаш механизми хизмат кўрсатади. Ҳар бир истеъмолчи фуқаро ўзининг ҳуқуқларини билиши ва ўз мажбуриятларини ҳаққоний бажариши керак.

1. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш механизми деганни қандай тушунасиз?
2. Истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоялаш механизмларига нима киради?
3. Истеъмолчининг қандай ҳуқуқлари бор?

2-даражали топшириқ. Истеъмолчиларга мўлжалланган таклифларни муҳокама қилинг. Қуйида истеъмолчилар учун хавфли ва сифатсиз товар белгилари кўрсатилган.

Товарни сотиб олганда эҳтиёт бўлиш керак. Қуйидаги белгиларга эътибор бериш керак:

- Музлатгич жамланмалари йўқ ҳолда сотиладиган тез бузиладиган озиқ-овқат маҳсулотлари;
- Буюм белгиси йўқ, сақлаш ва яроқлилик муддати ўтиб кетган озиқ-овқат маҳсулотлари;
- ўралиши бузилган, ёқимсиз ҳиди бор озиқ-овқат;
- уй ҳолатидатайёрланганозиқ-овқат маҳсулотлари(жумладан консерваланган маҳсулотлар);
- ифлос ёки зарарланган ўралиши ёки тубида қуйқаси бор, идишдаги сув ва алкоголсиз ичимликлар;
- Қозоғистон Республикасида рўйхатга олинмаган ва сертификати йўқ дори-дармонлар;
- Бўёғи кўчган, ўткир ҳидли ёки ўткир қири бор, мувофиқлик сертификати йўқ болалар ўйинчоқлари;
- Пошнаси, ступинатори йўқ ва ўткир ҳидли болалар пойафзали.

Сифатипаст товар сотиб олсангиз нима қилиш керак?

- Товарни сотиб олганда:
- Ҳисоб чекини талаб қилинг ва сақланг;
- Товар ўрамасини ёки товарнинг бир қисмини сақлаб қўйинг.Ушбу нарсалар сиз товарни алмаштириш ёки пулингизни қайтариш ҳуқуқини беради ёки сотувчи ва ишлаб чиқарувчининг айбини исботлаш ҳамда бузилган ҳуқуқларини келажакда ҳимояланиши кафолати бўлади.

Агар сиз товарни сотиб олгандан кейин унинг хавфли эканлигини билсангиз, унда ўз танловингиз билан сотувчи ёки ишлаб чиқарувчига шикоят қилиш орқали, товарнинг сотиш нархини пасайтиришни, товар камчиликларини бепул бартараф этиш ёки алмаштиришни талаб қилишга ҳақлисиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

61-§. Сотувчининг ва ишларни бажарадиган кишиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Аниқ ҳолатларни муҳокама қилиш

Бугунги дарсда:

Сотувчининг (ишлаб чиқарувчи, бажарувчи) ва ишни бажарадиган кишиларнинг (хизматларкўрсатадиган)ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлаймиз; аниқ ҳолатларни муҳокама қиламиз.

Таянч сўзлар

- сотувчи
- тайёрловчи
- хизмат
- ижрочи

Қозоғистон Республикасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида махсус қонун бор. Бу қонуннинг 4-тармоғида сотувчининг (тайёрловчининг, ижрочининг) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари кўрсатилган. Уларни қисқача кўриб чиқайлик.

Сотувчининг (тайёрловчи, бажарувчи) кафолат муддатини белгилаш ҳуқуқи. Тайёрловчи (бажарувчи) товарларга (ишга, хизматга) кафолат муддатини белгилашга ҳақли. Сотувчи тайёрловчи белгилаган кафолат муддатини чўзишга ҳақли, бироқ уни қисқартиришга ҳаққи йўқ. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) товарнинг кафолат муддати тугагандан кейин аниқланган камчиликларига доир мажбуриятларни (қўшимча мажбурият) ўзига қабул қилишга ҳақли. Сотувчининг мажбуриятлари – истеъмолчига доир сотувчи бажариши керак иш-ҳаракатлар.

Сотувчининг мажбуриятлари.

1. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) маҳсулот тўғрисида (иш, хизмат) ахборот беришга мажбур.

2. Сотувчи (тайёрловчи) товарларнинг сақланиши учун белгиланган муддатда ёки сақлаш муддатида масъул бўлиши керак. Истеъмолчига хавф эҳтимоли тўғрисида ва товарни (ишни, кўрсатилган хизматни) хавфсиз фойдаланишнинг талаблари тўғрисида хабар қилишга мажбур. Шу билан бирга товарни (ишни, кўрсатилган хизматни) хавфсиз фойдаланиш, уни сақлаш, ташиш ёки йўқотиш учун алоҳида қоидаларга риоя этиш жоиз бўлса, унда тайёрловчи уларни товарга қўшиб берилган ҳужжатда, истеъмол идишида, этикеткаларда ёки товарларнинг алоҳида турлари учун қабул қилинган бошқа усул билан кўрсатишга мажбур.

3. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) тегишли сифатдаги товарни (ишни, кўрсатилган хизматни) сотувчининг (тайёрловчининг, бажарувчининг) иш режимини эътиборга олиб, истеъмолчига қулай вақтда эркин танловни таъминлашга мажбур. Истеъмолчини товарни (ишни, кўрсатилган хизматни) ўзига зарур миқдорда ва (ёки) ассортиментда сотиб олишга мажбурлаш ман этилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) истеъмолчига талабга мувофиқ товарни беришга (ишни бажаришга, хизматни кўрсатишга) мажбур. Сотувчи (бажарувчи) товарнинг ишга яроқлилигини кўрсатишга ва сифати товар (иш, хизмат) тўғрисида тавсия этилган ахборотга ва битим талабларига мувофиқ келадиган товарни истеъмолчига беришга мажбур. Шу билан бирга товарнинг (иш, хизмат натижасининг) сифати ва хавфсизлигини, унинг жамланмасини тасдиқлайдиган ҳужжатларни таклиф қилишга мажбур.

Глоссарий

- **Ижрочи** – шартнома бўйича ишларни бажарадиган ёки хизмат кўрсатадиган жисмоний ёки ҳуқуқий шахс.
- **Ишлаб чиқарувчи** – сотишга мўлжалланган товарларни чиқарадиган жисмоний ёки ҳуқуқий шахс.

5. Сотувчи (тайёрловчи) тегишли сифатдаги ноозиқ-овқат товар фойдаланилмаса, унинг товар тури, истеъмолчилик хусусиятлари, пломбалари, белгилари, шунингдек товарни сотиб олиш ҳолатини тасдиқлайдиган ҳужжат сақланса, агар шартномада иложи борича узоқ муддат белгиланмаса, товар сотиб олинган кундан бошлаб ўн тўрт кун ичида уни алмаштириш ёки қайтаришни таъминлашга мажбур. Бироқ айирбошлашга ва қайтариб олишга бўлмайдиган товарлар ҳам учрайди (11-расм). Товарни сотиб олиш ҳолатини тасдиқлайдиган ҳужжат истеъмолчига бирор бир сабаблар билан берилмаган бўлса, товарнинг айирбошлаш ёки қайтарилиши истеъмолчи сотувчининг (ишлаб чиқарувчининг) харид қилиш ҳолатини исботлаган ҳолатдагина юритилиши мумкин.

6. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) товарнинг (ишнинг, кўрсатиладиган хизматнинг) конструктив, рецептига кўра ёки бошқа камчиликлари туфайли ёки товар (иш, кўрсатилган хизмат) тўғрисида нотўлиқ, тўғри бўлмаган ёки вақтида берилмаган ахборот туфайли истеъмолчининг ҳаётига, соғлигига ёки мулкига келтирилган зарарни тўлиқ ҳажмда ўташга мажбур. Талаб қилинган кундан бошлаб 10

1. Доривор воситалар ва тиббий буюмлар.
2. Шахсий гигиена воситалари.
3. Носкилар.
4. Ўсимликлар.
5. Метраж товарлар.
6. Уяли алоқанинг абонент воситалари.

11-расм. Алмаштирилмайдиган ёки қайтариб бўлмайдиган товарлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кун мобайнида истеъмолчига зарарни ўташ тўғрисида жавоб беришга ёки истеъмолчининг талабларини қондириш учун тегишли чоралар қўлланиши керак.

Сотувчи келтирилган зарарни унинг айбига ва истеъмолчининг у билан шартли муносабатлар жиҳатидан ёки ундай бўлмаганига қарамасдан ўташи зарур.

7. Истеъмол хусусиятлари вақт ўтиши билан ночорлаши мумкин бўлган товарларга тайёрловчи Қозоғистон Республикасининг техник созлаш соҳасидаги қонунчилигига кўра яроқлилик муддатини ёки сақлаш муддатини белгилашга мажбур. Тайёрловчи (ижрочи) истеъмолчига товарни (ишни, хизматларнинг натижасида) ёки унинг бир қисмини фойдаланишнинг белгиланган муддати (яроқлилик, хизмат қилиш муддати), уни фойдаланишнинг мажбурий талаблари ва уларни бажармаган ҳолатда эҳтимол оқибатлар тўғрисида огоҳлантириши керак.

8. Сотувчи (тайёрловчи, бажарувчи) Қозоғистон Республикасининг солиқ қонунчилигида кўзланган тартиб ва ҳолатларига кўра касса аппаратини қўллашга мажбур.

9. Электрон савдо майдони мажбуриятлари. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш мақсадида электрон савдо майдони сотувчиларнинг ахлоқсиз иш-ҳаракатига йўл қўймаслик учун ички тартибнинг бўлишини таъминлаши жоиз. Электрон савдо майдони фойдаланадиган электрон савдони ва электрон савдо майдонининг ишини таъминлайдиган техник мажмуалар хавфсиз алоқа каналлар орқали амалга оширилиши керак.

Шу билан сотувчининг (тайёрловчининг) ва ишлайдиган кишиларнинг (хизмат кўрсатиш) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари “истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида” Қозоғистон Республикасининг Қонунида тасдиқланган.

1. Сотувчининг (тайёрловчининг, ижрочининг) ва ишларни бажарадиган кишиларнинг (хизматлар кўрсатишнинг) ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисида айтиб беринг.
2. Истеъмолчиларнинг саводхонлиги дегани нима?
3. Сотувчининг мажбуриятларига нима киради?

3-даражали топшириқ. Вазиятга кўра топшириқларни ўқиб, ўз мулоҳазаларингизни билдиринг.

1. Истеъмолчи йирик қурилиш дўконларининг бирида сирлаш материалини – 6 бирлик миқдорида гулқоғоз сотиб олди. Таъмирдан кейин қўлланилмаган гулқоғознинг 2 ўрами қолди. Бу гулқоғознинг кўриниши уларни сотиб олган пайтдаги аҳволга тўғри келади. Икки ўрамни қайтариш учун истеъмолчи дўконга борди, бироқ уни сотиб олганига 60 кун ўтганлигидан сотувчи уни қайтариб олишдан бош тортди. Шундан кейин истеъмолчи дўкон раҳбарига хат ёзди, бироқ у ҳам бош тортди. Дўкон ходимларининг ҳаракати тўғрими? Маҳсулотининг чеки истеъмолчи қўлида.

2. “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида, мавзусида тадқиқот проекти тайёрланг. Вазифанинг бирор бир вариантини танланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

а) истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш механизмини ёзинг.

б) истеъмолчилар ҳуқуқини бузилиш сабабини аниқланг. Ҳар бир шахс истеъмол маданиятига эга бўлиш кераклигини исботланг.

в) истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмини Қозоғистон Республикаси ва чет эл давлатларибилан солиштириш.

12-боб. МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

62-§. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳуқуқий созлаш" тушунчаси ва фани

Бугунги дарсда:

Қозоғистон Республикасидагимуаллифликва ўхшаш ҳуқуқларни ҳуқуқий созлаш масаласини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- интеллектуалмулк
- ҳаммуаллифлик
- муаллифликҳуқуқи
- ўхшаш ҳуқуқлар
- гувоҳлик

"Муаллифлик ҳуқуқи" тушунчаси. Қозоғистонда ҳам бошқа давлатлардаги каби авторлик ҳуқуқи илм, адабиёт ва санъат асарларига берилади. Бу асарлар йўналишига, даражасига, ёзилиш услубига қарамасдан муаллифнинг ижодкорлик меҳнати натижаси бўлади. Муаллифлик ҳуқуқ муаллифнинг ҳаёти мобайнида ва ҳаётдан ўтгандан сўнг етмиш йил мобайнида кучга эга бўлади.

Мулк муаллифлик ҳуқуқларни бузиш *плагиатлик* ёки *контрафакция* деб айтилади (12-расм).

Ўртаасрлардамуаллифликҳуқуқи асосларини барпо этувчиларуни "ортиқчилик" деб аташган. Яъни афзалликларни муаллифнинг илтимоси бўйича монархлар беришган. Қоидага кўра бундай афзалликларкўпинча адабий монархларга берилди. Кўплаб олимлар ва бошқа санъаткишилари ўз асарларини ижодий акт деб санашмади, уларни фақат билимларининг натижаси деб тушунди. Шу боис ўз асарларига муаллифликҳуқуқ талабэтишни маънисиз ва гуноҳ деб ҳисоблашди.

12-расм. Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқларнинг саволлари Қозоғистон Республикасининг 1996 йил 10 июнидаги “Муаллифлик ҳуқуқ ва ўхшаш ҳуқуқлар” тўғрисидаги Қонун билан созланади. 1-жадвалда муаллифлик ҳуқуқнинг объектлари кўрсатилган. 1-жадвал.

1-жадвал

Муаллифлик ҳуқуқ объектлари	
– адабий асарлар; – драма ва мусиқа-драма асарлари; – сценарийлар	– хореография ва пантомима асарлари; – матн билан ёки матнсиз мусиқий асарлар; – овоз, видеоёзувлар
– фотосурат асарлари ва фотосуратга ўхшаш услуб билан олинган асарлар; – географияга, топографияга ва бошқа фанларга алоқадор хариталар, режалар, намуналар, иллюстрациялар ва уч ўлчовли асарлар 	– расм санъати, ҳайкалтарошлик, графикалар ва бошқа асарлар; – амалий санъат асарлари; – меъморчилик, шаҳарсозлик, дизайн ва боғ-парк санъати асарлари 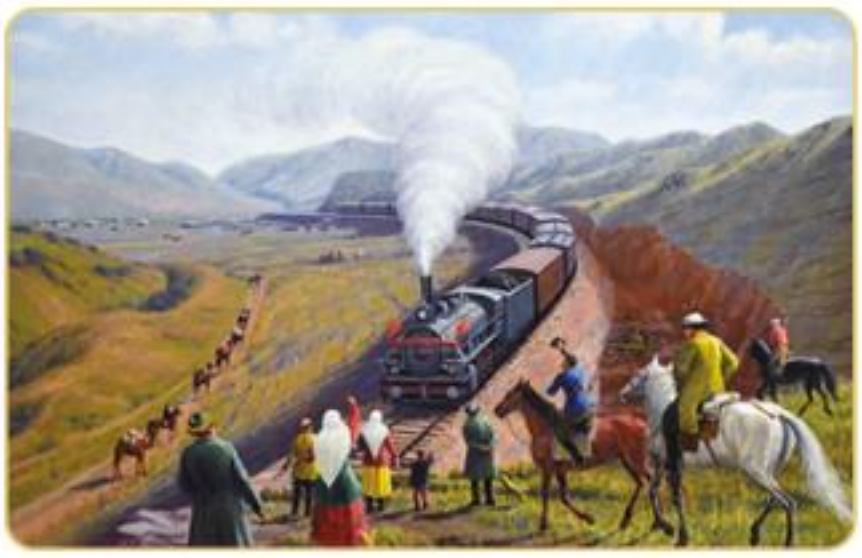
Компьютерга мўлжалланган дастурлар ва бошқа асарлар	
Муаллифлик ҳуқуқлари объектларига, шунингдек	
– амалий асарлар (таржималар, қайта ишлашлар, аннотациялар, рефератлар, резюме, муҳокамалар, мусиқий аранжировка ва илм, адабиёт ва санъати асарларининг қайта ишланмалари)	– тўпламлар (энциклопедия, антология, ҳужжатлар базалари) ва бошқа саралаш ва(ёки) материалларнинг жойлашиши бўйича ижодий меҳнат самараси бўладиган асарлар

Бу муҳим! Шахсий ташаббуслар,тамойил, концепция, тизим, жараён, фактларгамуаллифликҳуқуқи берилмайди.

Муаллифлик ҳуқуқ объектлари бўлмайдиган объектлар ҳам бўлади. Улар 17-чизмада кўрсатилган. Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг биргаликдаги ижодкорлиги натижасида юзага келган асарга муаллифлик ҳуқуқ (бирлашган муаллифлик) шахсларга бирдек берилади. Бу асар бир бутунни ташкил этадими ёки ҳар бир қисми ўзича алоҳида асар сифатида алоҳида маъно касб этадими, унга боғлиқ бўлмайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

17-*чизма*

Муаллифлик ҳуқуқнинг объектлари бўлмайдиганлар

- Расмий ҳужжатлар (қонунлар, суд қарорлари, қонун чиқариш, ҳокимлик, суд ва дипломатик сифатдаги бошқа матнлар) ва уларнинг расмий таржималари
- Давлат рамзлари ва белгилар (байроқ, герб, орден, пул белгилари ва бошқа давлат рамзлари ҳамда белгилар)
- Халқ ижодининг намуналари ва ахборот сифати, ҳодисалар ва фактлар тўғрисидаги хабарлар

Ҳамкорликдаги муаллифлик таркибга кирган ҳар бир муаллиф ушбу асарнинг ўзи ёзган қисмини истаганича фойдалана олади. Бутун асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи муаллифларнинг бирлашган гуруҳига тегишли бўлади. Ҳамкор муаллифларнинг ўзаро муносабатлари уларнинг ўртасида тузилган битим орқали белгиланиши мумкин. Агар уларнинг асари бўлинмайдиган яхлит асар бўлса, унда бирон бир муаллифнинг асарига қўлланишга асоссиз бекор қилишга ҳақли эмас.

Ўхшаш ҳуқуқлар саҳна асарларига, ижрочиликка, фонограммаларга, эфир ва кабель ахборот тарқатувчи ташкилотларнинг хабарларига, уларнинг мақсадига, мазмуни ва етуклигига, шунингдек берилиш лойиҳаси ва услубига қарамасдан қўлланилади.

Мисол

Шоир таниқли бир шеър ёзиб, унинг асари муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланди дейлик. Мазкур шеърнинг таниқли хонанда ўзининг ижодий кечасида ижро этди. Агар кечада аудио, видеоёзув қўлланилган бўлса ва ундан кейин мазкур ёзувни хонанданинг рухсатисиз бирор бир киши қўлланилса, у ўхшаш ҳуқуқни бузувчи бўлиб ҳисобланади.

Баъзида ўхшаш ҳуқуқ муаллифлик ҳуқуқ билан ҳимояланмайди, масалан, умумий манфаат учун қўлланиладиган асарлар билан боғлиқ.

Мисол

Бетховеннинг фортепьянолик концертини мисолга олайлик. Унинг асарлари концерт залида ижро этилиши ёки компакт-дискларда ёзилиши мумкин. Бетховен 1827 йили вафотэтганлигидан, унинг асарлари муаллифлик ҳуқуқлари билан ҳимоя қилинмайди, яъни у барчага бирдай эгалик қилиниши мумкин деб ҳисобланади. Шу билан, хоҳлаган одам Бетховеннинг маълум асарини, фортепьянолик концертини ижро этиб, ҳеч қандай рухсат олмай компакт-дискка ёздира олади.

Глоссарий

- **Интеллектуал мулк** – ижодкорлик иш-ҳаракатининг ақлий натижаси.
- **Муаллиф** – ижодкорлик меҳнати туфайли санъат, адабий, илмий асар ёзган шахс.
- **Муаллифлик ҳуқуқ** – фан, адабиёт, санъат асарларини тайёрлаш ва фойдаланишга боғлиқ муносабатларни созлайдиган давлат белгилаган ва ҳимояланадиган ҳуқуқ меъёрларининг жамланмаси.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқлар масаласи Қозоғистон Республикасининг "Муаллифлик ҳуқуқи ва ўхшаш ҳуқуқлар" Қонуни билан тартибга келтирилади. Ушбу меъёрий ҳуқуқий ҳужжат бўйича интеллектуал мулк муаллифлари Қозоғистон Республикаси Адлия вазирлигининг Интеллектуал мулк ҳуқуқи қўмитасига ариза ёзиши ва муаллифлик ҳуқуқи объектида давлат рўйхатга олиш гувоҳномасини олиши мумкин.

Шу билан бирга, Қозоғистон Республикасидаги муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқлар қонунчилик даражасида тартибга келтирилади. Ўзининг интеллектуал мулкини ҳимоя қилгиси келган ҳар бир фуқаро Қозоғистон Республикасининг адлия вазирлигининг Интеллектуал мулк ҳуқуқи қўмитасига мурожаат қилишга ҳақли.

1. Муаллифликҳуқуқ дегани нима?
2. Ўхшаш ҳуқуқнинг муаллифликҳуқуқдан фарқи нимада?
3. Муаллифлик ҳуқуқнинг объектларига нималар киради? Интеллектуал мулкни ҳимоялашни қандай давлаторгани таъминлайди?

1-даражали топшириқ. Вазиятга доир топшириқларни ўқиб, ўз мулоҳазаларингизни билдиринг.

1. А. шаҳар полиция департаментининг ходими полиция лейтенантиК. Қозоғистон Республикаси Адлия вазирлигининг Интеллектуал мулк ҳуқуқи қўмитаси патруль полицияларига видеоёзув ёзадиган ускунаси бор каска кийиб юришни таклифэтиб хат ёзди. Фуқаро К. ушбу ғояси учун муаллифликҳуқуқига эга бўла оладими?

2. К. шаҳрининг бир фуқароси "Қора ботир" номли китоб ёзди. Ушбу фуқаро муаллифликҳуқуқи олишга ҳақлими?

3. Нур-Султаншаҳрида ўтган концертлардан бирида Моцартнинг асарлариижро этилди. Концерт ташкилотчилари композитор асарларининг розилигисиз Моцартнинг мусиқаларини қўйишга ҳақлими?

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш.

"Интеллектуалмулк" мавзусида маъруза тайёрланг.

63-§. Муаллифлик ҳуқуқ тўғрисида баҳсларни ҳал этиш механизми (суд орқали ва суддан ташқари)

Бугунги дарсда:

муаллифликҳуқуқ тўғрисидаги баҳсни суд билан ва суддан ташқари ечиш механизмларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- Суд
- Ҳуқуқ эгаси
- Муаллифликталаби

Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги баҳслар. Қозоғистонда бузилган муаллифлик ҳуқуқ тўғрисидаги баҳслар суд билан ва суддан ташқари тартиб билан ҳал этилади. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик кодексида интеллектуал мулк ҳуқуқига 5-банд (961-1037-мод-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

далари) бағишланган. Бу тармоқда 78та модда бор. Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик-процессуал кодексининг 26-моддасига кўра, бузилган муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқларни ҳимоялаш тўғрисидаги ишлар туман (шаҳар) судларнинг иши доирасига кирадиган ишлар бўлиб ҳисобланади.

Агар ҳуқуқий шахслар ёки ҳуқуқий шахсни ташкил этмасдан ишбилармонликни амалга ошираётган фуқаролар муаллифлик ёки ўхшаш ҳуқуқларнинг бузилишидан юзага келган баҳснинг томонлари бўлса, у ҳолда бундай баҳсни ихтисослаштирилган туманаро иқтисодий суд кўриб чиқади.

Қозоғистон Республикасидаги муаллифлик ҳуқуқ 1996 йилнинг 10 июнида қабул қилинган Қозоғистон Республикасининг "Муаллифлик ҳуқуқи ва ўхшаш ҳуқуқлар тўғрисида" Қонуни билан ҳимоя қилинади.

"Муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқни ҳимоялаш тўғрисида" Қонунининг 49-моддасига кўра муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқларни ҳимоялаш (2-жадвал).

2-жадвал

Муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоялашнинг суд орқали амалга ошириш йўллари	
1	Ҳуқуқларни билиш;
2	ҳуқуқ бузилгунга қадар аҳволни шакллантириш;
3	ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилишига хавф туғдирадиган ҳаракатларни тийиш;
4	айрилиб қолган даромадни ҳисоблаганда, харажатларнинг ўрнини тўлдириш;
5	ҳуқуқбузардан муаллифлик ва ўхшаш ҳуқуқларни бузиш туфайли топган даромадни ундириб олиш;
6	суднинг кўриб ечиши бўйича аниқланадиган бир юз ойлик ҳисоб кўрсаткичидан ўн беш минг ойлик ҳисоб кўрсаткичигача миқдорда ёки асар миқдорининг икки карра миқдоридаги ёки қиёсан ҳолатлар пайтида одатда асарни ҳуқуққа мос фойдалангани учун олинадиган нархга асосланиб аниқланадиган, асарни фойдаланиш ҳуқуқи қийматининг икки карра миқдорида ҳақ тўлаш орқали амалга оширилади. Зарарни ўташнинг ёки даромадни ундириб олишнинг ўрнига ҳақ миқдорини суд аниқлайди;
7	уларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашга доир қонун ҳужжатларида кўзланган бошқа чоралар қўлланиш орқали амалга оширади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча ахборот

Фуқаролик-ҳуқуқий масъулиятдан ташқари, муаллифлик ҳуқуқни бузгани учун жиноий жавобгарлик кўзланган (Қозоғистон РеспубликасиЖиноят кодексининг 198-моддаси).

Қозоғистон РеспубликасиЖиноят кодексининг 198-моддаси.Муаллифликва (ёки) ўхшаш ҳуқуқларни бузиш. Муаллифликва (ёки) ўхшаш ҳуқуқлар объектларининг контрафакт қисмларини ўтказиш мақсадида эгаллаш, сақлаш, олиб ўтиш ёки тайёрлаш ёки муаллифликни эгаллашёки ҳаммуаллифликкамажбурлаш – саксон ойлик ҳисоб кўрсаткичигача миқдорда жарима солишга ёки шу миқдорда ахлоқ тузатишишларига ёки саксон соатгача муддатгажамоат ишларига жалб этиш билан жазоланади.

Мисол

Фуқаро Р. билан С. хусусий тадбиркор К.га ўзларининг муаллифлик ҳуқуқларини бузгани учун энг кам юз ойлик миқдори 1866000 тенге пулни ундириш тўғрисида судга ариза ёзди. Улар ўз аризаларида “Математикадан ягона миллий тестга тайёргарлик” номли топшириқлар жамланмасининг муаллифлариэканлигини кўрсатишган. Фуқаро К. 2013 йили 18 майда ўз дўконида ушбу китобнинг бир контрафакт нусхасини 1800 тенгега сотган. Ўз навбатида фуқаро Р. ва С. муаллифликҳуқуқ эгалари сифатидасотувчи билан муаллифлик шартномасини тузишмаган ва китоб учун қалам ҳақи олмаган, шу орқали уларнинг мулалифликҳуқуқлари бузилган. А. шаҳар судининг 2013 йил 10 сентябридаги қарори билан фуқаро Р. Ва С.нинг талаби қондирилмади. Суд уни бундай деб изоҳлади: “Математикаданягона миллий тестгатайёргарлик” номли топшириқлар жамланмасининг нусхалари қонуний турда эълон қилингани, фуқаролик айланимига жорий этилгани, шу сабабдан уларни муаллифларнингрухсатисиз ва қалам ҳақи тўламасдантарқатишга йўл берилганлиги, бундай ҳаракатгақонун тақиқламаслигини айтди. Шундай қилиб тадбиркор К. ўз асарининг нусхаларини тарқатиб, талаб қўювчиларнинг муаллифлик ҳуқуқларини бузмаганлиги аниқланди. Аппеляция ва кассация босқичидаги судлар аввалги суднинг қарорини ўзгаришсиз, шу ҳолда қолдирди. Қонуннинг 16-моддасининг 3-бандига кўра юзага келган қонуний тарзда эълон қилинган нусхалар уларни сотиш орқали фуқаролик айланимига туширилса, унда муаллифнинг розилигисиз ва ҳақ тўламасдан уларни тарқатишга йўл берилади.

Қозоғистонда муаллифлик ҳуқуқбузарликни тез-тез учратиш мумкин. Шу жумладан интеллектуал мулк эгалигини бузиш масаласи биринчи галда турибди. Масалан,таниқли фотографлар уларнинг суратларини йирик компаниялар ҳам, ҳатто жисмоний шахслар ҳам ноқонуний қўлланишини ва ижтимоий тармоқлардан бундай ҳуқуқбузарликни кўплаб учратишини тинимсиз айтиб келишади. Афсуски, айни пайтда бошқа ижодкорнинг суратларини интернетда ва ундан бошқа тармоқларда ноқонуний қўлланиш жаҳон даражасига кўтарилган.

Мисол

Алматилик суратчи М. З. Шундай дейди: “Мен муаллифлик ҳуқуқбузарликни кунда учратаман. Менинг суратларимни ҳеч қандай розилигимсиз камида 5500 марта ўзгалар қўлланган”. Интернетдагибундай ўғирликларга чеклов қўйиш мумкин эмас.Бусуратчининг суратларини Қозоғистондагина эмас хорижда ҳам ноқонуний қўлланишмоқда.

Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги ҳужжатни расмийлаштириш. Қозоғистон қонунчилигига кўра “муаллифлик ҳуқуқ” деб ижодкорлик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

меҳнати билан фан, адабиёт, санъат асарини ёзган шахснинг шахсий номулк ва мулк ҳуқуқларини айтамиз. Фототасвирнинг муаллифга тегишли эканлигини исботлаш учун дастлабки тарқатилиши: фотосуратнинг интернетда ёки бошқа нашрларда муаллифни кўрсатиб, қачон ва ким эълон қилгани тўғрисида дастлабки материал керак.

Ҳар одам суратга тушиб, уни ижтимоий тармоққа юклай олади. Бироқ бошқанинг суратини эълон қилиш ёки тарқатиш учун муаллифнинг рухсати керак. Муаллифнинг рухсати мажбурий тарзда ёзма бўлиши керак. Шу билан бирга бирон бир тўлов ясалиши керак, зеро асарни қўлланиш ҳуқуқи берилганда қўлланиш муддати, қўлланиш ҳудуди кўрсатилмаса ва тўлов ясалмаса, яроқсиз деб ҳисобланади. Тўлов мажбурий турда рўйхатга олиниши керак. Тўловни ҳуқуқий шахсларга мўлжалланган тўлов тизими ёки жисмоний шахсга мўлжалланган ишонч хати орқали рўйхатга олиш мумкин.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳужжатларига тўхталсак, уни олиш осон. Адлия вазирлигининг қошидаги Интеллектуал мулк ҳуқуқий қўмитасига ариза ёзиш керак. Шу билан бирга асарнинг ўзи ва муаллифи сиз эканлигингизга исбот керак. Бундай ҳолатда талаб қўювчининг муллифлик ҳуқуқи ҳимояланади ва унга ўзининг муаллифлигини исботлаш зарур бўлмайди. Агар суратнинг муаллифлигига баҳслашадиган бошқа киши пайдо бўлса, уни муҳокама қилиш муаллифлик суд тартиби билан аниқланади.

Муаллифлик ҳуқуқнинг ёки интеллектуал мулкнинг бузилишидан мусиқа ва кино индустрияси, дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган жаҳонга таниқли компаниялар зарар кўради. Жуда тез кўчириладиганлар – мода нусхасидаги кийимлар, спорт товарлари, парфюмерия, ўйинчоқлар, эҳтиёт қисмлар ва дори-дармон препаратлари. Жаҳон тармоғидаги муаллифларнинг, ижрочиларнинг ва фонограмма ишлаб чиқарувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш мақсадида Қозоғистон Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти билан шартнома тузди. Қозоғистон шунингдек, IFPI, BSA ва бошқа халқаро ташкилотлар билан фаол муносабат ўрнатади. Муаллифлик ҳуқуқини бузиш тўғрисидаги баҳсларни суддан ташқари тартибга солиш. Қозоғистон Республикасида медиация механизмидан фойдаланиб, интеллектуал ҳуқуқни ҳимоя соҳасидаги баҳсларни суддан ташқари созлаш кенг тарқалган.

Суд муҳокамаси интеллектуал мулкни ҳимоялаш бўйича энг сўнгги босқичи бўлиши керак. Шу билан бирга, бузилган муаллиф-

Глоссарий

- **Ҳуқуқ эгаси** – шарт бўйича ёки бошқа асосга боғлиқ ўхшаш ҳуқуқнинг объекти ёки асарни қўлланишга муаллифлик ҳуқуқи бор шахс, ижрочи, фонограмма ишлаб чиқарувчи, ўхшаш ҳуқуққа доир эфир ёки кабель хабар тарқатиш ташкилоти ва бошқа шахслар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лик ва ўхшаш ҳуқуқларни ҳимоялаш тўғрисида ариза қондирилган ҳолатда, талаб қўювчининг шундай талаб қўйган қўймаганлигига қарамасдан, суд асарнинг ёки фонограмманинг контрафакт нусхаларини, шунингдек шундай контрафакт нусхаларини қайта чиқариш учун қўлланиладиган материаллар ва воситаларни рўйхатга олиш тўғрисидаги қарор чиқаришга ҳақли.

1. Муаллифлик ҳуқуқ тўғрисида бахсни суд билан ва суддан ташқари ечиш механизмининг фарқлари нимада?
2. Муаллифликҳуқуқ тўғрисида ҳужжатни расмийлаштириш қандай амалгаошириладн?
3. Муаллифликҳуқуқбузарликни қандай тўхтатишмумкин?

2-даражали топшириқ. Берилган ахборотни ўқиб, жаавобларни муҳокама қилинг. Ҳаётда қандай муаллифлик ҳуқуқбузарликлар бўлиши мумкин? Ўзингнинг муаллифлик ҳуқуқингни қандай муҳофаза қилиш мумкин?

Саволлар	Жавоблар
Муаллифлик ҳуқуқ дегани нима?	Интеллектуал мулкни фойдаланишни тартибга солади. Интеллектуал мулк уч турли соҳага бўлинади: муаллифлик ҳуқуқ; патент ҳуқуқи; тижорат ҳуқуқи.
Интеллектуал мулк нималардан иборат?	Муаллифлик ҳуқуқ муаллифлик асарлар тоифасига кирадиган объектларни созлайди.Уларни ҳимоялаш корхонанинг ички ҳужжатлари билан амалга ошади.
Муаллифлик асари дегани нима?	Бу – жисмоний шахснинг ижодкорлик иш-ҳаракатининг натижаси бўладиган интеллектуал мулкнинг объекти. Фан, адабиёт ва санъат асарининг муаллифи деб ижодкорлик меҳнатини амалга оширган фуқародир.
Муаллифлик ҳуқуқни нима учун расмийлаштириш керак?	Биринчидан, муаллифлик ҳуқуқни расмийлаштириш асарни қўлланишга алоҳида ҳуқуқ олиш учун керак. Иккинчидан, бундай ҳуқуқни бошқа манфаатли шахс олмаслиги учун ва ҳақиқий муаллифга бошқа саволлар юзага келмаслиги учун керак.
Муаллифлик ҳуқуқни ким ҳимоя қилади?	Муаллифлик ҳуқуқни муаллифнинг ўзи ёки муаллиф билан шарт бўйича ишлаётган хизмат кўрсатиш ташкилоти ҳимоялай олади.
Далиллар базасини қандай жамлаш керак? Муаллифлик ҳуқуқни бузиш факти қандай тасдиқланади?	Агар ҳуқуқбузарликни интернет- сайтда кўрсангиз, шу сайтдан скриншот қилиб, муҳр билан тасдиқлаш керак. Агар ҳуқуқбузарликни ташқаридаги рекламадан ёки илинган жойидан кўрсангиз, суратга олиб, муҳр билан тасдиқлаш керак. Агар ҳуқуқбузарлик савдо тармоқларида юз берса, мажбурий тарзда назорат қилиш учун сотиб олиш керак. Ўз навбатида муаллифликни тасдиқлайдиган барча материаллар жамланиб корхонага юборилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

13-боб. ОИЛА ҲУҚУҚИ ИНСТИТУТЛАРИ

§64. Оила, оила турлари

Бугунги дарсда:

"оила" тушунчаси ва турларини кўриб чиқамиз;оилавий муносабатлар ўзгачалигини билиб оламиз.

Оила ва унинг белгилари. Оила – мулк ва номулк шахсий ҳуқуқлар ва мажбуриятлар билан боғланган кишилар гуруҳи. Бу ҳуқуқлар ва мажбуриятлар никоҳга, туғишганликка, бола асраб олишга асосланган. Оилавий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрларнинг жамланмаси оилавий ҳуқуқ деб аталади.

Таянч сўзлар

- оилавий муносабатлар
- оила ҳуқуқи
- болани вақтинча қабул қиладиган оила

Оилавий ҳуқуқ – бу қонуннинг мустақил соҳаси. Оила ҳуқуқининг асосий манбаси – Қозоғистон Республикасининг 2011 йил 26 декабрдаги "Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила тўғрисида" Кодекси. Оила қуришнинг асоси – никоҳ. Бу – оила қуриш тўғрисидаги томонларнинг эркин ва тўлиқ розилиги билан фақат давлат органларида тасдиқланади. Никоҳда эр-хотинлар ўртасидаги мулк ва номулк муносабатлар шаклланади. Қуйида оиланинг қонуний белгилари берилган:

– никоҳга ёки туғишганликка асосланган кишиларнинг бирлашмаси;
– ўзаро ахлоқий ва моддий қўллаш;
– болаларни туғиш ва тарбиялаш;
– хусусий ва мулк ҳуқуқлари.

Барча оилалалар ушбу белгиларга мувофиқ келмаслиги мумкин, баъзи оилаларнинг болалари бўлмаса ҳам, барибир улар оила деб ҳисобланади.

Эътиборберинг!

Никоҳ давлат муассасасидаройхатга олинмаса ҳам эркак ва аёл бирга яшаб, болаларининг тарбияси билан шуғулланса, буни оила деб аташ мумкин. Агар вояга етган болалар ота-онаси билан бирга бўлиб, уларга ғамхўрлик қилиб, моддий ёрдам кўрсатса, бу ҳам оила. Агар вояга етган ака-укалар ота-онасиз бирга яшаб, бир-бирига ғамхўрлик кўрсатишса у ҳам оиладир.

Оиладаги никоҳдан, туғишганликдан, асраб олганликдан, болаларни оилада тарбиялашдан юзага келадиган муносабатлар оилавий муносабатлар деб аталади. Оилада болаларни ёшлигидан ўз элининг ватанпарвари сифатида тарбиялаб, улар тафаккурида ахлоқий-ҳуқуқий қадриятларнинг асосини ташкил этадиган умумий ғояларни шакллантириш керак. Улар: Ватанини, ор-номусини, виждонини ҳимоя қилиш,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ташаббускор, меҳнаткаш бўлиш, ота-онага, катталарга ҳурмат билан қараш, бошқаларга хайрия, мурувват кўрсатиш ва бошқалар.

Қозоқ халқида оилага алоқадор ҳикматли сўзлар ва мақоллар кўп учрайди. Уларнинг баъзиларини айтиб ўтайлик: "Қиз болага қўпол гапириш – одобсизлик белгиси", "Каттагаҳурмат, кичикка – иззат", "Боланинг бош устози – ота-она", "Яхши ота ёмон болага қирқ йил озиқ" ва бошқалар.

Қўшимча ахборот

Оиланинг ички масалалариоила аъзоларининг ўзаро розилиги билан ҳал этилади. Агар у масалавояга тўлмаганларнинг манфаатигадоир бўлса, бу маслаҳатгаулар ҳам иштирок этишади. Масалан, қандай спорт турини танлайди, ёзги ҳордиқни қаерда ўтказади, мусиқа билан шуғулланадими йўқми ва бошқалар. Оилавий муносабатлар бузилган пайтда ҳуқуқий меъёрларнинг аралашиши керак. Қонунда, одатда, оилавий муносабатларамалгаошириладиган чегарада аниқ бир тақиқлар қўйилади. Шу тахлитда қонун болаларни тарбиялашнинг лойиҳаларини аниқламайди, бироқ танланганларини тескари фойдаланишга, яъни болага зарар келтирадиган ҳаракатларга, болаларгадоир зўравонлик қилиш ман қилинади.

Туғишганлик ва уларнинг турлари. Оилавий ҳуқуқ билан фақат шартли турда оила деб аташга бўладиган бошқа муносабатлар тартибга келтирилади. Масалан, невараси ва бувиси ўртасидаги, ўз оилаларини ташкил этган ва бир-биридан алоҳида яшайдиган вояга етган ака-ука ва опа-сингилларнинг ўртасидаги муносабат. Бу муносабат туғишганликка асосланган. Шу боис бундай муносабатларни туғишганлик деб аташ тўғри бўлади. Бир асосдан ёки бир отадан тарқаладиган қондош кишиларнинг алоқаси туғишганлик деб тушунилади (13-расм).

Масалан, фуқаролик қонунга кўра мулкка меросхўрлик этиш пайтида яқин *туғишганлик* ва *узоқ туғишганлик* эътиборга олинади. Яқин акалар бирга туққан бўлиб ажратилади. Қондош яқинлар бирга туғилган ва бирга туғилмаган бўлиб ажратилади. Бирга туғилган яқинлар деганимиз бир ота-онадан тарқаган яқинлар. Агар оталари ёки оналаригина умумий бўладиган бўлса, *бирга туғилмаган* бўлиб ҳисобланади.

Оила – эр-хотинларнинг ва уларнинг болалари ва яқинларининг болалари ва яқинларининг никоҳга асосланган иттифоқи.

Болани қабул қиладиган оила –ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган камида тўрт ва ундан ошмайдиган етим болани тарбиялашга қабул қиладиган оила.

Агар оналаригина бирга бўлиб оталари бўлак бўлса, уларни бир киндикдан тарқаганлар деб айтишади. Агар оналари бошқа бўлиб, оталари умумий бўлса, уларни қондош яқинлар деб аташади. Қозоғистоннинг оила тўғрисидаги қонуни ҳуқуқий жиҳатдан бир туғишган (тўлиқ туғишган) ва бир туғишмаган яқинлар (тўлиқ бўлмаган туғишганлар) орасини ажратмайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

13-расм. Бир отадан тарқаган туғишганлар

Бирга туғмаган яқинларни ўгай ака-сингиллар билан аралаштирмаслик керак. Ўгай опа-сингиллар деганимиз – боланинг ўгай (туғишмаган) отасининг (ёки онасининг) аввалги никоҳдаги ёки никоҳдан ташқари туққан болалари. Уларнинг оналари ҳам, оталари ҳам умумий бўлмайди, шу боис улар яқинлар бўлиб эмас суяк яқинлар бўлиб ҳисобланади. Бундай тоифага ўгай ота, ўгай она, ўгай бола киради.

Оила турлари. Оилаларнинг тўлиқ ва нотўлиқ турлари бор. Тўлиқ оилада ота-оналар, болалар, шунингдек, одатда, улкан ёшдаги бувибувалар бўлади (14-расм).

Нотўлиқ оила боланинг ота-онасининг биринигина бўлиши билан тавсифланади. Шу билан бирга агар ота-онаси ажрашган бўлса, унда болалари билан қолган томонга иккинчи томон болаларни ёки ногирон рафиқасини парваришлаш учун алимент тўлайди. Агар эр-хотинларнинг бири вафот этса ва вояга етмаган болалар иккинчиси қарамоғида қолса, унда унга давлат томонидан ёрдам пули сифатида моддий ёрдам кўрсатилади.

Шу тахлитда тўлиқ ва нотўлиқ оилалар қонун билан ва давлат томонидан ҳам тенг даражада ҳимояланади.

Бугунги кунда Қозоғистон Республикасининг қонунчилигида бола қабул қиладиган, болани вақтинча қабул қиладиган (бола меҳмон бўладиган) оилалаларнинг турлари кўрсатилган.

Глоссарий

- **Оила** – эр-хотинларнинг ва уларнинг болалари ва яқинларининг болалари ва яқинларининг никоҳга асосланган иттифоқи.
- **Болани қабул қиладиган оила** – ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган камида тўрт ва ундан ошмайдиган етим болани тарбиялашга қабул қиладиган оила.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

14-расм. Тўлиқ оила

Болани қабул қиладиган оила. Бунда асраб олувчи ота-оналар ҳимояловчи ёки ғамхўрлик бўйича хизматларни бажарадиган органлар ва етим болалар ҳамда ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларга мўлжалланган таълим муассасаси билан шартнома тузади. Шартнома асосида етим болалар ва ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болалар патронат оилаларга берилади. Болани қабул қиладиган оила тўртдан кам бўлмаган, ўндан кўп бўлмаган етим болалар ва ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни қабул қила олади.

Болани вақтинча қабул қиладиган (бола меҳмон бўладиган) оила. Бола меҳмон бўладиган оила – барча намунадаги ташкилотлардаги (таълим, тиббий ва бошқалар), етим болаларни, ота-оналарнинг ғамхўрлигисиз қолган болаларни таълим бериш намунасига боғлиқ бўлмаган даврда (ҳордиқ ва байрам кунлари) тарбиялашга вақтинча қабул қилган оила. Болани меҳмон қиладиган оилага қабул қилишга истак билдирган кишилар ва бола яшаётган ташкилот, боланинг доимий яшаш жойи бўйича ҳимоя ва ғамхўрлик бўйича хизматларни амалга оширадиган орган ўртасида болани меҳмон қиладиган оилага бериш тўғрисида битим тузилади. Болани вақтинча қабул қиладиган оила бир неча етим болани, ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган болани қабул қила олади. Бола вақтинча қабул қиладиган оилага болани бериш пайтида унинг фикри эътиборга олиниб амалга оширилади. Ўн ёшга тўлган бола бўлса, фақат унинг розилиги билангина ушбу оилага вақтинча қабул қилишга берилиши мумкин.

Бизнинг ватанимиздадавлаткўп болали ва кам таъминланганоилаларгамоддий ёрдам кўрсатиб, ишга жойлашишга ёки кичик бизнес билан шуғулланишга ёрдам беради.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Тўрт ва ундан кўп вояга етмаган болалари бор кўп болали оилаларга ва 23 ёшгача кундузги бўлимда ўқиётган талабаларга давлат нафақа тўлайди. Кам таъминланган оилалар болалари учун кафолатланган ижтимоий пакет олади.
- 1 ёшдан 6 ёшгача болаларо зиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланади. 6 ёшдан 18 ёшгача болалар мактабларда иссиқ таом, ўқув воситалари билан ва мактаб кийимлари билан таъминланишади. Уларнинг мактабгача йўл харажатлари тўланади.
- "Алтин алқа", "Кумис алқа" билан мукофотланган кўп болали оналарга давлат ёрдам пулининг алоҳида тури тўланади.

Шу тахлитда қонуний жиҳатдан олганда *оила* – никоҳдан, туғишганликдан, бола асраб олишдан ёки болаларни тарбиялашдан бошқа лойиҳалардан юзага келадиган мулк ва номулк ҳуқуқлар ва мажбуриятларга боғлиқ оилавий муносабатларни яхшилашга ва ривожлантиришга ёрдамлашадиган кишилар гуруҳи.

1. Оила ва оилавий муносабатлар тушунчасига аниқлик киритинг. Сизлар қандай оила турларини биласиз?
2. Оилавий муносабатлар қонун билан тартибга солинадими? Оила аъзоларининг ўртасидаги қандай муносабатлар оилавий қонун билан созланмайди?
3. Туғишганлик дегани нима? Отаси (ёки онаси) бир, онаси (ёки отаси) бошқа кишилар туғишганми?

2-даражали топшириқ.

Жамият ва жамоат ташкилотлари ҳудудларингизда истиқомат қиладиган кўп болали ва кам таъминланган оилаларга қандай ёрдам кўрсатади. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб сўроқларга жавоб беринг.

65-§. Никоҳланишнинг шартлари ва талаблари

Бугунги дарсда:

никоҳланишнинг шартлари ва тартибини, никоҳланиш учун келтириладиган тўсиқларни, никоҳнинг яроқсизлигини кўриб чиқамиз.

Никоҳнинг ҳуқуқий асоси. *Никоҳ* – ўзаро томонларнинг эркин ва тўлиқ розилиги билан тузилган эркак ва аёл ўртасидаги тенг ҳуқуқли иттифоқ. Никоҳ эр-хотинлар ўртасидаги мулк ва номулк муносабатларни юзага келтиради.

Таянч сўзлар

- никоҳ
- эр-хотинлар
- никоҳни бузиш
- қалбаки никоҳ

Никоҳланиш ва уни бузиш учун томонларнинг эркин ва тўлиқ розилиги керак. Эр-хотинларнинг никоҳдаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бирдек, уларнинг бирининг ҳуқуқини чеклашга йўл берилмайди. Одатда, одамлар ҳаётда йўлдош сифатида эр-хотинларни номлаганликларидан никоҳланишда аниқ бир муддат кўрсатилмайди. Қозоғистонда фақат давлат органида рўйхатга олинган никоҳ қонуний бўлиб ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қўшимча ахборот

Ҳаётда кишиларнинг никоҳланмасдан бирга яшаб, хўжаликларини бирга юритиб келаётган ҳолларни ҳам учратамиз. Бу фуқаролик никоҳ ёки амалдаги никоҳ муносабатлари деб аталади. Фуқаролик никоҳдан туғилган болалар рўйхатга олинган никоҳда туғилган болалар билан бирдек қонун билан ҳимояланади. Бироқ бундай муносабатлар икки томон учун қонунчилик жиҳатини юзага келтирмайди. Масалан, бундай ҳолатда эр-хотинларнинг ўртадаги мажбуриятлари бўлмайди, меҳнатга яроқсиз томон меҳнатга яроқли жуфтини ўзини парваришлашини талабэта олмайди. Фуқаролик никоҳда амалдаги эр-хотинларнинг мажбуриятлари фақат эркин турда бажарилади, у қонун билан тартибга солинмайди. Фақат фуқаролик никоҳда туғилган болаларни тарбиялаш ва таъминлаш ота-оналарнинг мажбуриятидан олиб ташланмайди.

АҚШ ва Ғарбий Европа давлатларида мулк муносабатлари соҳасида фуқаролик никоҳ билан рўйхатга олинган никоҳ ўртасидаги фарқ борган сайин ўз моҳиятини йўқотиб бораяпти. Фуқаролик никоҳдаги эр-хотинларнинг алимент ундиришга, эр-хотинларнинг мулк тартибини қўллашга, никоҳ шартига ўхшаш битимга келишга ҳуқуқи бор. Баъзи давлатларда рўйхатга олинган никоҳ билан қатор дин маросими билан тасдиқланган никоҳ ҳам қабул қилинади (Англия, Италия, Канада, АҚШнинг қатор штатларида ва бошқалар), баъзи эллардаф ақат диний никоҳ тан олинади (Эрон, Ироқ, Исроил).

Қозоғистонда никоҳланиш давомида, оилавий муносабатларда ижтимоий, миллий, тил ва диний гуруҳларда бўлишига боғлиқ истаган камситилишга йўл берилмайди.

Никоҳланишнинг шартлари ва талаблари. Никоҳ ёши. “Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила тўғрисида” Кодексининг 9-моддасида никоҳланиш шарти кўрсатилган. Шу жумладан, никоҳланадиган (эр-хотин бўладиган) эркак ва аёлнинг эркин ва тўлиқ розилиги ва уларнинг никоҳ (эр-хотинлик) ёшига тўлиши керак.

Агар никоҳ қўрқитиш, зўравонлик, алдов орқали амалга оширилган бўлса у *яроқсиз* деб ҳисобланади. Никоҳланишга розилик оғзаки берилади ва никоҳни рўйхатга олиш давомида никоҳланадиган шахснинг ўзи розилигини айтиб, имзо чекиб тасдиқлайди (15-расм). Бунда ота-оналарининг ёки яқинларининг розилиги талаб этилмайди. Шунга қарамасдан, албатта, келажак оила учун ота-онанинг қўллови барча томондан олиб қараганда ўта муҳим. Оилани барпо этиш учун никоҳ ёшига етиш муҳим. Никоҳланадиган шахслар маънавий ва жисмоний жиҳатдан етук бўлиб, у аниқ ёшга етганда инсонда пайдо бўлади. Никоҳ ёши – 18 ёш. Сабабли ҳолатлардагина давлат органлари никоҳ ёшини 2 йилдан ошмайдиган муддатгача камайтира олади. Никоҳ ёшига етмаган

15-расм. Никоҳ – оила асоси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шахслар ўртасидаги никоҳ фақат ота-оналарининг розилиги билан амалга ошади. Узрли сабабларга ҳомиладорлик ёки боланинг туғилиши, аскар хизматига чақирилиши, вояга етмаганларнинг амалда оиласини қуриши киради. Бунда бошқа сабабларнинг ҳам бўлиши мумкин.

Келажакдаги эр-хотинлар давлат органига никоҳланиш тўғрисидаги истакларини ёзма турда бирга беришади. Агар уларнинг бирининг аризаларини бериш учун рўйхатга олувчи органга келиш имконияти бўлмаса, бундай ҳолатда нима қилиш керак? Агар шахснинг далилли сабаблар билан давлат органига келишга имконияти бўлмаса, никоҳланиш тўғрисидаги нотариал турда тасдиқланган аризани беришга қонун рухсат беради. Давлат органлари никоҳланишнинг рўйхатга олиш маросимини никоҳланувчи шахсларнинг иштироки билан ўтказади. Ишончхати бўйича ёки вакил орқали никоҳланиш ман этилади. Баъзи давлатларда ишонч хати орқали никоҳланишга рухсат берилади.

Ҳибсхонадаги ёки бошқа озодликдан маҳрум этиш муассасалардаги шахслар ҳам никоҳлана олади. Шундай бўлса-да давлат рўйхатга олиш органида эмас, ҳибсга олиш ёки ахлоқ тузатиш муассасасида амалга оширилади.

Қонуний никоҳланишга тўсиқлар ҳам кўзланган. Булар:шахснинг бошқа никоҳда бўлиши, бўлғуси эр-хотинларнинг яқин қариндош бўлиши, никоҳланувчидан бирининг қобилиятсиз бўлиши, шу билан бирга асраб олувчилар ва асраб олинувчилар ўртасидаги никоҳ.

Қозоғистоннинг шу билан бирга Европанинг қонунчилиги моногам никоҳнигина, яъни эркак ва аёл ўртасидаги бир хилдаги никоҳни тан олади. Қозоғистонда икки аёл олишга (кўп хотинлилик) ва қаторасига икки куёвга тегиш ман этилади. Баъзи мусулмон давлатларида кўп аёл олишга рухсат берилишини айтиш жоиз.

Никоҳ шарти. *Никоҳ шарти* никоҳланадиган шахсларнинг розилиги ёки эр-хотинларнинг никоҳдаги ва (ёки) никоҳи бузилган ҳолатдаги мулк ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқлайдиган шартномадан иборат. Никоҳ битими мажбурий тарзда ёзма турда тузилиб, нотариус томонидан тасдиқланиши керак. Никоҳ шарти эр-хотинларнинг мулки ўртада бўлинадиган ёки улуш тартиби билан кўрилса, унда умумий мулкни тақсимлаган пайтда улуш тенг бўлинади (50 фоизи аёлига 50 фоизи эрига).

Эр-хотинларнинг мажбуриятлари ва шахсий ҳуқуқи никоҳ шартининг мазмунига кирмайди. Никоҳ шарти эр-хотинларнинг розилиги билан истаган пайтда ўзгариши ва тўхтатилиши мумкин, фақат икки томон рози бўлишлари керак. Бу борада ўзгариш ёки тўхтатиш тўғрисидаги талаб ёзма лойиҳада расмийлаштирилиб ва нотариус томонидан тасдиқланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Битимни бажаришдан бош тортишга имконият борми, шуни кўриб чиқайлик. Никоҳ битими икки томонлама эркин розилик бўлгандан сўнг никоҳ талабини бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл берилмайди. Эр-хотинларнинг бири никоҳ битимининг меъёрларини бажаришдан бош тортган ҳолда (масалан, ҳомиладор аёлини парваришлашдан бош тортса), иккинчи томоннинг унга жарима санкциясини қўллашга, уни бажаришини суд орқали мажбурлашга ҳақли.

Никоҳнинг яроқсизлилиги. Бир бирига яқин туғишган бўлган шахсларнинг никоҳланиши тақиқланади. Бу тақиқ асосида келажак авлодга уруғ қувадиган касалликнинг ўтиши мумкинлиги бор, у тиббий-биологик жиҳатдан исботланган. Масалан, қозоқ халқи етти отагача яқинларнинг ўртасидаги никоҳ қатъий тарзда ман қилинган.

Энди никоҳ қандай ҳолатда яроқсиз деб топилиши, унинг қандай оқибатлари бор эканлигини, никоҳда кимнинг яроқсиз деб эълон қила олишини кўриб чиқайлик. Никоҳ қуйидаги ҳолатларда яроқсиз деб топилади:

- Никоҳланганлар ўртасидаги битим икки томонлама бўлмаган ҳолатда;
- Иккисидан бирининг никоҳ ёшига етмаган шахс бўлса;
- Иккисидан бири қобилиятсиз шахс бўлса;
- Иккисидан бири яқин қариндош бўлса;
- Асраб олувчиси ва асраб олинувчининг ўртасидаги никоҳ.

Қалбаки никоҳ, яъни оилани қуриш мақсади билан ясалмаган никоҳ ҳам яроқсиз бўлади. Одатда, қалбаки никоҳ бирор бир мулк ҳуқуқ ва манфаатни эгаллаш учун амалга оширилади. Шу билан бирга мажбурлаб никоҳланиш ҳам яроқсиз бўлади. Кўпинча никоҳланишга мажбурлаш тадбири диний одатга қаттиқ риоя этадиган, никоҳга аёлнинг розилиги талаб этилмайдиган юртлардаги аёлларга доир амалга ошади. Бу ҳолатда ўзини ҳимоялаш учун судга мурожаат қилишга фақат жабрланувчининг ва прокурорнинг ҳаққи бор.

Глоссарий

- **Қалбаки никоҳ** – эр-хотинларнинг ёки улардан бирининг оила қуриш ниятисиз тузилган никоҳ.
- **Никоҳ** – оила қуриш мақсадида қонун билан белгиланган тартиб билан томонларнинг эркин ва тўлиқ розилиги билан тузиладиган эркак ва аёл ўртасидаги тенг иттифоқ.
- **Яқинлар** – ота-боболари, бувилари умумий, бир-бири билан туғишган муносабатда бўладиган шахслар.

Никоҳни яроқсиз деб топишни суд амалга ошира олади. Никоҳни яроқсиз деб топиш эр-хотинларнинг барча шахсий ва мулк ҳуқуқларининг кучини бартараф этиш деганни англатади. Эр-хотинлар умумий фамилияга, рафиқасининг (умр йўлдошининг) уйини фойдаланишга, алимент олишга ва бошқаларга бўлган ҳуқуқларини йўқотади. Зеро, баъзи ҳолатларда ёрдамга муҳтож, никоҳни яроқсиз деб топган суд одил ниятли деб таниган айбсиз томон алимент олиш, хоҳлаган фамилиясида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қолиш ҳуқуқини сақлаб қола олади. Шу билан бирга пок ниятли томон никоҳни яроқсиз деб топиш жараёнида юзага келган ахлоқий зарарни ўташни талаб қила олади. Никоҳни яроқсиз деб топиш шундай никоҳда туғилган болаларнинг ҳуқуқига таъсир этмайди, зеро болани ота-онасининг хатоликлари учун жазолаб бўлмайди.

Шу билан бирга, никоҳ деганни эр ва аёлнинг ўртасидаги тенг ҳуқуқли иттифоқ деб тушуниш керак. У томонларнинг эркин ва тўлиқ розилигига кўра, қонун тасдиқлаган тартибда, эр-хотинларнинг ўртасида мулк ва номулк муносабатларини юзага келтирадиган оилани қуриш мақсадида тузилади. Эр-хотинлар ўртасидаги муносабат ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг тенглик қадрияти асосида қурилади, бу ҳолатда иккисидан бирининг ҳуқуқини чеклашга, бирининг иккинчисининг олдида афзалликка эга бўлишига йўл берилмайди.

Эр-хотинлар ўртасидаги муносабатга яқинлар аралашмайди. Рўйхатга олинган никоҳда туғилган болалар билан бирдек фуқаролик никоҳда туғилган болалар ҳам қонун билан ҳимояланади. Шундай бўлсада бундай муносабатлар, одатда, томонлар учун қонуний оқибатларни юзага келтирмайди.

1. Оила ҳуқуқи бўйича "никоҳ" тушунчасини тушунтиринг ва унинг қонуний белгиларини кўрсатинг.
2. Никоҳланиш шартларини айтинг. Никоҳга вакиллар орқали, ташқаридан туриш мумкинми?
3. Фуқаролик никоҳида бўлган шахслар никоҳ битимини туза оладиларми? Вояга етмаган эр-хотинларнинг никоҳ битимини тузишга ҳаққи борми? Никоҳ битимини бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл бериладими?

3-даражали топшириқ. Гуруҳдаги иш. Вазиятга кўра топшириқни бажаринг.

1. Вилоят ҳокими ўз буйруғи билан никоҳланиш ёшини 15 ёшгача пасайтирди. Вилоят прокурори бу қарорга норозилик билдирди. Прокурорнинг норозилиги ўринлими? Ижро ҳокимияти органларининг "Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила тўғрисида" Кодексга ўзгариш киритадиган меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишга ҳаққи борми?

2. 16 яшар С. куёвга чиқди, бироқ ярим йилдан сўнг ажрашиб кетди. Кўп ўтмай у квартирасини сотгиси келди. Нотариус унинг вояга етмаганлигини, шу сабабдан қонуний қодир эмаслигини илгари суриб, харид қилиш-сотиш битимини расмийлаштиришдан бош тортди. Нотариуснинг бош тортиши қонунийми?

3. Алмати шаҳридаги қайд қилиш органига фуқаро И. Москвада яшаётган Исроил фуқароси Д. билан никоҳдан ўтиш учун ариза билан мурожаат қилди. Уларнинг И. фамилиясига ёзилган умумий фарзандлари бор. Исроил фуқароси Д.нинг Москвадан Алматига кела олиш имконияти бўлмаганлиги муносабати билан ўзлари томонидан тузилган, Давид К. ишлаётган муассаса раҳбарияти томонидан тасдиқланган аризани фуқаро И. ФҲДЁ га тақдим этди. Лекин қайд қилиш органи раҳбари бу аризани қабул қилишдан бош тортди.

Қайд қилиш органи раҳбари қонуний йўл тутдими? Фуқаро И. қандай йўл тутиши керак эди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

66-§. Никоҳни бузиш

Бугунги дарсда:

никоҳни тўхтатиш,рўйхатгаолиш муассасалариданикоҳни бузиш, никоҳни суд тартиби билан бузиш асосини, шу билан бирга никоҳни тўхтатишнинг ҳуқуқий оқибатларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- никоҳ
- никоҳни тўхтатиш
- ажрашиш

“Никоҳни тўхтатиш” тушунчаси ва асосланиши. Никоҳни тўхтатиш деганни эр-хотинларнинг шахсий ва мулк ҳуқуқ муносабатларининг тўхтатилиши деб тушуниш керак. Никоҳ қонунда кўрсатилган ҳодисанинг бўлиши оқибатларидан ёки эр-хотинлардан бирининг хоҳиши билан тўхтатилади.

Никоҳни тўхтатишга асос бўладиган ҳодисаларга киради:

а) эр-хотинлардан бирининг оламдан ўтиши;

б) эр-хотинлардан бирининг вафот этганлигини хабар қилиш тўғрисидаги суднинг қарори;

в) никоҳнинг бузилиши (ажрашиш).

Эр-хотинлардан бирининг оламдан ўтиши ёки эр-хотинлардан бирининг вафот этганини суднинг маълум қилиши ҳолатида никоҳни тўхтатишни махсус расмийлаштирилиши талаб этилмайди. Бу ҳолатда вафот этиш ҳолатигина рўйхатга олинади, яъни никоҳ иккинчи жуфтининг хоҳишига қарамасдан ўлим ҳолати оқибатларидан тўхтатилади. Агар иккинчи жуфти янги никоҳлангиси келса, рўйхатга олувчи органга аввалги никоҳдаги рафиқасининг вафот этганлигини тасдиқлайдиган маълумотномани кўрсатиши етарли.

Аниқ (табиий ёки зўравонлик билан) ўлим ҳолати ҳужжатлар асосида (шифокорнинг тасдиқлаши, справкаси, гувоҳларнинг кўрсатиши) рўйхатга олинади. Фуқаронинг (эр-хотинлардан бирининиг) оламдан ўтганини хабар қилиш тўғрисидаги суднинг қарори унинг вафот этганини эҳтимол қилади холос. Мазкур шахснинг оламдан ўтгани тўғрисидаги аниқ ҳужжатлар йўқ. Эр-хотинлардан бирининг хабарсиз йўқолди деб тан олганликдан никоҳнинг тўхтатилиш тартиби эр-хотинлардан бирининг ҳаётдан ўтганлигини маълум қилиш билан бирдек. Агар фуқаронинг маҳаллий жойида у ҳақда уч йил бўйи ҳеч хабар бўлмаса, унда манфаатли шахсларнинг аризасига кўра суд фуқарони вафот этди деб хабар қилади. Агар у ўлим хавфи юзага келиб турган ҳолатда ёки фавқулодда ҳодиса туфайли оламдан ўтиши мумкин деб эҳтимол қилинган ҳолатда бехабар кетса, уни оламдан ўтди деб хабар қилиш вақти – олти ой. Суд қарорини чиқаргандан кейин ўлим ҳолати билан қатор қонуний сабаблар ҳам кучга киради. Суд фуқаронинг вафот этгани тўғрисидаги қарор чиқарган пайтдан бошлаб никоҳ ҳам тўхтатилади деб ҳисобланади. Ҳаётда вафот этди деб ҳисобланган ки-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шиларнинг аслида ҳаёт эканлиги ҳолати ҳам учраб утради. Бу ҳолатда нима қилиш керак?

Эътиборберинг!

Вафот этди деб хабар қилинган рафиқаси қайтиб келиши ҳолатида суд ўз қарори кучини бартараф этади, бироқ никоҳ автоматик равишда қайта тикланмайди. Никоҳ эр-хотинлардан иккисининг бирга ёзган аризалари асосида рўйхатга олувчи органда тикланади. Агар никоҳни тиклаш тўғрисидаги ариза берилмаса, эр-хотинлардан иккисининг ҳам ҳаёт эканлигига қарамасдан никоҳ тикланмайди. Иккисидан бири янги никоҳланган ҳолатда ҳам никоҳни тиклаш мумкин бўлмайди. Янги никоҳнинг тақдири турлича бўлиши мумкин: у сақланади ёки бузилади, бу ҳолатда собиқ рафиқаси билан никоҳини қайта рўйхатга олишга имкон бўлади.

Эр-хотинлар ҳаёт бўлган ҳолатда, никоҳ фақат ажрашиш орқали тўхтатилади.

Тарихдан

Ажрашиш тўғрисидаги тушунча ҳар даврда турлича ўзгариб турган. Қадимги Римда ажрашиш эркин амалгаошадиган, унга эр-хотинларнинг бирлашган розилиги орқали ҳам, никоҳдан бош тортишга бир томонлама ариза асосида ҳам йўл берилган. Ўрта асрдаги Европада ажрашишга анъаналар жиҳатидан қарайдиган бўлсак, у фақатгина чекловга асосланган алоҳида ҳолатлардава черковнинг рухсати билангина амалга ошарди. Анъанага асосланган меъёрлар замонавий қонунлар билан алмаштирилган бугунги кунда ҳам Европада, айниқса диний имкониятларнинг асосий қисмида (масалан, Италия) ажрашишлар кам учрайди. Ислом динида ҳам шариат ажрашишга кўплаб чекловларни қўйган. Ҳатто тақиқланган деса ҳам бўлади.

Қозоғистон қонунлари ҳам ажрашишни қўлламайди. Ҳар бир давлат никоҳ ва оиланинг сақланишидан манфаатдор, бироқ, афсуски юртимизда сўнгги ўн йилликда ажрашиш кўрсаткичи барқарор ўсиб боряпти. Ажрашиш тушунчаси ёш оилалар билан бирга, узоқ йиллар бирга яшаган эр-хотинларнинг орасида ҳам кузатилмоқда. Бироқ эр-хотинлар ажрашиш тўғрисида масала кўтаргунга қадар бирга ҳаёт кечирмасликка нима сабаб бўлди, нотўлиқ оилада тарбияланадиган болалар тақдири, уларнинг оталари билан фақат ҳордиқ кунларигина учраша олишлари тўғрисида яна бир карра яхшилаб ўйланганликлари дуруст. Турли таҳлиллар кўрсатганидек, ажрашиш асосида ёмон одатлар, етакчилик учун кураш, рашк, жанжаллар, ичкиликка муккасидан кетиш, оиладаги низолар ва бошқалар киради (16-расм).

16-расм. Никоҳнинг бузилиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Никоҳни (эр-хотинликни) аёлининг розилигисиз, унинг ҳомиладорлик пайтида ва бола бир ёшга тўлгунча буза олмайди.

Никоҳни ажрашиш орқали тўхтатиш тасдиқланган тартиб бўйича рўйхатга олувчи органда ёки судда амалга ошиши керак (2-жадвал).

2-жадвал

Никоҳни рўйхатга олиш органларида ёки судда бузилишининг ўзгачаликлари

Никоҳни рўйхатга олиш органларида бузиш	Никоҳни судда бузиш
Асоси	
• эр-хотинларнинг ўзаро розилиги, вояга етмаган болаларнинг бўлмаслиги; • мулк ва бошқа талабларнинг бўлмаслиги.	• эр-хотинлардан бирининг келишмаслиги; вояга етмаган умумий болаларининг бўлиши; • эр-хотинларнинг мулк ва бошқа талабларининг бўлиши; • сабабсиз бўлса ҳам, эр-хотинлардан бирининг никоҳ бузишдан бош тортиши.
Ярашишга ажратилган вақт	
• органларнинг ярашиш учун муддат белгилашга ҳаққи йўқ	• эр-хотинлардан бирининг аризаси билан ёки эр-хотинларнинг никоҳни бузишларига доир суднинг гумони сабабли аниқланади.
Ажрашиш сабаблари	
• аниқланмайди	• мажбурий тарзда аниқланади
Никоҳни тўхтатиш вақти	
• давлат рўйхатга олган куни; • фуқаролик аҳволи ҳужжатларини рўйхатга олиш китобида никоҳни тўхтатиш	• суд қарорининг қонуний кучига кирган кун

Никоҳни тўхтатишнинг ҳуқуқий жиҳатлари. Юқорида айтилганидек, никоҳни бузиш натижасида никоҳдаги эр-хотинларнинг ўртасида юзага келадиган шахсий ва мулк муносабатлари ҳам тўхтайди. Масалан, бирга яшаш, умумий мулк, ўзаро ғамхўрлик ва иш ҳамда бошқалар. Бу ҳолатда баъзи ҳуқуқий муносабатлар бирдан тўхтайди, баъзиларининг эса сақланиши мумкин. Эр-хотинлар никоҳ пайтида жамлаган мулкларини бўлиб олган ҳолатда, тақсимлашсиз амалга ошган ажрашиш ҳолати эр-хотинларнинг умумий мулкини улуш мулкка айлантира олмайди. Бу ҳолатда никоҳнинг тўхтатилиши билан бирга, одатда эр-хотинлардан умумий мулк тартиби ҳам ҳаракатини тўхтатади. Никоҳнинг бузилиши билан бирга, аввалги рафиқаси оламдан ўтган ҳолда унинг меросхўри бўлиш, собиқ эрининг асровчисининг ўлимига сабаб бўлган зарарни ўташни ва бошқалар ҳуқуқи ҳам бартараф этилади. Никоҳнинг тўхтатилиши янги

Глоссарий

• **Никоҳни тўхтатиш** – эр-хотинлар ўртасидаги мажбурият ва ҳуқуқларнинг тўхтатилиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

никоҳланиш ҳуқуқини юзага келтиради. Никоҳни бузгандан кейин (фамилия) танлаш масаласини ҳал этиш тез-тез учрайди. Бунда юзага келадиган масала: собиқ рафиқасининг фамилиясида ёки никоҳгача бўлган ўз фамилиясида қолиш. Никоҳдаги фамилиясини сақлаш тўлиқ фамилиясини ўзгартирган рафиқасининг хоҳишига боғлиқ равишда ечилади. Унинг қарорига таъсир кўрсатишга ҳеч кимнинг, ҳатто никоҳи бузилгандан кейин унинг фамилиясини қолдиргиси келган собиқ рафиқасининг ҳам ҳаққи йўқ.

Қозоғистонда ҳар учинчи никоҳ эр-хотинлар ажрашиши билан тугайди. Статистикага мурожаат қилсак, қишлоқ жойларга қараганда шаҳарлардаажрашиш икки баравар кўп рўйхатга олинган. Бу борада мутахассисларшаҳарликларнинг ички эркинлиги анча юқори эканлигини айтади.Оиладагитурли жанжалларни ҳалэтишнинг энг самаралиусули медиаторга мурожаат қилиш. Қозоқнинг анъанавий жамиятида медиация аввалдан бўлган. Қишлоқнинг муҳтарам кексалари ва бийлари оиладаги ўринсиз жанжалларга йўл бермай, ўз вақтида икки ёшни яраштириб қўйишган. Шунинг учун ҳам ажрашиш умуман бўлмаган. Ҳозирги замон медиаторлари фақат қонун доирасида ишлайди.

Никоҳ бузилгандан кейин, одатда, эр-хотинларнинг бир-бирини моддий жиҳатдан қўллаш мажбурияти тўхтамайди. Бироқ эр-хотинлардан бирининг меҳнатга лаёқатсизлиги ва ғамхўрликка муҳтожлиги суд тартиби билан аниқланса, у ўзининг собиқ рафиқасидан алимент олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Никоҳнинг ажрашиш орқали бузилиши ота-оналарнинг болаларига доир мажбуриятлари ва ҳуқуқларини тўхтатмайди. Шу билан бирга никоҳ қонунда кўрсатилган ҳолатларнинг бўлиши оқибатларидан ёки эр-хотинлардан бирининг хоҳиши билан бузилади.

1. Суд эр-хотинларнинг ўртасидаги қандай мунозараларни никоҳни бузиш билан тенг кўриб чиқади?
2. Никоҳни бузиш тўғрисидаги ишни кўрадиган суд мажлисида эр-хотинлардан иккисининг ҳам қатнашиши шартми?
3. Никоҳни бузишнинг (ажрашишнинг) ҳуқуқий оқибатларини айтинг. Ажрашиш пайтида эр-хотинларнинг қандай ҳуқуқий муносабатлари сақланиши мумкин?

1-даражали топшириқ. Гурухдаги иш.

Ажрашишдан юзага келадиган сабаблари тўғрисида таҳлилий иш қилинг. Оила мустаҳкам бўлиши учун эр-хотинларда қандай фазилатларбўлиши керак. “Ватан оиладан бошланади” деганни қандай тушунасиз?Оилавий муносабатлардагитурли ижтимоий масалаларниқандай ечиш мумкин? Фикрларингизни билдиринг.

2-даражали топшириқ. Алоҳида иш.

Берилган мақолларни муҳокама қилинг.

- Отага боланинг фарқи йўқ.
- Ернинг онаси – элнинг онаси.
- Ота – бойтерак, бола – япроқ.
- Қиз – майдон, қиз – меҳмон.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

67-§. Ота-оналарнинг болалари олдидаги ва болаларнинг ота-оналари олдидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари

Бугунги дарсда:

ота-оналарнинг болалари олдидаги ва болаларнинг ота-оналари олдидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- бола
- болалар
- ота-оналар
- оталик

Ота-оналар ва болалар ўртасида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар асосида тасдиқланган қонун тартиби билан тасдиқланган болаларнинг ота-онадан юзага келишидир. Бу деганимиз боланинг ҳаётга келиш ҳолати рўйхатга олувчи органнинг туғилишни рўйхатга олиш ва қайд этиш китобида кўрсатилиши керак деганидир. Никоҳда бўлмаган ота-онадан туғилган болаларнинг отаси ўз оталигини эркин турда тасдиқлайди ёки унинг оталиги суд орқали белгиланади.

Болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Боланинг ҳуқуқи бор, энг биринчиси – унинг ҳаёт кечиришга бўлган ҳуқуқи, у табиий ва ажралмас ҳуқуқ бўлиб ҳисобланади. Шу билан бирга боланинг мажбуриятлари ҳам бор. Ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг ўзаро боғлиқ экани маълум. Боланинг қуйидагича ҳуқуқлари бор:

Ҳар боланинг оилада ҳаёт кечиришга ва тарбияланишга ҳаққи бор:

Бола ўз манфаатларининг ҳимояланишига, ҳар томонлама ривожланишига, ўзининг обрўси ҳурмат қилинишига ҳақли.

Манфаати қўзғатилган пайтда бола ўз фикрини билдиришга ҳақли.

Шахснинг ўзгачалигини сақлашга ҳақли. Боланинг исми ота-оналарининг розилиги билан қўйилади. Отасининг исми деган жойга отасининг исми миллий урф-одатга асосланиб ёзилади. Масалан, ота-онасининг хоҳишига кўра отасининг исмига ўғли, қизи деган қўшимчалари қўшилиб ёзилиши мумкин. Отаси аниқланмаган ҳолатда боланинг исмини онаси қўяди, отасининг исми деган жойга отаси бўлиб ҳисобланадиган кишининг исми ёзилади, онасининг фамилияси берилади.

Бола ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялашга ҳақли. Қонун болани турли аралашувлардан, унинг обрўсини туширишдан, ота-оналарининг ўз ҳокимлигидан ортиқча фойдаланишини (уриб, жазолаш, қаровсиз қолдириш ва бошқалар) ҳимоялайди. Агар ота-оналари болаларига ғамхўрлик қилмаса, парваришламаса, уларга чоралар қўлланилади, ҳатто ота-оналик ҳуқуқларини йўқотиб, болани давлат ғамхўрлигига олишигача бориши мумкин.

Бола 16 ёшида исми ва фамилиясини ўзгартириб олишга ҳақли. Қозоғистонда етим болалар сони камайиб боряпти. 2019 йилда респуб-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ликада ўттизталаб болалар уйи ёпилди, яна бешта ўқув муассасаси оптималлаштирилди. Бугунги кунда Қозоғистонда етим болалар 5 мингтани ташкил этади, ярмидан кўпи – алоҳида эҳтиёжманд болалар. Уларга ҳам худди оилаларга асраб олинган ўсмирлардаги каби катталарнинг юқори эътибори зарур.

Эътиборберинг!

Ҳуқуқи бузилган ҳолатда бола муаллимдан ёрдам сўраши мумкин. Агар масала ҳал этилмаса,мактаб раҳбариятига мурожаат қилиш керак. Ҳар мактабда вояга етмаганларнинг иши билан шуғулланадиган инспектор бўлади. Ҳуқуқи бузилган бола инспектордан ёрдам сўрай олади. Боланинг ҳуқуқини бузадиган барча ҳолатни тегишли органлар кўриб чиқишга мажбур.

Кичик ёшдан боланинг ҳуқуқи бузиладиган бўлса, унинг ҳуқуқини ота-онаси (асраб олувчилар, ғамхўрлари, жонкуярлари) ғамхўрлик ва ҳимоя органлари, суд, прокуратура ҳимоя қилади. Ҳар катта ёшдаги фуқаро бола ҳуқуқининг бузилишига эътиборсиз қарамаслиги керак.

Мажбурият дегани боланинг ота-онасига, давлатга, жамиятга доир ишлайдиган зарур ҳаракати эканлигини ёдга туширайлик.

Боланинг мажбуриятлари:

Биринчи навбатда болалар ота-оналарини ҳурмат қилиб, қадрлашлари керак.

Шу билан бирга болалар Конституция ва элимизнинг қонунларида кўрсатилган меъёрлар ва талабларга риоя этиши керак.

Болалар бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, обрўсини сақлаб, уларнинг ҳуқуқларини бузмаслиги керак.

Болалар элимизнинг давлат рамзларини билиши ва ҳурмат қилиши керак. Булар – герб, мадҳия, байроқ ва давлат тили. Бу, айниқса, гимнга дахлдордир. Ёшликдан, боғча пайтидан бошлаб болалар гимнни ўрганиб, ўз элининг рамзларини таниши керак.

Болалар тарих ва маданият ёдгорликларини ҳимоя қилиб, сақлаб, ўз элининг тарихини билишлари керак.

Болалар табиатни муҳофаза қилиб, табиий бойликларга эътибор билан қарашлари керак.

Болалар ўз халқининг анъаналарини билиб, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларга ғамхўр бўлиши зарурлигини алоҳида айтгимиз келади.

Вояга етган, меҳнатга яроқли болалар ўзининг меҳнатга яроқсиз ота-онасига ғамхўрлик кўрсатишлари керак.

Шу тахлитда ҳуқуқий мажбуриятларнинг, мажбуриятларнинг эса ҳуқуқсиз бўлмаслигини таъкидлаш жоиз.

Ота-оналарнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Ота-оналар ва бола ўртасидаги шахсий ва мулк муносабатлари жамланмаси ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабатини билдиради. Ушбу ҳуқуқий муносабатларнинг қатор ўзига хос белгилари бор (18-чизма).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Ота-она ҳуқуқи” термини ота-оналарнинг ҳуқуқини ҳам, мажбуриятларини ҳам қамрайди.

Вояга етмаган ота-оналар болалар билан яшаб, уларни тарбиялашади, 16 яшар боласининг тарбияси билан шуғулланиши, улар билан бирга сайр қилиши, уларни овқатлантириши керак.

18-*чизма*

Ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабатларининг белгилари

- Ота-оналарнинг ҳуқуқий муносабати бола вояга етгандан сўнг тўхтайди.
- Ота-оналарнинг ҳуқуқи бола тарбияси билан унга ғамхўрлик қилишдаги тенглик ҳолатида ташкил этилади.
- ота-она бола тарбиясидан бош торта олмайди, алимент мажбуриятини бошқа шахсга юклай олмайди.

Ота-оналар ўз боласини парваришлаши, уларни тарбиялашга ҳақли ва унга мажбур, тарбия турини ўзлари танлашга ҳақли. Бу борада уларга болаларнинг ривожланиши, тарбияси учун масъулият ортилади. Болалари бирон бир ҳуқуқбузарлик содир этган ҳолда (масалан, мактабдаги партани синдирса) ўзлари жавоб беради.

Ота-оналар болаларининг ўрта таълим олишларини таъминлашга мажбур. Болалари таълим оладиган муассасани ота-оналар, одатда болалари билан келишиб танлайди. Ота-оналар боласининг дарсга қатнашмаслиги, мактабдаги ночор тартибини қўлламаслиги керак. Ота-оналарнинг ўз боласини алоҳида тарбиялашга ҳақли. Зеро бу боланинг ўқув муассасада билим олиши ва тарбияланишига таъсир ўтказмаслиги керак. Бу болани бувисидан, бошқа яқинларидан узоқлаштиришга сабаб бўлмаслиги керак, улар кўпинча бола тарбиясидаги ота-оналарнинг ёрдамчилари бўлиб ҳисобланади. Тарбиялаш учун болани давлат муассасасига ўтказиш, учинчи шахсни жалб этиш, одатда, аниқ-ноаниқ сабаблар билан ота-она ўз боласининг тарбияси билан шуғуллана олмайдиган пайтдаги энг охирги чора бўлади.

Ота-оналар ўз фарзандларини назоратда ушлашга мажбур, бу турли нохуш оқибатларнинг олдини олишга ёрдам беради (болалар ўртасидаги жанжал, мактаб деразасини синдириш ва бошқалар). Шу билан бирга ота-оналарнинг ўз болаларининг манфаатини билдириш ва ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бор. Кўпинча улар болаларининг манфаатини судда, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан муносабатларда ҳимоя қилади.

Глоссарий

- **Алимент** – бир шахснинг уни қабул қилишга ҳақли бошқа шахсни пуллай ёки моддий жиҳатдан парваришлаши.
- **Бола** – 18 ёшга тўлмаган шахс.
- **Болалик** – вояга етмаган шахснинг ҳуқуқий ҳолати.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ота-оналик ҳуқуқи ва мажбуриятларини тўғри бажармаслик аниқ бир санкцияларни қўллашга олиб келади.

Эр-хотинларнинг бола тарбияси ва уларга ҳамхўрлик кўрсатишдаги ҳуқуқлари бирдек. Болаларнинг билим олиши ва тарбиясига доир барча масалаларни эр-хотинлар келишиб ҳал қилишади. Болалари содир этган ҳуқуқбузарлик учун эр-хотинлар тенг даражада масъул. Масалан, боласи қўшни уйнинг деразасини синдирган ҳолатда ишламасдан, бола тарбияси билан уйда ўтирган онаси ҳам, бу пайтда хизмат сафарида бўлган отаси ҳам бирдек жавоб беради.

Эр-хотинлардан бири бола тарбиясидан, уни парваришдан бош тортган ҳолатда, суд тартиби билан алимент ундирилиши мумкин.

Шу билан, ота-оналар болаларини тарбиялашга ҳақли ва мажбур, бироқ тарбия турини ўз хоҳиши билан танлайди. Шу билан бирга уларга болаларининг тарбияси ва ривожланиши учун масъулият юкланади. Эр-хотинлар болаларига ғамхўрлик кўрсатиш билан уларни тарбиялашда бирдек ҳуқуққа эга.

1. Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари пайдо бўлиш асосларини айтинг.
2. Болани ҳимоялаш ҳуқуқи, ўз фикрини эркин айтиш ҳуқуқи, ота-онаси ва бошқа яқинлари билан учрашиб туриш ҳуқуқи, отасининг исми фамилиясини олиш ҳуқуқи тўғрисида айтинг.
3. Боланинг қонуний манфаатларини кимлар ҳимоя қилади? Вояга етмаган шахс ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатини ўзича ҳимоя қила оладими?

3-даражали топшириқ. Гуруҳдаги иш.

Фуқаро М. икки боласига алимент ундириб олиш учун собиқ куёви устидан судга арз қилди. Унда ўғлининг вояга етмаганини, қизи 18 ёшга тўлгани билан, ўқиётганини, стипендияси кам эканлиги, шу боис ҳам болаларни вояга етказиш бир ўзига оғирлик қилаётганини кўрсатди. Масъул ўғлининг ишлашини, ойига кам деганда 20 минг даромад олишини, қизи эса вояга етганлигини ва шу боис ҳам уни парваришлаш мажбуриятига кирмаслигини айтиб, аризани қондиришдан бош тортди.

1. Етарли даромад оладиган вояга етмаган болаларига ота-оналари алимент тўлашга мажбурми?

2. Вояга етган меҳнатга яроқли, бироқ яшашга зарур харажати йўқ болаларга алимент ундириш мумкинми?

3. Суд фуқаро М.нинг аризасига кўра қандай қарор чиқариши мумкин?

68-§. Ота-онанинг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбиялаш

Бугунги дарсда:

ота-оналик ҳуқуқидан айириш асоси ва тартибини, “асраб олиш” тушунчаси, “ғамхўрлик”, “ҳомийлик” тушунчалари, шу билан қатор болани патронатли тарбияга бериш тартибини кўриб чиқамиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар

- асраб олиш
- ғамхўрлик, васийлик
- ҳомийлик
- болани асраб олган
- оила

Ота-оналик ҳуқуқидан айириш тартиби ва асоси. *Ота-оналик ҳуқуқидан айириш* – ота-оналик вазифасини бажармагани учун тайинланган энг юқори жавобгарлик чораси. Ота-оналарнинг турли объектда кўринадиган ҳуқуққа қарши айбли ҳаракати уларни ота-оналик ҳуқуқидан айиришга асос бўла олади. Бу асос Қозоғистон Республикасининг "Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила ҳақида" Кодексининг 75-бобида тасдиқланган.

Ота-оналик ҳуқуқидан айириш тартиби ва асоси. Ота-оналик ҳуқуқидан айириш – ота-оналик вазифасини бажармагани учун тайинланган энг юқори жавобгарлик чораси. Ота-оналарнинг турли объектда кўринадиган ҳуқуққа қарши айбли ҳаракати уларни ота-оналик ҳуқуқидан айиришга асос бўла олади. Бу асос Қозоғистон Республикасининг "Никоҳ (эр-хотинлик) ва оила ҳақида" Кодексининг 75-бобида тасдиқланган.

Ота-оналик ҳуқуқидан айириш, боланинг ҳуқуқини бошқа йўл билан ҳимоя қилиш мумкин бўлмаган вазиятдаги энг сўнгги чораси бўлиб ҳисобланади. Ота-оналик ҳуқуқидан айириш фақат суднинг ечими билан амалга оширилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан айириш ҳақида иш эр-хотиннинг ёки биттасининг боланинг бошқа қонуний вакилининг, балоғат ёшига тўлмаганларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш вазифаси юкланган ташкилотлар ва органларнинг аризаси бўйича,шу билан прокурорнинг ва васийлик ва ҳомийлик вазифасини бажарадиган органларнинг иштироки билан кўрилади. Ота-оналик ҳуқуқидан айириш ҳақида ишни кўриш жараёнида суд ҳуқуқидан айирилган ота-оналардан боланинг фойдасига алимент ундириш масаласини ечади.

Эътиборберинг!

Агар суд ота-оналик ҳуқуқидан айириш ҳақида ишни кўриш жараёнида ота-оналарнинг ҳаракатидан жиноий ҳуқуқбузарлик белгиларини аниқлайдиган бўлса, унда бу ахборотни алоҳида кўрсатма билан прокурор диққатига етказиши керак. Суд ота-оналик ҳуқуқидан айириш бўйича ечими кучга кирган кундан бошлаб уч кун ичида бу қарорнинг кўчирмасини боланинг туғилишини тиркаган давлат органига ва боланинг туғилган жойидаги васийлик ва ҳомийлик вазифаларини амалга оширадиган органларга юбориши керак.

Бошқа манфаатдор шахсларнинг (масалан, яқин қариндошлар, қўшнилар) ёки органларнинг ота-оналик ҳуқуқидан айиришни талаб этиб, судга мурожаат этишга ҳуқуқлари йўқ. Бироқ бу ҳақда прокурор ёки компетентли органларга мурожаат эта олишади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ота-оналик ҳуқуқидан айирилган ота-оналар боласи бор фуқароларга тайинланадиган давлат ёрдам ҳақи ва енгилликлар олиш ҳуқуқидан, бола билан туғишганлик фактига асосланган бошқа барча ҳуқуқларини йўқотади. Бундай ота-оналар қариганлик пайтида боланинг ўзини боқишига, ундан пуллай ҳарж ёрдам олиш умидидан маҳрум бўлади. Лекин уларда боласини боқиш учун ундириладиган алимент мажбурияти сақланади. Болани ота-оналик ҳуқуқидан айирилган ота-онадан олислатиш мақсадида улар билан бирга туриш бирдан тўхтатилади. Лекин бир хилда учрашиб туриш имконияти сақланади. Уни суд тайинлайди.

Бола ота-оналик ҳуқуқидан айирилган ота-оналари ёки бошқа қариндошлари билан қариндошлик фактига асосланган ўзининг барча мулкий ҳуқуқини сақлайди.

Ота-оналар ҳуқуқини ўз қолипига келтириш мумкинми? Аталган масаланинг ечими суднинг алоҳида компетенциясига киради. Ота-онанинг юриш-туриши, турмуш тарзи, бола тарбиясига кўзқараши яхши томонга қараб ўзгарган, боланинг манфаатига тўғри келадиган бўлсагина ота-она ҳуқуқини қолипига келтириш мумкин бўлади

Суд боланинг манфаатини инобатга олган ҳолда, ота-онасининг ҳуқуқини чеклаши ҳам мумкин, яъни болани ота-онадан уларнинг ҳуқуқидан айирмаслиги бўйича ечим чиқара олади. Агар ота-онанинг биттасида психикалик касаллик бўлса,ёки вазиятининг оғирлигига боғлиқ болага ғамхўрлик қила олмаса ва ота-оналик вазифаларини бажармаса, болага ҳаддан ташқари зўравонлик қилса, ота-оналик ҳуқуқидан чеклаш жазоси қўлланилади. Бола ҳаётига ота-онаси томонидан хавф-хатар юзага келаётган бўлса, уни ота-онасидан олиш керак бўлади.

Ота-оналик ҳуқуқи суд билан чекланган ота-оналар болани тарбиялаш ҳуқуқидан айирилади. Бироқ болани боқиб асраш мажбуриятидан бўшатилмайди. Агар болага тескари ҳаракатлари бўлмаса, суд боланинг ота-онаси билан учрашиб туриш имкониятини беради. Агар ота-оналар бироз вақт ўтгандан кейин болага қилган жабрликларини билиб онгли турда ўз хатоларини тушунган бўлса, муносабати яхшиланса, уларга болани қайтариб бериш масаласи кўрилиши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқининг чекланишига асос бўлган ҳолат ўзгарса,суд ота-онанинг аризаси бўйича болани ота-онасига қайтариш бўйича ота-оналик ҳуқуқини чеклаш ҳақида ечимни йўқ қилишга ечим чиқариши мумкин.

Бола асраб олиш. Асраб олиш натижасида, бир томондан, асраб олувчи ва унинг қариндошлари, иккинчи томондан асраб олинган боланинг ўртасида ҳуқуқлар ва мажбуриятлар юзага келади. Бундан бўлак, асраб олувчининг асраб олган болалари ва ўзининг туққан (биологик) болалари (агар улар бўлса) ўртасида ҳуқуқлари ва мажбуриятлари бирдек

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлади. Балоғат ёшига етмаган болаларнигина асраб олиш мумкин. Бу ҳолда боланинг ёши, ўзини асраб олишга келиши ҳисобга олинади.

Қўшимча ахборот

Қонун бола асраб олишнинг бирқатор шартини кўриб чиқди:

1) асраб олувчининг келишими. Бола асраб олувчининг келишими бўйича юритилади. Чунки боланинг ота- онасининг ўрнини босиши керак бўлади. Шу сабаблиасраб олувчининг келишими бўлиши керак. Болаасраб олиш ҳақида судга ариза бериш керак;

2) боланинг ота-онасининг келишими. Келишим ёзма шаклда берилади, уни нотариус гувоҳлантиради;

3) ёши 10-га тўлган бўлса, боланинг келишими;

4) агар асраб олишни бир ота-онагина юзага ошираётган бўлса, унда эр ёки хотиннинг келишими.

"Васийлий ва ҳомийлик" тушунчаси. Васийлик ва ҳомийликнинг мақсади – ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбияга олиш. Аталган вазифани бажарадиган махсус давлат органи бор. Улар васийлик ва ҳомийлик органлари. Бу органлар ота- оналарининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни аниқлаш, уларни жойлаштириш, ундан кейинги тақдирини назоратда ушлаш каби вазифаларни амалга оширади.

Васийлик ва ҳомийлик органларида ёрдам кўрсатадиган давлат ташкилотлари ва органларнинг, ихтисослаштирилган болалар маҳкамасининг кўп эканлигини атаб ўтишимиз керак. Масалан, ота-оналарни қамоққа оладиган тергов органлари, медицина маҳкамалари; болалар борадиган мактабгача бўлган маҳкамалар киради. Болалар ҳақида ахборот олган васийлик ва ҳомийлик органлари уларни жойлаштириш ҳақида тез ечим қабул қилишлари керак. Ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган болаларга органлар ва ташкилотларгина эмас, шу билан қатор оддий фуқаролар ҳам ёрдам кўрсатиб, ғамхўр бўлгани жуда муҳим. Агар жамият ҳар бир боланинг тақдирига лоқайд қарамаса,давлат ҳам ўз элининг келажак фуқаросини қийин аҳволда қолдирмайди.

Ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган, оилага тарбиялашга берилиши керак болани давлат шартли турда ҳисобга олади.

Бу учун Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг қарори билан "Ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни марказлаштирилган ҳисобга олишни ташкиллаштириш" қоидаси тасдиқланди.

Республикада болаларни давлат томонидан ҳимоя қилиниши ва уларга ғамхўрлик қилиш интернат маҳкамалари билан болалар уйининг тизими орқали юзага оширилади.

Болалар ва ёш оналарни қўллаш учун 1994 йили Қозоғистонда "Умид уйи" очилди. Унга ёлғиз бошли оналар билан болалари аҳволи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

турақлашганга қадар вақтинча жойлаштирилади. Умид уйининг бош мақсади – болаларнинг қаровсиз қолмаслиги.

Васийлик 14 ёшга тўлмаган болаларга, ҳомийлик 14-18 ёш оралиғидаги балоғат ёшига тўлмаганларга белгиланади. Балоғат ёшига тўлмаганларда ота-онасининг, асраб олувчиларининг бўлмаслиги, уларнинг хабарсиз йўқолиши ёки қайтиш бўлди деб хабарланиши, ота-оналик ҳуқуқидан айирилиши, болаларнинг ота-онанинг ғамхўрлигисиз қолиши (масалан, ота-она боласидан бош тортиши) – васийлик ёки ҳомийликнинг белгиланишига асос бўлади. Васийлик ва ҳомийликни белгилаш васийлик ва ҳомийлик органлари тайинлайди.Балоғат ёшига тўлган ҳаракатга қобилиятли шахсларгина васий ёки ҳомий бўла олади. Шу билан бирга уларнинг шахсий хусусиятлари, ёши, соғлиги ҳам кўрилади.

Глоссарий

- **Бола асраб олиш** – суд ечими асосида болани оилага тарбияга беришнинг ҳуқуқий шакли
- **Патронат** – ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болани шарт бўйича бошқа фуқароларнинг оиласига тарбиялашга берадиган тарбиянинг бир тури.

Васийлик ва ҳомийликни белгилаш васийлик ва ҳомийлик органлари тайинлайди.Балоғат ёшига тўлган ҳаракатга қобилиятли шахсларгина васий ёки ҳомий бўла олади. Шу билан бирга уларнинг шахсий хусусиятлари, ёши, соғлиги ҳам кўрилади.

Васийлик ва ҳомийлик ота-онанинг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбиялаш, боқиш, билим бериш мақсадида белгиланади.

Васийнинг ҳомийдан фарқи – балоғат ёшига тўлмаган бола ёшига яраша ўзича бажара олмайдиган ҳаракат учун жавоб беришга келишим беради (масалан, қарамоғига олган боланинг уйини сотиш ва ҳ.к.). Васийлар ҳам ҳомийлар ҳам ўз вазифаларини бепул бажарадиган шахслар. Қарамоғидаги бола 14 ёшга тўлгандан кейин унга нисбатан васийлик тўхтатилади. Ҳомийликда юрган шахс балоғат ёшига етмаганга ҳомийлик қилишга алмашади. Ҳомийликда бўлган бола 18 ёшга тўлганда ёки никоҳ қилинган тақдирда тўхтатилади.

Болани патронатда тарбиялаш. Патронат ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болани шарт бўйича бошқа фуқароларнинг оиласига тарбиялашга бериладиган тарбия тури. Шартнома васийлик ва ҳомийлик хизматини бажарадиган органлар ва болани ўз тарбиясига олишга ният билдирган шахснинг ўртасида ясалади.

Болани патронат тарбияга олиш шартномада кўрсатилган муддат билан белгиланади. Шу билан бирга патронат тарбиячига болаларни боқиш учун пуллай ҳаражат тўланади.

Қозоғистонда “Оила типидаги болалар овули ва ёш ўспиримлар” уйлари иш юритади. Бунда болалар турли олдинги қаторда бўлган касбларга, ижтимоий фойдали меҳнатга, қўл ҳунарларига ўргатилади. Ҳар бир болага ҳарж йиғиладиган ўзининг шахсий ҳисоб счети очилади. Бу ота-онанинг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбиялашнинг энг яхши тури бўлиб ҳисобланади. Уларнинг асосий вазифаси- болаларга ўзларининг эҳтиёжларини сезиниш ҳолатини яратиш, уларни оила шароитида тарбия беришга яқинлаштиришдир.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Боланинг мол-мулкка эгалик ҳуқуқи мавжуд. У ҳадя қилинган ёки меросга олган мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин; меҳнат фаолияти билан шуғулланиши, хусусий меҳнат фаолиятидан фойда олиши; хусусийлаштирилган квартиранинг мулкдори ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Шу билан, аталган вазифаларни амалга оширишда махсус давлат органлари – васийлик ва ҳомийлик органлари бор. Бу органлар – ота-оналарининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни аниқлаш ишинигина эмас, уларни жойлаштириш, шу билан кейинги ҳаётини назорат қилиб бориши керак.

1. Ота-оналик ҳуқуқидан айириш сабабларини атанглар.Ота-оналик ҳуқуқини айириш қандай тартибда юритилади?
2. Ота-онанинг ҳуқуқидан айириш ҳақида кимлар ариза бера олади? Ота-оналик ҳуқуқидан айирилган ота-оналар учун қандай ҳуқуқий жавобгарлик берилган? Уларнинг қандай бурчлари сақланади?
3. Ота-оналарнинг ғамхўрлигисиз қолган болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатиникимлар, қайси органлар ҳимоя қилади? Васийлик ва ҳомийлик органларининг ота-оналарнинг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбиялаш объектларини аниқланг.

3-даражали топшириқ.

Туман Ички Ишлар бўлими раҳбари А. кичик ёшдаги болаларнинг тарбияси билан шуғулланмайдиган, енгил елпи ҳаёт кечирадиган Г. ва Б. деган фуқароларни ота- оналик ҳуқуқидан айириш ҳақида судга ариза берди.Судаталганфуқароларни ота- оналик ҳуқуқидан айириш бўйича ечим чиқарди.Вилоят суди туман судининг ечимини йўққа чиқарди. Туман судининг ечими тўғрими? Вилоятсудининг ечимини муҳокама қилинглар. Ота-оналик ҳуқуқидан айириш ҳақида аризани кимлар бера олади?

69-§. Оила аъзоларининг алимент тўлаш мажбуриятлари

Бугунги дарсда:

алимент тўлашмуносабатларива тушунчаси, алимент белгилаштартиби, алимент тўлаш мажбуриятларининг тўхтатилишинико̆риб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- алимент
- алимент мажбуриятлари
- алимент белгилаш тартиби

Алимент тўлаш муносабатларининг турлари ва тушунчаси. *Алимент* деганимиз – маълум бир пуллай ҳаражат кўлами. Бу харажатни оиланинг бир аъзоси бошқа аъзосига тўлашга мажбур. Алиментлар суд ечими билан (алимент тўлашнинг суд тартиби) ёки тарафларнинг келишими бўйича тўланади.

Алимент мажбуриятлари – суд ечимининг асосида ёки тарафларнинг келишимидан юзага келадиган ҳуқуқий муносабат. Алимент тўловчи шахс алимент олувчи шахсни асрашга мажбурланади, олувчи шахс эса алиментни талаб қилишга ҳуқуқли.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Алимент мажбуриятларининг белгилари бор (19-чизма).

19-чизма

Алимент мажбуриятлари белгилари

Бу – қайтарилмайдиган сифатдаги мажбурият. Алимент тўловчи ўзининг чиқимига қандайда бир қайтаримни кейинчалик талаб этишга ҳуқуқи йўқ.

Алимент тўлашга мажбурланган шахс шу берилган мажбуриятнинг бажарилишини бошқа шахсга юклашга ҳуқуқи йўқ. Алимент олишга ҳуқуқи бор шахс ҳам бу ҳуқуқни бошқа одамга ўтказа олмайди. Алимент олиш ва алимент тўлаш ҳуқуқи мерос орқали берилмайди.

Алимент тўлаш мажбуриятининг мулкий баҳоси бор (қоида бўйича пуллай ҳаражат)

Алимент мажбуриятларининг ёки алимент муносабатларнинг қуйидаги турлари бор:

1) болаларига тегишли ота-оналарнинг алимент тўлаш мажбуриятлари;

2) ота-оналарига тегишли болаларининг алимент тўлаш мажбуриятлари;

3) эр-хотинларнинг ва бурунги эр ёки хотиннинг алимент тўлаш мажбуриятлари;

4) балоғат ёшидаги оға-иниларнинг ва опа-сингилларнинг, опа-оталарининг алимент тўлаш мажбуриятлари.

Алимент белгилаш тартиби. Қонун ота-оналарга ўзларининг балоғат ёшига тўлмаган ва меҳнат қилишга яроқсиз болаларини боқиб – асрашни мажбурлайди, улар ёрдамга муҳтож бўлиш ёки бўлмаслигига қарамай. Бу мажбурият ота-оналарнинг қобилиятли ёки қобилиятсиз, меҳнат қилишга яроқли ёки яроқсиз бўлишига қарамай, балоғат ёшига тўлмаган болага шартли турда белгиланади. Болалар балоғат ёшига тўлмагунча меҳнатга яроқсиз (ишлаши муҳим эмас) деб ҳисобланади.

Балоғат ёшига тўлмаган болалар учун алиментни суд тартиби билан ундирган вақтда алимент улуши тўловчи даромади асосида қонун билан аниқланади. Балоғат ёшига тўлмаган бола учун алимент тўловчининг ой сайинги даромадининг тўртдан бир қисми, икки бола учун учдан бир бўлаги, уч ва ундан кўп бола учун – иккидан бир бўлаги белгиланади. Суд бу меъёрни тарафларнинг оилавий ва моддий аҳволларига боғлиқ ҳолда кўпайтириши ёки камайтириши мумкин. Масалан, алимент тўловчининг иш топа олмаслик ҳолати.

Ота-оналарнинг даромади ва мулки, улар уни яширган вазиятда куч билан мажбурлаб ундириб олинади ёки алимент тўлашдан атайлаб қочиб юрадиган бўлса жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Ота-оналарнинг балоғат ёшига тўлмаган болаларга тегишли алимент

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мажбурияти болалар балоғат ёшига етганда тўхтатилади. Бироқ қонун балоғатга тўлган болаларга тегишли, улар меҳнат қилишга яроқсиз ва ёрдамга муҳтож бўлган вазиятда алиментларни сақлаш имкониятини ҳам кўради. I, II, III гуруҳдаги ногирон болалар меҳнатга яроқсиз деб саналади.

Суд болаларнинг муҳтожлигининг аниқ вазиятларини иноботга олган ҳолда аниқлайди. Биринчидан, ҳеч қандай даромади йўқ одам муҳтож деб саналади, иккинчидан агар топган даромади тўлақонли ҳаёт кечиришга етарли бўлмаса (ҳаёт кечириш минимумидан паст бўлса).

Балоғат ёшига тўлган, меҳнатга яроқсиз, ёрдамга муҳтож болани боқиш ота-оналарнинг икковига ҳам юкланади.

Алимент тўлаш мажбуриятлари. Балоғат ёшига тўлган болалар меҳнат қилишга яроқсиз ота-оналарини асрашга ва уларга ёрдам кўрсатишга мажбур. Ота-онага ғамхўрлик деганимиз уларни маънавий қўллаб- қувватлаш, етарли даражада диққатини бўлиш, ҳурматлаш ва ёрдам беришдир. Уларнинг ҳаёт кечиришига керакли моддий ҳарж ажратиш, ота- оналарга кўрсатиладиган ёрдамнинг бўлак тури бўлади. Одатда, балоғат ёшидаги болалар тарафидан кўрсатиладиган ёрдам эркин турда берилади деб ҳисобланади. Бироқ балоғат ёшидаги болалар керакли ҳажмда ёрдам кўрсатмаган ҳолатда, ота-оналарининг суд орқали улардан алимент ундириб олишга ҳуқуқи бор.

Алиментлар балоғат ёшига тўлган болаларнинг ҳар қайсисидан ундирилиб олинади. Алимент ҳажмини тарафларнинг моддий ва оилавий аҳволларини иноботга олган ҳолда, ойлик ҳисоб кўрсаткичида суд аниқлайди. Демак, суд болаларнинг ҳар қайсисига тегишли ҳажмда алимент тўлашга мажбурлайди.

Болаларидан алимент талаб этувчи ота-оналари бурун уларни асрашдан бош тортган бўлса, суд болаларни ота-оналарини қариган вақтида асраб – боқиш мажбуриятидан бўшатиши мумкин.

Эр-хотин ўзаро муносабати қаноатли бўлган вазиятда бир-бирига эркин турда ёрдам кўрсатиши мумкин. Эр-хотин бир-бирига ёрдам кўрсатишдан бош тортган тақдирда, муҳтож томон алимент олиш учун судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга. Суд тартиби асосида алимент ундириб олиш учун мана бу шартлар бўлиши лозим: никоҳдан ўтиш ҳужжати; меҳнат қилишга яроқсизлик ва моддий ёрдамга муҳтожлик; бундай ёрдамни кўрсатиш учун иккинчи томон моддий маблағи бўлиши керак.

17-расм. Алимент тўлаш – мажбурият

Ҳомиладор аёл ҳомилалик пайтидан ўртадаги болаларнинг туғилган ку-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

нидан бошлаб 3 йил мобайнида асраб боқишига моддий ҳаражат сўраш ҳуқуқига эга. Ҳомиладор аёл декретга чиқишгача ишлайди ва бола кўриши билан уйда ўтириш эҳтиёжи юзага келади. Бу борада харажатлари ҳам кўпаяди: боланинг ош-овқати, кийим-кечаги, медицина ёрдами ва бошқалар. Бундан ташқари ногирон фарзанди бор эр ёки хотиннинг алимент ундириш ҳуқуқи бор

Алимент келишимда унинг ҳажми ва тўлаш усули аниқланади (ҳар ой, ҳар чорак). Тўлов ўрни ва шакли (қўлма-қўл ҳаражат, қимматбаҳо қоғоз, мулк бериш ва аралаш объектлар) ва бошқалар. Алиментни ўташ тўғрисидаги келишимни тарафларнинг ўзаро хоҳиши бўйича белгиланган вақтда ўзгартиришга ёки тўхтатишга бўлади. Шартнинг бир тарафлиги ўзгартиришга йўл бермайди.

Глоссарий

- **Алиментлар** – қонунда белгиланган вазиятларда бир оила аъзосининг бошқа оила аъзоси фойдасига шартли турда тўлаши керак бўлган пуллай ҳаражати
- **Алимент мажбуриятлари** – суд ечими ёки тарафларнинг келишими асосида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар.

Алимент мажбуриятларни тўхтатиш. Алимент тўлаш мажбуриятлари уларнинг келиб чиқиш асосларига боғлиқ равишда тўхтатилади. Мана шу вазиятларни кўриб чиқайлик:

1) агар алимент суд тартиби билан ундириб олинган бўлса, унда у боланинг балоғат ёшига етиши муносабати билан вақти келганда тўхтатилади. Агар балоғат ёшига етмай никоҳ қилинса, бунда ҳам алимент тўлаш мажбуриятлари тўхтатилади;

2) алимент тўлаш, агар бола асраб олинадиган бўлса тўхтатилади.

3) аввалги эр-хотиннинг алимент муносабатлари, алимент оладиган томоннинг турмушга чиқиши билан ҳам тўхтатилади.

4) аввалги эр ёки хотиннинг меҳнат қилишга қобилияти тиклангандан сўнг ёки алимент олишга муҳтожлиги йўқолса бу ҳолатда ҳам тўхтатилади;

5) алимент муносабатлари алимент тўловчининг ёки алимент олувчининг қайтиш бўлиши билан ҳам тўхтатилади.

Агар алимент мажбуриятлари тарафларнинг алимент тўлаш тўғрисидаги келишими асосида белгиланган бўлса, унда у тарафларнинг бири вафот этиши билан келишим вақти ўтган бўлса, ёки шартномада бевосита назарда тутилган келишув асосида тўхтатилади.

Шундай қилиб оилавий муносабатлар алимент мажбуриятларнинг асоси бўлади, унинг мақсади – оиланинг меҳнат қилишга яроқсиз, ёрдамга муҳтож аъзосини асрашдир.

1. Алимент тўлашга мажбур шахс бу мажбуриятни бошқа шахсга беришга ҳуқуқи борми? Балоғатёшига етмаган болаларга нисбатан ота-оналарнинг алимент тўлаш мажбуриятларининг хусусиятларинимада?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Ота-она ҳуқуқидан айрилган,ота-она ҳуқуқи чекланган ота- оналар ўзининг боласини асрашга мажбурми?
3. Қандай вазиятдабалоғат ёшига тўлмаганболаларнинг ота- оналаридан алимент суд тартиби орқали ундирилади?

3-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

1. Фуқаро С. суд ечими билан ўғлининг балоғат ёшига тўлгунга қадар ой сайин ўз ойлигининг ¼ қисмини алиментни тўлайди. Ўғли қаттиқ касал бўлиб, олти ойга касалхонагаётқизилади. Боланинг онаси ўғлининг кундалик овқати, махсускутими, дори-дармони учун, шунингдек боланинг кейинчалик кўзланган чиқимлари шифожойга бориши ва ҳ.к. С. дан 30 минг танга ундириш учун судга арз беради. Азамат С. Ўғлининг қўшимча чиқимларини тўлашдан бош тортди. Боланинг отаси, яъни АзаматС.боласигаалименттўлашбилан бирга унинг қўшимча чиқимларини тўлаши мажбурми? Қандай вазиятдамажбур? Арз берувчининг талабини қаноатлантириш керакми ?

2. Фуқаро А.биринчи никоҳда туғилган ўғлига алимент тўлашдан бўшатилиши учун судгамурожаат қилади. У ўғлининг 17 ёшдаэканини, биринчи курсда ўқишини, 20 минг танга кўламда стипендия олишини айтади. Шу борада фуқаро А. ўзининг янги оиласи-аёли ва боласи бор эканини асос қилади. Суд фуқаро А. ни алимент тўлашданбўшата оладими? Фуқаро А.-га ўз маслаҳатингизни беринг.

14-боб. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИНИНГ БАЗАЛИК НОРМАЛАРИ

§70. Меҳнат муносабатлари субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Меҳнат ҳуқуқининг давлат томонидан ҳимоя қилиниш усуллари. Ҳуқуқий тасниф

Бугунги дарсда:

Меҳнат муносабатлари субъектларининг ҳуқуқий вазиятлари мисолида ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ўқиб ўрганамиз; меҳнат ҳуқуқларини давлаттомонидан ҳимоя қилиш усулларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- меҳнат муносабатлари
- ҳуқуқлар ва мажбуриятлар
- хизматчи
- иш берувчи

Меҳнат – инсон ҳаётининг ва ривожланишининг асоси. Бу жамиятда махсус меҳнат муносабатлари бор эканини билдиради.

Меҳнат муносабатларининг субъектларига:

1) хизматчи-иш берувчи билан меҳнат муносабатларида бўлган ва бевосита меҳнат шарти бўйича ишлайдиган якка шахс;

2) Иш берувчи – хизматчи билан меҳнат муносабатларида бўлган, хусусий ёки юридик шахс ҳисобланади.

Мана шулар асосида хизматчи билан иш берувчининг ўзаро боғлиқликда эканини биламиз. Меҳнат муносабатларининг ҳар бир субъекти ўзининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эга.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

18-расм. Меҳнат муносабатлари

Эътиборберинг!

Меҳнат муносабатлари субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари Қозоғистон Республикаси Меҳнат кодексининг 22-23 бобларида тасдиқланган.

Хизматчи ва иш берувчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқ ҳуқуқий вазиятлар мисолида кўриб чиқайлик.

1-*вазият.* Фуқаро А. хусусий қурилиш ташкилотига газ пайвандчиси бўлиб ишга киради. Меҳнат шартномасида хизматчининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексига биноан белгиланди. Биринчи иш куни Фуқаро А.-га телефон бўйича топшириқ берилди. Иш жойига келгандан сўнг фуқаро А.ишни бажариш учун керак бўлган қурол-аслаҳаларнинг йўқлигини кўради. Фуқаро А. телефон орқали иш берувчи билан алоқага чиқишга ҳаракат қилади, бироқ бу ҳеч қандай натижа бермайди. Кечки пайтда иш берувчи иш жойига келди ва ишнинг бажарилмаганлигини кўриб, фуқаро А.ни ишдан чиқариб юборади. Иш берувчининг ҳаракати қонунийми?

Жавоб: йўқ, иш берувчининг ҳаракати қонуний эмас. Чунки меҳнат шартномасида хизматчининг Қозоғистон Республикаси Меҳнат кодексига биноан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари белгиланди. Фуқаро А.нинг Кодекс бўйича меҳнат хавфсизлиги ва меҳнатни ҳимоя қилиш талабларига биноан қурол-аслаҳаси билан таъминланган иш жойига ҳуқуқи бор. Ўз навбатида, Кодексга биноан иш берувчининг мажбуриятлари:

1) Қозоғистон Республикасининг меҳнат кодекси ва меҳнат ва жамоа келишимларга биноан ишчиларга меҳнат хавфсизлигига қўйиладиган талабларга жавоб берадиган иш ўрни билан таъминлаши;

Глоссарий

- **Меҳнат муносабатлари** – Қозоғистон Республикасининг меҳнат кодексида, жамоа шартномада ва иш берувчининг актларида ифодаланганҳуқуқлар ва мажбуриятларни амалга ошириш пайтида хизматкор ва иш берувчининг орасида юзага келадиган муносабатлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2) ишчиларни ўз мажбуриятларини бажариш учун қурол-аслаҳалар, техникавий ҳужжатлар ва бошқа керакли қуроллар билан ўз харажати эвазига таъминлаши керак.

Шу боис, фуқаро А. ишдан асоссиз бўшатилган ва қонунга тескари бўлмаган барча йўл билан ўз ҳуқуқини қонун асосида ҳимоя қила олади.

2-*вазият*. Фуқаро Б.ишга кириш вақтида меҳнат шартномасини тузди. Ўз иши учун меҳнат шарномасига биноан ойнинг 15 кунидан кечиктирмай 150 000 танга олиши керак. Бир ойдан кейин иш берувчи ойлик бериладиган куни ишининг кўп эканлигини айтиб ойлигини белгиланган вақтда бермайди. Бир ҳафта ўтгандан сўнг ойлигининг ярмини бериб, қолганини келаси ойлик билан қўшиб беришини айтди. Фуқаро Б. бунга қаршилик билдириб, унинг ҳуқуқи бузилганлигини айтади. Иш берувчининг ҳаракатини қонуний деб айтишга бўладими?

Жавоб: иш берувчининг ҳаракати қонуний эмас. Чунки меҳнат шартномасида ойлик беришнинг аниқ куни ва ҳажми белгиланган. Меҳнат кодексига биноан хизматчининг ҳуқуқларига мана булар киради:

1) меҳнат ва жамоа шартномасининг талабларига биноан меҳнат ҳақини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда олиш ҳуқуқи;

2) иш берувчининг меҳнат ва жамоа шартномасининг талабларини бажаришини талаб этиш ҳуқуқи.

20-*чизма*

Давлат меҳнат инспекторларига:

1) Қозоғистон Республикасининг Бош давлат меҳнат инспектори – меҳнат бўйича ваколатли органнинг мансабдор шахси;

2) бош давлат меҳнат инспектори- меҳнат бўйича ваколатли органнинг мансабдор шахслари;

3) вилоят, республика аҳамияти бор шаҳарнинг, пойтахтнинг Бош давлат меҳнат инспектори, Вилоятнинг, республика аҳамияти бор шаҳарнинг, пойтахтнинг меҳнат инспекцияси бўйича маҳаллий орган раҳбари;

4) давлат меҳнат инспектори-вилоятнинг, республика аҳамияти бор шаҳарнинг, пойтахтнинг меҳнат инспекцияси бўйича маҳаллий органнинг мансабдор шахсли.

Бугунги кунда хизматчининг ҳуқуқи кўплаб бузилмоқда. Давлат ўз навбатида хизматчиларни ҳимоя қилишга ҳаракат қилади ва меҳнат ҳуқуқлари давлат хавфсизлигининг турли кафолатини ясайди. Қозоғистон Республикасининг меҳнат қонунини сақлашни, давлат томонидан назоратни меҳнат инспекторлари амалга оширади.

Давлат меҳнат инспекциясининг фаолияти ходимларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, уларга амал қилиш ва уларни ҳимоя

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қилиш, қонунийлик, холислик, мустақиллик ва очиқлик тамойиллари асосида амалга оширилади.

Давлат меҳнат инспекциясининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

1) Қозоғистон Республикаси меҳнат қонунчилигига амал қилинишининг давлат назоратини таъминлаш;

2) хавфсиз меҳнат шароити ҳуқуқини киритган ҳолда ходимларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилинишни таъминлаш;

3) Қозоғистон Республикаси меҳнат қонунчилиги масалалари бўйича ходимлар ва иш берувчиларнинг мурожаат, ариза ва шикоятларини кўриб чиқиш.

Қозоғистон Республикасининг меҳнат кодексининг сақланиб риоя қилинишига меҳнат инспекторлари:ташкилотларни текшириш,меҳнат хавфсизлиги ва меҳнатни ҳимоя қилиш масалалари бўйича иш берувчилардан ўзларига юкланган хизматларни бажаришга керакли ҳужжатларни, тушунтириш хатларини сўратишга, олишга, бошқа шунга ўзшаш ҳуқуқларни амалга ошириш ваколати бор. Мана шундай аснода, Қозоғистон Республикаси фуқароларининг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг маълум шартлари ва кафолатлари амалга оширилади.

1. Хизматчи қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга?
2. Хизматчининг ҳуқуқи нима билан кафолатланган?
3. Иш берувчининг хизматчига нисбатан мажбуриятларини кўрсатинглар.

3-даражали топшириқ. “Муаллиф ўрни” усулидан фойдаланиб,вазиятли топшириқни ечинглар. Агар сиз шу хизматкорнинг (ишчининг) ўрнида бўлсангиз нима қилар эдингиз?Қаерга бориб мурожаат этасиз?

1. Хусусийқурилиш компаниясининг хизматчиси оғир юк кўтаришга мўлжалланган кран ишдан чиққани сабабли, оғир юкни кўтариш ишларидан бош тортади. Иш берувчи меҳнат шартномасида кўрсатилган шартнинг бажарилмаганлиги туфайли хизматчини ишдан бўшатиш ҳақида буйруққа имзо қўяди. Иш берувчининг ҳаракати қонунийми? Хизматчи ишни бажариш вақтида соғлиғи ва ҳаётига хавфтуғдирадиган ишларни бажаришдан бош тортиш ҳуқуқи борми?

2. Хусусий тадбиркорнинг иши ёнғинга қарши хавфсизлик талабларини сақламагани учун “Фавқулодда вазиятлар давлат маҳкамаси” томонидан аниқланган камчиликлар тўлиғи билан йўқотилишигача тўхтатилди. Иш берувчи 10 кундан кейин қонунбузарликларни тўғирлаб давлат органи ечимига биноан корхонани қайтиб ўз қолипига келтирди. Ишчиларга ойлик маош ҳисобланганда тўлиқ бўлиб ҳисобланмади. Иш берувчининг ечими билан келишмаганликдан, улар ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун прокуратурага арз ёзишди. Хизматчиларнинг ҳаракати қонунийми? Қозоғистон РеспубликасиМеҳнат кодексининг 22-23 бобларига таянган ҳолда жавоб беринглар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§71. Балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат ҳуқуқларини амалга ошириш

Бугунги дарсда:

балоғатёшига тўлмаганларнингмеҳнатҳуқуқининг қонуний ҳолатларинибилиб оламиз.

Таянч сўзлар

- меҳнат ҳолатлари
- меҳнат ҳуқуқи
- балоғат ёшига етмаганлар

Балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат ҳуқуқлари. Балоғат ёшига етмаган талабалар ва мактаб ўқувчилари кўпинча ота-оналаридан маблағ томонидан мустақил бўлгиси келади. Шунинг учун балоғат ёшига етмай ишга жойлашади.

Қозоғистон Республикасининг Меҳнат Кодексида 14 ёшдан 18 ёш орасида балоғат ёшига тўлмаганларни ишга олишга рухсат этилади. Кинематография, театр, театр ва концерт муссасаларида меҳнат шартномасини тузиш мумкин (19-расм). Балоғат ёшига тўлмаганларни ишга олиш вақтида бирқатор чекловлар мавжуд, шуларни айтиб ўтиш жоиз.

Балоғат ёшига тўлмаганларнинг меҳнат ҳуқуқларини юзага ошириш борасида айрим вазиятларни кўриб чиқайлик.

1-*вазият*. Асал 17 ёшда, уни ишга олишга бўладими?

Жавоб: ҳауни ишга олишга бўлади.Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексига биноан ўн олти ёшга тўлган фуқаролар билан меҳнат шартномасини тузиш мумкин.

Ўн саккиз ёшга тўлмаганларнинг меҳнатини қолипга келтириш хусусиятлари ҳақида Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексида аниқ ифодаланган.Атаб айтганда, унда ўн саккиз ёшга тўлмаган хизматчилар, меҳнат муносабатлари бўйича, қонуний томондан балоғат ёшга тўлганлар билан тенглаштирилади, меҳнатни ҳимоя қилиш томондан иш вақти, дам олиш вақти ва бошқа меҳнат вазиятларида қўшимча кафолатларидан фойдаланади.

19-расм. Балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Чекловлар. Ўн саккиз ёшга тўлмаганларнинг оғир ишларда,зиёнли ва хавфли вазиятларни юзага келтирадиган, шу билан бирга соғлиги ва феъл-атвор ривожланишига тескари бўлган одатлар-ичимлик, тамаки маҳсулотларини ташиш ва сотиш, ишлаб чиқариш жойларида ишлаш, тунги ўйин-соғломлаштириш ва бошқа жойларда ишлашга чекловлар қўйилади. Шу билан ўн саккиз ёшга тўлмаганлар учун белгиланган нормадан ошадиган оғир юк, буюм-нарсаларни кўтариш ва ташишга рухсат этилмайди.

Глоссарий

- **Балоғат ёшига тўлмаган** – 18 ёшга тўлмаган шахс.
- **Кичик ёшдаги** – 14 ёшга тўлмаган шахс.

Махсус ҳолатлар. Балоғат ёшига тўлмаганларнинг меҳнатидан фойдаланишда рухсат бериладиган ишлар тизими ва оғир юкларни кўтариш ва ташиш нормалари соғликни сақлаш соҳасида давлат органи вакилининг келишими бўйича давлат органи томонидан аниқланади.

Иш билан таъминловчи ва ўн саккиз ёшга тўлмаган хизматчи орасида меҳнат шартномаси унинг шартли турда шифокор текширишидан ўтганидан кейингина тузилади.

Иш вақти. Меҳнат кодексида 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган хизматчи учун қисқартирилган иш вақти белгиланади.

Меҳнат ҳақи. Ўн саккиз ёшга тўлмаган хизматчиларнинг меҳнат ҳақи-маоши қисқартирилган иш вақтини инобатга олган ҳолда юргизилади. Ишлаб чиқариш стандартлари ўн саккиз ёшга тўлмаган хизматчилар учун қисқартирилган иш вақтига пропорционал ҳолда умумий ишлаб чиқариш стандартининг асосида қурилади.

2-*вазият*. 16 ёшда бўлган қиз бола дўконда сотувчи бўлиб ишлашни хоҳлайди, яъни дўкондаги маҳсулотлар учун моддий томондан жавобгар бўлишига тўғри келади. У бундай жавобгарликни олиши тўғри деб ўйлайсизми?

Жавоб: ўн саккиз ёшга тўлмаган хизматчиларнинг тўлиғи билан моддий жавобгарликни олиш шартномасини тузиш мумкин эмас, қонун томонидан ман этилади.

3-*вазият*. Фуқаро А. 17 ёшда. Унинг отаси – шахтер. А. ҳар доим отасига ўхшагиси келади. Ёзги таътилда кўмир қазиб чиқарувчи шахтада ёрдамчи сифатида ишга туришга қарор қабул қилди. Лекин уни ишга қабул қилишмади. Сабаби нимада деб ўйлайсиз?

Жавоб: чунки Меҳнат кодексида балоғат ёшига етмаган учун ишга қабул қилиш мумкин бўлмаган иш турлари бор.Унинг ичида ер ости ишлари зиёнли ва хавфли ишлар қаторига киради.

4-*вазият*. Фуқаро Р. университетнинг 1-курс талабаси бўла туриб, компьютерлик клуб оператори сифатида тунги вақтда ишлашга қарор қабул қилди. Р. Тунги вақтда ишлаш ҳуқуқига эгами? Сиз қандай ўйлайсиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жавоб: йўқ, Меҳнат кодексининг 76-бобига биноан,18 ёшга тўлмаган фуқарога тунги вақтда ишлашга рухсат этилмайди.

Шунга кўра, балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат ҳуқуқларини амалга ошириш вақтида Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексида белгиланган чекловлар ва қўшимча талабларни инобатга олиш керак.

18 ёшга тўлмаган ходимлар меҳнат муносабатларида ҳуқуқларда вояга етганларга тенглаштириладилар. Меҳнатни муҳофаза қилиш соҳасида, иш вақти, дам олиш вақти ва бошқа меҳнат шароитида қўшимча кафолатлардан фойдаланадилар.

18 ёшга тўлмаган ходимларга тақиқланади:

– оғир ишлар;

– меҳнатнинг зарарли ва хавфли шароитидаги ишлар;

– алкогол маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ташиш ва сотиш, тунги кўнгилочар муассасалари ва бошқа шу каби уларнинг соғлиги ва ахлоқига зарар етказиши мумкин бўлган ишларни бажариш;

– улар учун белгиланган меъёр чегарасидан ортиқ оғир юкларни ташиш ва силжитиш. Вояга етмаганлар меҳнатидан фойдаланишни тақиқловчи ишлар рўйхати ва оғир юкларни ташиш ва силжитиш меъёрлари меҳнат бўйича давлат органлари томонидан соғлиқни сақлаш соҳасидаги давлат органлари вакиллари билан келишилган ҳолда белгиланади.

Иш берувчи ва 18 ёшга тўлмаган ходимлар ўртасидаги меҳнат шартномаси фақатгина мажбурий дастлабки тиббий кўрикдан сўнг тузилади.

1. Балоғат ёшига тўлмаганларқандай ишларни бажаришига рухсат этилмайди?
2. 18 ёшгача бўлган фуқаролар давлат хизматига қабул қилинадими?

1-даражали топшириқлар. Гуруҳда иш.

Қўшимча ахборот воситаларидан фойдаланиб,давлатнега балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат ҳуқуқларини чеклашини муҳокама қилинглар. Муҳокама борасида мана бу сўз бирикмаларидан фойдаланинг:соғликка зиён келтирадиган, бола меҳнати, психикалик ривожланиш, муҳтожликни қаноатлантириш, ижодий қобилият, моддий аҳвол.

3-даражали топшириқ. Якка иш.

Қозоғистон Республикаси меҳнат кодексининг 69-бобидан фойдаланиб, жадвални тўлдиринг.

Балоғат ёшига етмаган болаларнинг иш вақти		
категорияси	ҳафтасига	мавсумда
16 ёшгача бўлган хизматчилар		
16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ишчи		
Ўқиш ўрнида ўқишини давом этказиб, бўш вақтида ишда ишлайдиган ишчи		
Ўқиш ўрнида ўқишини давом этказиб, бўш вақтида ишда ишлайдиган 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ишчи		

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

72-§. Меҳнат низолари. Индивидуал ва жамоавий меҳнат низоларини кўриб чиқиш механизми. Ҳуқуқий вазиятларнинг таҳлили

Бугунги дарсда:

меҳнат низолари ҳақида билиб, ўқиб оламиз, шу билан бирга индивидуал ва жамоавий меҳнат низоларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- меҳнат низолари
- кўриб чиқиш механизмлари
- индивидуал меҳнат низолари
- жамоавий меҳнат низолари

Меҳнат низоларининг пайдо бўлиши- иш берувчи ва ишчи ўртасида бевосита келишмовчиликнинг пайдо бўлишидан юзага келадиган юридик ҳодиса.Меҳнат мажбуриятларини бажариш пайтида хизматчи ўз меҳнат ҳуқуқини, эркинлиги ва юридик манфаатларини қонун билан чекланмаган ҳамма усуллардан фойдалана ўтириб,ҳимоя қилишга ҳуқуқи бор. **Меҳнат низоси** – хизматчи ва иш берувчининг ўртасида аввал қолипга келмаган, Қозоғистон Республикасининг меҳнат қонунларини қўллаш, жамоавий шарт, келишимларнинг, индивидуал меҳнат ҳақида иш берувчи актларининг шартларини бажариш ёки ўзгартириш масалалари бўйича хизматчи ва иш берувчининг ўртасидаги келишмовчиликлар.

Ҳамма меҳнат низоларини турли сабаблар бўйича тасниф қилиш мумкин. Субъектлар бўйича меҳнат низолари қуйидагича тасниф қилинади (21-чизма).

21-чизма

Субъектларбўйича меҳнат низоларининг турлари

Индивидуал меҳнат низолари	Жамоавий меҳнат тортишувлари
Якка хизматчиларнинг манфаатларини кўзлаганда юзага келади.	Бутун меҳнат жамоасининг манфаатлари кўзлаганда (масалан, иш берувчининг жамоавий меҳнат шартларини бажармаганда) юзага келади.

Ҳуқуқий муносабатлар бўйича юзага келадиган меҳнат тортишувларининг турлари:

1. Меҳнат ҳуқуқи объектидан юзага келадиган, меҳнат муносабатларининг ҳуқуқбузарлиги натижасида юзага келадиган меҳнат низолари (масалан, ойлик маошни тўламаслик, меҳнат китобчасини беришни кечиктириш ва бошқалар);

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Меҳнат муносабатларига бевосита боғлиқ ҳуқуқбузарликлардан вужудга келадиган меҳнат низолари. Масалан, иш берувчи технологик процесс билан таъминламай меҳнат нормаларини бажаришни ёки барча ишлаб чиқариш топшириқларини ҳаддан ташқари юқори тезликда бажаришни, ёки барча ишларни бажариб бўлмагунча ишдан кетмасликни талаб қилиши ва бошқа фактлар бўлиши мумкин. Хизматчилар бундай талабларни қонуний эмас деб баҳолайди ва ўртада тортишувлар юзага келади;

3. Иш берувчининг меҳнат муносабатларини бузишидан келиб чиқадиган низолар. Масалан, иш берувчи хизматчини ишга қабул қилмай, қонун асосида ҳаракат қилмайди. Бу ерда унинг устидан суд тартиби билан арз ёзиш мумкин.

4. Ижтимоий-шериклик муносабатларнинг бузилиши. Масалан, иш берувчи жамоа шартларини бажармайди, хизматчи эса суд тартиби билан нормаларнинг бажарилишини талаб этади. Одатда, бундай ҳуқуқбузарлик жамоа низоларига олиб келади.

5. Хизматчиларнинг (уларнинг вакиллари) корхонани бошқаришга тааллуқли масалаларни бузишдан юзага келади. Масалан,иш берувчи дастлабки касаба уюшмасининг келишимисиз маҳаллий қоидаларни қабул қилади.

6. Иш берувчининг касбий тайёргарлик, қайта тайёрлаш ва билимини орттириш масаласи бўйича муносабатларининг бузилишидан юзага келадиган тортишувлар.

7. Меҳнат шартномаси тарафларининг моддий жавобгарликни олиш бўйича тортишувлар. Масалан, иш берувчи хизматчидан етказган чиқимини ойлик маошидан чиқариб олади.

Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексида якка жамоа тортишувларни кўриб чиқишнинг маълум механизмлари белгиланган (20-расм).

Индивидуал меҳнат низолари. Якка меҳнат низолари келишим комиссиялари орқали, келишимга келмаган масалалар бўйича кичик тадбиркорлик субъектлари, қонуний шахснинг ижроия органнинг раҳбарлари ёки суд кўриб чиқади. Меҳнат кодексига биноан ишчиларнинг ёки аввал меҳнат муносабатларида бўлган одамларнинг ёки иш берувчининг келишим комиссиясига мурожаат этиши-уларнинг орасида юзага келган меҳнат низоларининг судгача бўлган ҳолатини тартибга келтириш шартли

Глоссарий

- **Меҳнат арбитражи** – битимга келтириш комиссиясида келишимга келмаган пайтда жамоа меҳнат низосининг тарафларитортишувни ечиш учун ваколатли шахсларни ўртага тортиб вақтинча тузиладиган орган.
- **Иш ташлаш (забастовка)** – иш берувчи билан бир келишимга келгунча хизматчиларнинг ўзининг талабларини қаноатлантириш учун тўлиқ ёки қисман иш тўхтатиши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

20–21-расм. Индивидуал ва жамоа меҳнат низолари

босқичи бўлади. Келишим комиссияси иш берувчи ва ишчининг бир хил сондан ташкил топган теппа-тенг ҳолатда бўлган муассасаларда, унинг филиаллари ва вакилликларида иш берувчи билан қуриладиган, турақ ишлайдиган орган бўлиб ҳисобланади. Агар индивидуал меҳнат низосининг тарафи келишим комиссиясининг ечими билан тўлиқ ёки қисман келишмайдиган бўлса, тортишув ўз ечимига етган деб ҳисобланмайди. Бу вақтда келишим комиссиясининг ечими бажарилмаган бўлиб, судга мурожаат этишга бўлади.

Жамоа меҳнат низоси. Жамоа меҳнат низолари қуйидаги тартибда қўйилади.

Шу тарзда ҳар бир одам эркин турда меҳнат эта олади, яъни иш ўрнини ўз хоҳиши бўйича танлай олади. Меҳнат ҳуқуқи муносабатларини амалга ошириш вақтида меҳнат низолари юзага келиши мумкин. Бу тортишувлар Меҳнат кодекси билан, шу билан бирга жамоавий шартлар билан тартибга солинади. Меҳнат низолари индивидуал ва жамоавий бўлиб бўлинади. Меҳнат низоларини тартибга солишнинг белгиланган усуллари ва институтлари бор. Ҳар бир хизматчи қонун билан ҳимоя қилинади.

22-чизма

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Меҳнат низоси дегани нима? Кимларнинг ўртасидамеҳнат низолари юзага келади?
2. Индивидуал ва жамоа меҳнат низоларини тартибга солиш йўли қандай амалга оширилади?
3. Меҳнат низоларининг юзага келиш сабаблари нимада?

2-даражали топшириқ. Индивидуал иш.

Қозоғистон Республикаси Меҳнат кодексининг 159–167 бобларидан фойдаланиб индивидуал меҳнат низоларини кўриш тартиби ва вақтини ифодаланг. Жавобларингизни постер орқали кўрсатинг.

3-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексининг 164-167 бобларидан фойдаланиб, жамоавий меҳнат низоларини кўриш тартиби ва вақтини ифодаланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

IV бўлим. ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИНИНГ АСОСЛАРИ

15-боб. ЖИНОИЙ ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИНИНГ ИНСТИТУТЛАРИ

73-§. Жиноий иш юритиш ҳуқуқи тушунчаси ва мазмуни

Бугунги дарсда:

жиноий-процессуал қонун тушунчасини ва унинг маъносини, халқаро жиноий иш юргизиш стандартларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- жиноий – процессуал ҳуқуқ
- халқаро стандартлар
- ҳуқуқнинг манбаси
- ҳуқуқ тамойиллари

Жиноий иш юритиш ҳуқуқи тушунчаси. Жиноий – процессуал ҳуқуқ- жиноий ишлар бўйича иш юргизиш тартибини белгилайдиган ва жиноий ишларни қўзғаш, тергов, судгача бўлган ишларни юргизиш, олдиндан тергов, прокуратура ва суд ҳукмининг бажарилиши ва иш юргизиш масалаларини тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар тизими. Жиноий иш юритиш қонуни фуқароларнинг жиноий тажовузликдан ҳимоя қилади. Жиноий иш юритиш вазифалари Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодексининг 8-бобида ифодаланган:

1) жиноятнинг тез ва тўлиқ очилиши;

2) айбдор одамларни суд қилиш;

3) жиноят қилган одамнинг жавобгарликка тортилиши ва айби йўқ одамнинг бекор жазоланмаслиги учун қонуннинг тўғри қўлланилишини таъминлайди;

4) адолатли суд жараёни;

5) жиноят кодексини тўғри қўллаш.

Тарихдан

Аввалда жиноий иш юритиш жиноий ишларни кўриш бўйича изчил иш-ҳаракатлар тизими сифатида қадимги Греция, ундан кейин Римда пайдо бўлган. Шу вақтда айбловчи бўлган. Прокуратура ва суд бир одам бўлиб, архонлар (Грециядa) ва халқнинг трибуналари (Рим) ҳимоя тарафи бўлди. Ҳимоя касбий даражада амалга оширилмаган, лекин жиноий жараёнда бўлган. Одам айби бўлмаса-да, ҳимояланишига тўғри келган.

Қадимги Римда жиноий иш юритиш босқичларида дастлабки тергов юргизилган. Полиция бошлиғи шаҳар префектурасида тергов юргизиб, суд ишига қатнашган. Терговчилар полиция бўлими таркибидан танланиб олинган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жиноий ҳаракат ишини юритиш жиноий жараённинг бош йўналиши бўлди. Жиноий ҳаракат (айблаш) – жиноий қонун билан ман этилган ҳаракатни ёки уни ясаган одамнинг жиноий жазо ҳаракати ясагани учун айбли деб ҳисоблашдир.

Шу билан бу одамнинг жазолашга ёки бошқа жиноий – ҳуқуқий чораларнинг қўлланишини таъминлашга йўналган иш юргизиш хизмати.

Жиноий суд ишининг вазифалари:

- Ишни ечиш – судланувчининг айбдорлиги ёки айбсизлиги тўғрисида якуний ечим қабул қилиш.
- Айблаш – жиноят ясаган одамни ошкора қилиш мақсадида, айблаш тарафи юзага оширадиган жиноий иш юргизиш хизмати;
- Ҳимоя – айблаш актини йўққа чиқариш ҳақида жиноий иш юргизиш хизмати.

Жиноий иш юритиш ҳуқуқининг субъектлари – давлат органлари ва уларнинг лавозимли шахслари, ижтимоий ташкилотлар, жиноий ишларни тергов қилиш, жиноий ишларни суд орқали қараш ва улар бўйича қабул қилинган ечимларнинг бажарилиши борасида иш юргизиш муносабатларига кирадиган фуқаролар.

Жиноий иш юритишни амалга оширишда халқаро-ҳуқуқий стандартлар ўзгача аҳамиятга эга. Жиноий иш юритиш учун жиноят ясаладиган давлатлардан бўлак ерда жойлашган одамларни, жиноий таъқибни амалга ошириш пайтида турли давлатлардаги суд ва тергов органларининг иш-ҳаракат тартибини аниқлайдиган ҳуқуқий ёрдам ҳақида шартларнинг аҳамияти зўр.

1993 йилги 22 январда Минскда имзо қўйилган “Фуқаровий, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида” конвенция қабул қилинди. Қозоғистон Республикасининг Ички ишлар министрлиги ва Қозоғистон Республикасининг Бош прокуратураси бошқа давлатларнинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари билан жиноят билан курашда ҳамкорлик тўғрисида ведомствоаро кўп келишимлар ясади.

Жиноий иш юритишнинг манбалари:

Қозоғистон Республикасининг Конституцияси конституциялик қонунлар;

Хаммага бирдай халқаро ҳуқуқнинг қоидалари билан нормалари;

Қозоғистон Республикасининг жиноий иш юритиш кодекси, яъни бу – Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодекси (2014 йилги 4 июлда қабул қилинган);

Қозоғистон Республикасининг халқаро шартномалари ва бошқа мажбуриятлари;

Жиноий суд ишини юритиш тартибини тартибга соладиган Қозоғистон Республикаси Конституцион Кенгашининг ва Олий суднинг норматив қарорлари.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон Республикасининг Конституцияси жиноий-процессуал ҳуқуқнинг негизи сифатида давлат ичида бош қонун кучи билан бевосита ҳаракат этади.

Қозоғистон Республикасининг Конституцияси жиноий иш юритишнинг асосий қоидалари ва фуқаролар ҳуқуқларининг кафолатини белгилайди.

Халқаро ҳуқуқнинг тан олинган тамойиллари ва нормалари.

Жиноий суд ишига тегишли халқаро ҳуқуқ нормалари:

1) жиноий иш юритиш азоблаш ёки шафқатсиз жиноий процедурага, инсонпарварликка ётмайдиган ёки ор-номусни хўрлайдиган ҳаракатлар билан жазолаш турларини қўлланишга йўл бермаслик, инсоннинг қадр-қимматини ҳурмат қилиш ҳуқуқи.

2) агар аниқ асослар бўлса, одамни бошқа мамлакатга экстрадиция қилишга ман этилади.

3) ўзбошимчалик билан қамовга олиш ёки қоровул билан ҳибсга олишга йўл бермаслик: шундай негизлардан ва қонун билан белгиланган тартиб билан ҳеч кимни озодликдан маҳрум қилишга бўлмайди.

Глоссарий

- **Айблаш** – жиноят содир қилгани учун одамни ошкора қилиш мақсадида айблашни юзага оширадиган жиноий-процессуал хизмат.
- **Жиноий** – иш юритиш ҳуқуқи-жиноий таъқиб қўйиш органлари ва суднинг жиноий ишларни тергаш ва ечиш бўйича хизмат тартибини йўлга қўядиган нормалар йиғиндиси.
- **Ҳимоя** – айблаш ҳаракатини тескари чиқариш бўйича жиноий-процессуал хизмат.
- **Ишни ҳал қилиш** – суднинг айбланувчининг айбли ёки айбсизлиги бўйича якуний қарор қабул қилиши.

Тамойиллар – қонун нормаларида аниқланган жиноий жараённинг тузилишини белгилайдиган асосий ғоялар.

Жиноий жараёндаги тамойиллар мазмуни:

- жараённинг мазмунини белгилаш;
- жиноий иш юритиш қонунининг асоси бўлиб ҳуқуқий нормалар тизимини билдиради;
- жиноий жараёндаги нормалар ва тамойилларни сақламаслик ечимларнинг кучини йўқ бўлишига олиб келади.

Жиноий процесс тамойиллари ҚР ЖПКнинг 9–31-моддаларида кўрсатилган.

- Қонунийлик.
- Одил судловни фақат суд орқали амалга ошириш.
- Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини судда ҳимоя қилиш.
- Шахснинг обрўси ва шаънини ҳурмат қилиш.
- Шахснинг дахлсизлиги.
- Жиноий ишлар бўйича амалиётда фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги. Ёзишмалар, телефон сўзлашувлари, почта, телеграф ва бошқа хабарларнинг сир сақланиши.
- Турар жойнинг дахлсизлиги.
- Хусусий мулкнинг дахлсизлиги.
- Айбсизлик презумпцияси.
- Такрор ҳукм қилиш ва жиноий таъқибга йўл қўймаслик
- Суд ишларини юритишни қонун ва суд олдида тенглик билан амалга ошириш.
- Судьяларнинг мустақиллиги.
- Суд ишларини юритишни рақобат ва томонларнинг тенг ҳуқуқлиги асосида амалга ошириш.
- Ишнинг ҳолатини ҳар томонлама, тўлиқ ва холис тадқиқ қилиш
- Далилларга ички ишонч билан баҳо бериш.
- Гувоҳнинг, ҳимоя ҳуқуқига эга гумонланувчининг, айбланувчининг ҳимоя ҳуқуқини таъминлаш.
- Малакали ҳуқуқий ёрдам ҳуқуқини таъминлаш.
- Гувоҳлик кўрсатмаларини бериш мажбуриятидан озод бўлиш.
- Ошкоралик.
- Жиноий суд ишларини кўриш тили.
- Процессуал ҳаракатлар ва қарорлардан норози бўлиб шикоят аризасини бериш эркинлиги.

Тамойиллар жиноий суд ишларини кўришда инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш даражасини тавсифлайди.

Жиноий жараёнлар инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиш даражасини таърифлайди. Жиноий суд ишини юритишнинг барча қоидалари Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал Кодексида тасдиқланган норматив маълумотномага эга. Бу уларнинг жиноий-процессуал муносабатларга бевосита таъсир этишини таъминлайди.

Жиноий – процессуал ҳуқуқнинг аҳамияти – унинг якка шахсларни, жамиятни ва бир бутун ҳолда олганда жиноий тажовузкорликлардан ҳимоя қилишга йўналтирилган қоидалардан иборатлигида. Бу ерда жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун жазо қўллашнинг асослари ва тартиби белгиланади, фуқароларнинг суд ишини юритиш тартибини ойдинлаштиради; айби йўқ одамни жиноий жавобгарлик билан жазодан ҳимоя қилишга йўналтирилган нормаларидан фойдаланади.

1. Жиноий-процессуал ҳуқуқ нима? Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг Қозоғистон Республикаси Жиноий-процессуал кодексидан фарқи нимада?
2. Жиноий иш юритишнинг қандай қоидаларини биласиз?
3. Жиноий жараённинг вазифаларикандай?

1-даражали топшириқ. Якка иш.

"Қозоғистон Республикаси Жиноий – процессуал кодексининг мазмуни" мавзусида эссе ёзинглар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

74-§. Жиноий таъқибнинг умумий қоидалари

Бугунги дарсда:
Жиноий таъқибнинг тартиби билан умумий қоидаларини, тури билан объектини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар
- жиноий таъқиб
- жиноий ҳуқуқбузувчилик
- айб

Жиноий таъқибнинг умумий қоидалари. Жиноий суд ишининг бажарилиши мақсадида прокурор, терговчи, аниқлаш органлари билан аниқловчи ўзининг компетенциясида жиноий ҳуқуқбузарлик белгиларини топиб, қонун билан белгиланган чораларни қўллашга, жиноий ҳуқуқбузарликни содир этган айбдор шахсни ошкора қилиш, жазолашга, жиноий тергов ҳаракатларини юритиши керак.

Жиноий таъқибни фақат лавозимли шахсларгина эмас, шу билан бирга қатор айбловчилар ҳам юрита олади. Жиноий ҳуқуқбузарликнинг хусусиятига ва оғирлигига қараб жиноий таъқиб билан судда айблаш ҳар хил шаклда амалга оширилади (3-жадвал):

3-жадвал

Суддаги айблашни ва жиноий таъқибни амалга ошириш тартибининг турлари

Хусусий тартиб	Хусусий-оммавий тартиб	Оммавий тартиб
Бу ишлар бўйича жиноий таъқиб жабрланувчининг ариза туширишидан бошланади ва унинг айбланувчи, судланувчи билан битимга келиши муносабати билан қисқартирилишига ётади.		Жиноий таъқиб жабрланувчининг арз беришига қарамасдан амалга оширилади.
Жиноий таъқиб – хусусий тартиб билан амалга ошириладиган жиноий ҳуқуқбузарликлар	Жиноий таъқиб – хусусий оммавий тартиб билан амалга ошириладиган жиноий ҳуқуқбузарликлар	Жиноий таъқиб – оммавий тартиб билан юзага ошириладиган жиноий ҳуқуқбузарликлар
1) ҚР ЖК нинг 114-бобининг 1ва 2 қисм «Соғликка эҳтиётсизликда зиён келтириш»; 2) ҚР ЖК нинг 130 боби «Туҳмат қилиш»; 3) ҚР ЖК нинг 131 боби «Хўрлик кўрсатиш» ва бошқалар	1) ҚР ЖК нинг 187 боби «Майда ўғирликлар» 2) ҚР ЖК нинг 189 бобининг 1ва 2 қисмлари «Ишониб топширилган бошқанинг мулкини тортиб олиб эгалик қилиш ёки талон-тарож қилиш»; 3) ҚР ЖК нинг 190-бобининг 1 қисми «Фирибгарлик»	ҚР ЖПКнинг 32-бобининг 2 ва 3 қисмларида кўрсатилганларни қўшмаганда, жисмоний ҳуқуқбузарликлар бўйича жиноий таъқиб оммавий турда амалга оширилади. (Масалан ҚР ЖК нинг 99боби «Одам ўлдириш»; ҚР ЖК нинг 188 боби «Ўғирлик»)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хусусий тартибнинг хусусий-оммавий тартибдан фарқи: хусусий тартибда кўриладиган ишлар бўйича судгача бўлган тергов юргизилмайди. Мана шундай жиноий ҳуқуқбузарликлар бўйича арзлар тезкорликда судга юборилади.

Хусусий-оммавий тартиб билан кўриладиган ишлар бўйича терговчилар вазифаси шартли турда судгача бўлган тергов-текширув ишларини юргизиш. Ундан кейин жиноий иш жиноий судга юборилиши мумкин. Жиноий ҳуқубузарликлар тизими Қозоғистон Республикаси Жиноий-процессуал кодексининг 32-бобида тартибга солинган.

4-жадвал

Судгача бўлган тергов- текширув объектлари

Тергов (дознавание)	Дастлабки тергов	Протокол шакли
жиноят бўйичагина қўлланилади		Фақат жиноий ҳаракатлар бўйича қўлланилади.
Муддати – 1 ой	Муддати 2-ой	Муддати – шубҳали одамдан жавоб олинган кундан бошлаб 10 сутка
Терговчи-дознаватель амалга оширади	Терговчи амалга оширади	Терговчилар билан тергов органининг ходимлари амалга оширади.
ҚР ЖК нинг 188 боби «Ўғирлик»	ҚР ЖКнинг 188 боби, 2-тармоғи «Бир тўп гуруҳ одамлар бўлиб олдиндан келишиб содир этилган ўғирлик»	ҚР нинг 187 боби «Майда ўғирлик»

Ваколатли шахс ёки ваколатли органлар жиноий иш бўйича ва жабрланувчи ҳамда айбланувчига одилона ечим чиқарилиши учун барча имкониятларни яратиб бериши керак. Жиноий таъқиб қилиш органи жабрланувчининг суд раислигига қўл етказишини таъминлайди ва жиноий ҳуқуқбузарликдан келтирилган чиқимни тиклаш учун чораларни қўллашга мажбур. Жиноий таъқиб органи жиноий таъқибни бўлдирмайдиган вазиятларни аниқлаганда судгача бўлган иш юритишнинг турли босқичида жиноий ишни тўхтатиш ҳақида ечим чиқаради.

Жиноий иш бўйича объектив тергов юритишга тўсқинлик келтириш мақсадида жиноий таъқиб органига қандайда бир шаклда таъсир этиш қонунда белгиланган жавобгарликка олиб келади.

Глоссарий

- **Жиноий таъқиб** – жиноят содир этган айбланувчини, шубҳалини ошкора қилиш мақсадида айбловчи томоннинг процессуал ҳаракати.
- **Жиноий ҳуқуқбузарлик** – ижтимоий хавфли ҳаракат, уни содир этган шахс жиноий жавобгарликка тортилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жиноий таъқиб органининг қонунга биноан қўйган талаблари барча давлат органларининг, ташкилотларнинг, лавозимли шахс ва фуқароларнинг улар белгилаган муддатда бажариши учун мажбур, бироқ 3 суткадан кечиктирмаслиги керак. Шубҳали шахсни тутқунликка олиш учун ечим қабул қилиш бўлган вазиятда, жиноий таъқиб органининг талаби 24 соат ичида бажарилиши керак. Кўрсатилган талабларни вақтида асоссиз бажармаслик қонунда белгиланган жавобгарликка олиб келади.

Жиноий таъқиб жиноий ҳуқуқбузарликни аниқлаш, жиноят ясаган шубҳали одамларни ошкора қилиш учун юритилади. Жиноий таъқиб хусусий, хусусий-оммавий ва оммавий турда юритилади.

Жиноий ҳуқуқбузарлик кўринишига боғлиқ ҳолда жиноятга оид жараёнда судгача терговнинг учта шакли кўзда тутилади: дастлабки тергов, дастлабки натижа ва баённома шакли.

1. Жиноий таъқибнинг шаклларини атанг.
2. Жабрланувчининг арзи бўлмаган вақтда прокурор ва хусусий- оммавий айблаш ишлари бўйича судгача бўлган терговни бошлашга ҳуқуқлими? Ўз ўйларингизни жадвалга ёзиб тушунтиринг.

1-даражали топшириқ. Хусусий иш.

«Жиноий ишларни хусусий тартибда кўриш» мавзусида баёнот тайёрланг.

2-даражали топшириқ. Гуруҳда иш.

1. Прокурор 2-гуруҳ ногирони бўлган фуқаро Р.нинг тушунтириш хатини ўқиб, уни У дан хўрланганини билиб, фуқаро Р. нинг аризасисиз судгагача тергов ишларини бошлаб юборади. Прокурорнинг иш-ҳаракати қонунийми?

3-даражали топшириқ. Вазиятли топшириқларни ечинглар.

Фуқаро У. нинг уйидан куёвининг мурдаси топилади.Воқеа ўрнини ўрганиш вақтида фуқаро У. уйида бўлмаган ва ундан ҳеч қандай арз тушмагани аниқланди. Фуқаро У.нинг ёзмача арзисиз терговчи судгача бўлган терговни бошлашга ҳуқуқлими?

75-§. Жиноий суд ишини юритиш қатнашувчилари

Бугунги дарсда:

жиноий суд ишини юритиш қатнашувчилари ва уларнинг ваколати ҳақида биладиган бўламиз.

Жиноий иш юритиш қатнашувчилари. Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал Кодекси билан тартибга солинадиган процессуал ҳуқуқи ва мажбуриятлари бор ҳамма органлар ва шахслар жиноий суд ишини юритиш қатнашувчилари деб айтилади. Ролига,хизматига, мақсадига, ишнинг якуний

Таянч сўзлар

- жабрланувчи
- жиноий иш
- санкция
- терговчи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

натижасига манфаати бўлмаган шахслар уч катта гуруҳга бўлинади (23-чизма).

23-чизма

Судишининг қатнашувчилари

Биринчи гуруҳ-жиноий процесси юзага оширадиган органлар (лавозимли шахслар)	Иккинчи гуруҳ-ўзининг ёки ишонч билдирган ҳуқуқлар ва манфаатини ҳимоя қиладиган процесс қатнашувчилари	Учинчи гуруҳ – жиноий процессга қатнашадиган бошқа шахслар
Уларга кирадиганлар: суд, прокурор, тергов бўлимининг раҳбари, терговчи, терговчи-дознаватель ва бошқалар. Бу органлар ва лавозимли шахслар кўпчиликнинг манфаатини ҳимоя қилади ва жиноий иш бўйича иш юритишни амалга оширади.	Уларга кирадиганлар: 1) иш борасида қонун бўйича хусусий манфаатни ҳимоя қиладиган фуқаролик жавобгар, шубҳали, айбланувчи, жабрланувчи, айбловчи, фуқаролик талаб қўювчи; 2) ҳимоячи, қонуний вакиллар, вакиллар – бошқаларнинг манфаатларини ҳимояловчи	Уларга кирадиганлар: гувоҳ, эксперт-мутахассис, таржимон, суд ўтиришининг котиби, суд пристави, медиатор. Аталган гуруҳ процессга тортиладиган шахсларни давлат органларининг суд ишининг юритилишига ва фуқароларнинг ўзининг ҳуқуқларини ҳимоялашга ёрдам бериш учун бириктиради.

Глоссарий

- **Санкция** – жиноий таъқиб органларининг судгача тергов ишини юритишда процессуал ҳаракатга суднинг рухсат берилиши.
- **Жиноий таъқиб органлари** – прокурор (давлатнинг айб таъқиб этувчи шахси) терговчи, тергов органи.
- **Медиация** – низони суднинг қатнашувисиз тартибга солиш усули, уни аниқ мақсадга қўл етказиш учун тарафлар эркин асосда белгилайди.

Бугунги дарсда судья, прокурор, терговчи, терговчи-дознаватель, эксперт, медиатор ва гувоҳлар каби қатнашувчилар ваколатини кўриб чиқамиз.

Судья. Қозоғистон Республикаси Конституциясига биноан суд раислигини фақат суд амалга оширади. Суд компетентлиги:

– шахсни жиноий ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун айбли деб санаши ва жазо турини тайинлаш;
– терговчининг, прокурорнинг яна бошқа лавозимли шахсларнинг ҳаракати (ёки ҳаракатсизлиги)га ясалган арзни кўриш;
– терговчининг ҳаракатига санкция бериш (рухсат бериш);

Тергов судьяси айрим тергов ҳаракатларига (тинтиш, эксгумация ва бошқалар) санкция беради.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Прокурор. Прокуратура давлат номидан Қозоғистон Республикасининг ҳудудида қонун билан тасдиқланган чегарада қонунийликнинг сақланишини назорат қилади ва амалга оширади. Шунингдек судда давлат манфаатларини билдиради ва давлат номидан жиноий таъқибни амалга оширади.

Прокурор ўз компетенцияси чегарасида тергов ва суд ечимининг жиноий процесснинг барча босқичида жиноий таъқибнинг, тезкор излаштиришнинг қонунийлигини назорат қилишни амалга оширади.

Терговчи-жиноий иш бўйича судгача бўлган терговни амалга оширадиган лавозимли шахс. Терговчилар жиноий иш бўйича турли тергов ҳаракатларини (воқеа ўрнини текшириш, шахсларни тергов қилиш, тинтиш ва бошқа) юритади. Терговчилар Ички ишлар органларида, Миллий Хавфсизлик органларида, Порахўрликка қарши кураш хизмати ва Иқтисодий тергов хизматида бўлади. Терговчининг хизматини прокурор бажаради.

Терговчининг компетенциясига кирадиган Қозоғистон Республикаси Жиноий-процессуал кодексининг 60-бобининг 9-тармоғи;

- жиноий ишни ўз иш юритишига қабул қилиш
- дастлабки тергов
- терговчи-дознавателларга ёзма топшириқ бериш

Терговчи-дознаватель – терговчи каби, жиноий иш бўйича судгача бўлган терговни амалга ошириш ваколати бор лавозимли шахс. Жиноий ишни тергов борасида терговчи билан қатор терговчи-дознавателнинг ҳам турли тергов ҳаракатларини юритишга ҳуқуқи бор. Терговчи-дознавателнинг терговчидан фарқи мана буларда: терговчилар ўзларининг барча процессуал ечимларини ўзлари чиқаради, терговчи – дознавателга эса тергов органи раҳбарининг розилиги керак.

Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодексида терговчи ва терговчи-дознавателнинг жиноий ишларининг тизими алоҳида кўрсатилган.

Эксперт. Эксперт-жиноий ишдаги махсус илмий билими бор, тадқиқот юритиш ваколати бор, мустақил шахс. Уларнинг тадқиқот ишига киради: дактилоскопия (қўл ва бармоқ изларини ўрганиш), балистика ўрганиш (қурол, ўқ, гильзаларни текшириш), габитоскопия (одамнинг сирт белгиларини ўрганиш) ва бошқалар криминал тадқиқотларни киритиш мумкин. Тадқиқот натижасини эксперт актда рўйхатдан ўтказади.

Қадимги Хитой, Япония ва Кореяда VII асрда муҳим ҳужжатларга бўёққа ботирилган бармоқларни босишган, шундай қилиб бармоқнинг излари қўл қўйишни алмаштирган. XII асрдаги хитой романида одам ўлдирган жиноятчини бармоқ изи бўйича топишгани ҳақида айтилади. Шарқда минглаган йилдан бери маълум бўлган бу илм Ғарбга фақат XIX асрда келди. Бу соҳадаги таниқли мутахассисларданбири Э.Локар «дактилоскопиянинг отаси» деб Пуркиньени атаган, унинг «Тери билан кўриш органларини физиологик ўрганиш» деган асари 1823 йили ёзилган. Одамларни аниқлаш ва рўйхатга олиш усули сифатидадактилоскопия РоссиядаXX асрнинг бошида ривожлана бошлади. Бироқ бу ҳақда биринчи маротаба маълумотлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

адабиётдаўтган асрнинг сўнгидан бошлаб пайдо бўлди.Россиякитобхонларига бу усулнинг имкониятлари ҳақида ахборот 1885 йили Герман Корнфельднинг немис тилидан таржима қилинган суд медицинаси ҳақида дарслигида берилган.

Медиатор. Медиатор-тарафларни тотувлаштиришга ва келишимга келиш учун ўртага солинган ишда қатнашадиган мустақил хусусий шахс. Бугунги кунда ҳамма ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларида медиаторлар бор.

Медиатор:

1) медиация тарафига жиноий процессни юритиш органи ахбороти билан танишишга;

2) медиация тарафлари бўлиб жиноий процесс қатнашувчилари ҳақида ҳужжатлар билан танишишга;

3) жиноий – процессуал қонунга биноан, учрашув сонини ва вақтини чекламай медиация тарафлари деб таниладиган жиноий процесс қатнашувчилари билан яширин турда учрашишга;

Медиация тартиби билан тарафларнинг тотувлашув келишимига қўл етказишига ёрдам беришига ҳуқуқли.

Медиатор:

1) медиация ўтказиш вақтида медиация тарафларининг келишими билангина ҳаракат этишга;

2) медиация бошлангунча медиация тарафларига унинг мақсади, шу билан қатор ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтириш;

3) медиация расмий ўтказиш борасида ўзига маълум бўлган ахборотларни тарқатмаслиги шарт.

Гувоҳ – жамоат вакили. Бу – тергов ҳаракатининг бориши ва натижасини гувоҳлантириш учун жиноий таъқиб органлари ишга тортган мустақил, эркин шахс. Тергов ҳаракатини ўтказишга иккитадан кам бўлмаган гувоҳ қатнашади.

Гувоҳ тергов ҳаракатини ўтказишга қатнашади, бу бўйича унга сўз берилади.

Агар гувоҳ хизмат боби бўйича жиноий иш жараёнини юритувчи органга бўйсунадиган бўлса,унда у судгача тергов ишига қатнаша олмайди. Шунингдек, қатор ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлари,суд ходимлари, махсус юриспруденция ўқув юртларининг талабалари, пробацияда синовда юрган судланган ва бошқа жиноий ишлар бўйича жиноий жавобгарликка тортилган шахслар гувоҳ бўла олмайди.

Мисол

2017 й фуқаро У. гиёҳванд моддалар тарқатиш мақсадида уни ноқонуний олиб юргани ва сақлагани учун айбли деб ҳукм чиқарилган. Қозоғистон Республикасининг Олий Суди жиноят таркиби бўлмаганлигидан 2018 йили аталган фуқарони оқлайди,чунки судгача бўлган тергов ишида кўплаган ноқонуний ҳаракатларўрин олди. Бундай қонунсизликнинг бирига тергов ҳаракатининг иш юритилишига видео ясалган вақтда гувоҳнинг уч минут бўйи бўлмагани кўрсатилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шунингдек, жиноий иш юритиш қатнашувчилари деганимиз-тергов ишини очиш ва ўрганишда фаол қатнашиш учун давлат органлари ўзига берилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида иш жараёнига тортилган, процессуал ҳуқуқлар берилган шахслар, жиноий ишни очишга ваколат берилган давлат органлари ва лавозимли шахслар, қатор қўшимча ходимлар, ижроия органлари ва шахслардир.

1. Жиноий иш юритишнинг қатнашувчиларини атаб ўтинг. Уларни таснифқилинг ва жадвал турида кўрсатинг.
2. Прокурор билан терговчининг хизматларидақандай ўзаро боғлиқлик бор?
3. Терговчининг ишни кўришда ўрганиш ишларини олиб боришга ҳуқуқи борми? Терговчи билан терговчи-дознавателнинг хизматларидақандай ўзаро боғлиқлик бор?

1-даражали топшириқ. Якка топшириқ.

"Бийлар суди билан ҳозирги медиация" мавзусидаэссе ёзинглар.

3-даражали топшириқ. "Ақлий ҳужум".

Фуқаро И. ни хусусий тинтиш вақтида терговчи П. Ички Ишлар Министрлиги Академиясининг курсантини гувоҳликка тортди.Терговчининг ҳаракати қонунийми?

Терговчи К. судгача бўлган текшириш вақтида фуқаро Т. нинг автомашинасига тинтув юритиш тўғрисида қарор чиқаради. Унга М. деган прокурор санкция беради. Жиноий таъқиб органлари лавозимли шахсларининг ҳаракати қонунийми?

76-§. Жиноий суд ишини юритишда далиллар ва далиллаш

Бугунги дарсда:

жиноий судишини юритиш жараёнидадалилларнингтурлари ва исботлашжараёнини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- далил
- эксперт хулосаси
- нарса-буюм далили
- гувоҳлик
- преюдиция

Одамнинг ҳаракатга айбли ёки айбсиз эканини аниқлаш учун олдиндан тергов юритадиган лавозимли шахс далилларни йиғади, тўплаштиради, терговни, баҳолашни юритади. Жиноий суд ишини юритишда далиллаш- исботлаш жараёни мана бу босқичлардан иборат:

- далилларни йиғиш (воқеани текшириш вақтида моддий далилларни аниқлаш) (22-расм);
- далилларни тасдиқлаш (аниқланган моддий далилларни воқеа бўлган ерда инспекциялаш протоколида рўйхатга олиш) (23-расм);

Далилларни протокол қилиш

- далилларни ўрганиш (моддий далилларга суд экспертизасини юритиш) (24-расм);
- далилларни баҳолаш иши (судья, прокурор, терговчи, терговчи-дознаватель қонун ва виждонни бошчиликка олиб, далилларни ҳар томонлама тўлиқ ва объектив экспертизадан ўтказиб амалга оширилади);

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

22-расм. Далилни ўрганиш

23-расм. Далилларни йиғиш

24-расм. Далилларни текшириш

- ҳар бир далил унинг қанчалик даражада мумкинлиги, аниқлиги, йиғилган далиллар жиноий ишни ечиш учун етарлилиги бўйича баҳоланиши мумкин. Агар далиллар тасдиқланса ёки ишга тегишли вазиятлар бор йўқлигини далиллайдиган бўлса, далиллар ҳаққоний ва ўринли деббаҳоланади.
- агар далиллар Қозоғистон Республикасининг Жиноий – процессуал кодексига биноан олинган бўлса, далилли деб ҳисобланади.

2018 йили қозоғистонлик балоғат ёшига етмаган фуқарога қурол-яроғни ноқонуний ушлаб юриш, одамнинг ўлимига олиб келишига боғлиқ деган айб қўйилди. Биринчи ва апелляция босқичларида суд шу актларга далилларнинг йўқлигидан уни оқлашга мажбур бўлди. Суд Р. киши ўлдиришга тегишли айбни гувоҳнинг тескари фикрига асосланган деб ечди. Далил сифатида таклиф этилган Р. билан гувоҳлар орасида низолар тўғрисида ҳисоботлар ярамайди деб ҳисобланди.

Текшириш натижасида бу ҳақиқатга айланса, далил ишончли деб ҳисобланади.

Қўшимча ахборот

Фактли маълумотлар далил сифатида қабул қилинмайди, агар улар:

1) азоблаш, хўрлик кўрсатиш, ёлғон гапириш бошқа қонунга тескари иш-ҳаракатлар билан зўрлик орқали олинган бўлса;

2) тўлиқ эмас тушунтиришдан юзага келадиган, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларига тегишли жиноий процедурага қатнашувчи шахснинг хатоларидан фойдаланиб, тўлиқ эмас ёки тўғри тушунтирилмаган бўлса;

3) бу жиноий иш бўйича иш юритиш ҳуқуқи йўқ шахс иш юритиш ҳаракатларини амалга оширса;

4) шахснинг дисквалификацияланишига ётадиган иш-ҳаракатлар;

5) иш юритиш ҳаракатларини юритиш тартибини бузган бўлса;

6) номаълум манбадан ёки суд ўтиришида белгиланмайдиган манбадан бўлса;

7) далиллаш жараёнида ҳозирги замонавий илм-фанга тескари келадиган усуллардан қўлланилса.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодексига биноан, далилларнинг мана бундай турлари тавсия қилинади:

- жабрланувчининг, гувоҳнинг гувоҳкорлиги;
- экспертнинг хулосаси;
- мутахассис хулосаси;
- далиллар
- иш процессининг ҳаракатлар акти;
- ҳужжатлар.

Қатнашувчиларнинг жиноий иш юритиш жараёнига қатнашиши фақат жавоб олиши вақтида эмас, шу билан бирга қаршилашиш вақтида, далилларни текшириш ва исботлаш ва бошқалар.

Экспертиза хулосаси суд экспертизасидан кейин (масалан, суд медицина экспертизаси, суд – наркологиялик экспертизаси) берилади.

Мутахассис хулосаси экспертиза юритилгандан кейин берилади (масалан, суд экспертизасининг бармоқ излари).

Эксперт ва мутахассис орасида фарқ экспертнинг махсус илмий билими, мутахассиснинг махсус билими борлигида. Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал Кодексига биноан махсус билим-маълум жиноий иш юритиш жараёнида эмас, одамнинг касбий тайёргарлик ёки амалий хизмат борасида олинган жиноий суд одиллиги масалаларини ечиш учун фойдаланиладиган билим. Махсус илмий билим – унинг мазмуни суд – экспертизаси усули бўйича илмий билимни ташкил қиладиган билим соҳаси.

Моддий далолат ишни жиноий иш юритишни амалга оширадиган органнинг ечимига қўшиб берилади ва бу ишни қисқартириш тўғрисида ҳукм ёки ечим қонуний кучига кирганга қадар бирга бўлади.

Воқеа ўрнининг ёзмалари, излаштириш протоколлари, жавоб олиш протоколлари ва бошқалар иш материалларининг протоколларига кўрсатиб ёзилади. Ҳужжатларга Қозоғистон Республикаси кодекси билан белгиланган тартибда олинган, сўратилган ёки таклиф этилган тушунтириш хатлари, материал актлари, аудитлар, сертификатлар, солиқ текшириш актлари, солиқ органларининг хулосалари, шу билан бирга компьютерлик ахборотлар, фотосуратлар ва видеолавҳалар, товуш ёзувлари ва бошқа материаллар киради.

Глоссарий

- **Гувоҳлик** – тергов амалларини юритиш жараёнида оғзаки ёки ёзма шаклда хабар қилинган ахборот.
- **Далил** – тергов органи, терговчи, прокурор, суд қонунида кўзланган ҳаракатнинг бўлишини ёки бўлмаслигини, айбланувчининг ёки судланувчининг айбли ёки айбсизлигини ечиш учун ва бошқаларни аниқлаш
- **Преюдиция** – қандайдир бир бошқа иш бўйича бунгача бўлган қонуний кучга кирган суд ечими ёки суд ҳукми бўйича ишни кўраётган судлар учун фактларни,гувоҳликларни текширувсиз қабул қилиш мажбурияти.
- **Эксперт хулосаси**– Жиноий-процессуал кодекснинг талабларига биноан расмийлаштирилган, суд – экспертлик ўрганиш жараёни натижасини кўрсатувчи ҳужжат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шу билан бирга терговчи далиллаш жараёнида бошқа ваколатли одам ҳуқуқбузарликнинг ҳар хил изларидан олинган аниқ маълумотлар билан ишлайди ва унинг асосида тергов юритилган жиноятнинг мазмуни ҳақида хулоса чиқариши мумкин.

1. Жиноий иш юритиш жараёнидаги далолатларнингтурларини атанглар.Далиллаш ва исботлаш жараёни қанча босқичдан туради?
2. Қандай далилларисбот сифатидакўрилиши мумкин?
3. Махсус илмий билимнинг махсус билимдан фарқи нимада?

2-даражали топшириқлар. Гуруҳ бўлиб ишлаш.

Қозоғистон Республикасининг Жиноий – процессуал кодексининг 79-80 бобларидан фойдаланиб,эксперт ва мутахассиснингиш-ҳаракатини таснифланг.Уларнинг вазифаларигаанималар киради?

3-даражали топшириқлар.

1. Терговчи К. ҳақиқий гувоҳлик олиш учун фуқаро У. ни қўрқитди. Шундай йўл билан олинган жавоб протоколга яроқли бўладими?

2. Терговчи Е.воқеа ўрнида бармоқ изларини аниқлаб,судэкспертизасини амалга ошириш ҳақида ечим қабул қилади. Уни эксперт-криминалист М. га топширади. Терговчи Е. суд эксперт – криминалисти М. га бармоқ изини текширишга бериши қонунийми?

77-§. Жиноий-процессуал мажбурлаш чоралари

Бугунги дарсда:

жиноий-процессуал мажбурлаш чораларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- тутқунликка олиш
- етказиш
- кафолат
- шахсий кафиллик

Жиноий таъқиб органлари, прокурор билан суд жиноий ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва огоҳлантириш, олдиндан тергов ва суднинг ишни кўриб чиқиш тартибини, шу билан қатор ҳукмнинг бажарилишини таъминлаш мақсадида жиноий суд ишининг қатнашувчиларига тегишли процессуал мажбурлаш чораларини қўллаши мумкин.

Жиноий-процессуал мажбурлаш чоралари Қозоғистон Республикаси Жиноий – процессуал кодексининг 4-бобида кўрсатилган, у уч турга бўлинади:

- айблини тутқунликка олиш;
- олдини олиш чоралари;
- процессуал мажбурлашнинг бошқа чоралари.

Процессуал мажбурлаш чораларининг орасида тутқунликка олиш алоҳида ўрин олади. Сабаби бу чорани қўллаш шахснинг конституцион ҳуқуқини чеклайди. Тутқунликка олишнинг икки тури бор: процессуал ва процессуал эмас (5-жадвал).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-жадвал

Туткунликка олиш турлари	
Процессуал	Процессуал эмас
Жиноий таъқибга олиш органининг лавозимли ходими Қозоғистон Республикасининг Жиноий-процессуал кодексида қаралган жиноий ҳуқуқбузарлик ясади деб айбланган шубҳалини вақтинча туткунликка олишга ҳуқуқли.	Жабрланувчининг, шу билан қатор бошқа фуқаронинг жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган шахсни туткунликка олишга, унинг эркинлигини чеклашга ҳуқуқи бор. Туткунликка олинган шубҳалининг бошқа тажовузлигининг олдини олиш мақсадида уни жиноий таъқиб органларига ёки бошқа давлат бошқарув органига топшириш керак.

Жиноий ҳуқуқбузарлик содир этди деб айбланган шубҳалини туткунликка олиш вақтида жиноий таъқиб органининг лавозимли ходими шахсгаунинг қандай жиноят ясаганини оғзаки хабарлайди.Унинг ҳимоячини чақириш ҳуқуқи бор экани, жавоб бермасликка ҳуқуқи бор эканини, айтилганнинг бари судда ўзига қарши далил бўлиши эслатилади.

Жиноят содир этди деб шубҳага олинган шахсни 48 соатдан ортиқ, балоғат ёшига етмаганларни 24 соатдан ортиқ асоссиз ушлаб туришга мукин эмас.

Қўшимча ахборот

Алоҳида вазиятларда72 соатданортиқ ушлашгарухсатэтилади.Мана бу вазиятларда:
1) ўта оғир жиноят ясагани учун шубҳа билан қўлга олинса;
2) террористик ва экстремистик жиноят ясади,деган шубҳа билан туткунликка олинса;
3) ялпи тартибсизлик вақтида жиноят ясади деган шубҳа билан қўлга олинса;
4) жиноий гуруҳ таркибида жиноят ясади деган шубҳа билан ушланса;
5) гиёҳванд, психотроп ва шунга ўхшаш моддаларгабоғлиқ жиноятлар, балоғат ёшига етмаганларга нисбатан жинсий тажовузлик, шу билан қатор одам ўлимига олиб келган жиноятлар учун шубҳа остига олинган вазиятда;
6) узоқ ерда ёки йўлнинг ночорлиги сабаблисуд терговига ўз вақтида етказиб келишнинг имконияти йўқ вазиятдашунингдек, қатор махсусфавқулоддагивазиятларга боғлиқ қўлга тушган вақтда.

Олдини олиш чораларининг турлари:
- ҳеч қаерга кетмаслик ва тегишли феъл-атвор ва ҳаракатда бўлиш ҳақида қўлхат;
- ҳарбий хизматчини ҳарбий бўлим бошлиғининг назоратида бўлиши;
- балоғат ёшига тўлмаган одамни назорат қилишга бериш;
- кафилликка олиш;
- уйдан чиқмаслик;
- қоровул билан ушлаш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Олдини олиш чораларини қўлланиш вақтида инобатга олиниши керак:
1) ясалган жиноятнинг оғирлиги;
2) шубҳалининг, айбланувчининг шахси, ёши;
3) соғлиги;
4) оиласи, оила ғамхўрлигида одамнинг бўлиши;
5) шубҳали, айблининг ижтимоий ҳолати;
6) шубҳалининг, айбланувчининг обрўйи;
7) хизмат тури;
8) шубҳалининг, айбланувчининг иши ёки ўқиши;
9) мулк эгалиги;
10) яшайдиган жойининг туроқлиги ва бошқа вазиятлар.

Унинг айрим турларини кўриб чиқайлик:

Ҳеч қаерга кетмаслик ва тегишли ҳаракатда бўлиш ҳақида қўлхат- шубҳалининг, айбланувчининг туроқ ёки вақтинча турадиган жойида терговчи-дознаватель ёки терговчининг, суднинг рухсатисиз ҳеч қаерга кетиши мумкин эмас.

Шахсий кафолат – шубҳалининг, айбланувчининг тегишли тартибда бўлиши ва уларнинг жиноий процессни юритаётган органнинг чақириши билан келишига кафолат берадиган ишончли шахснинг ёзма қўлхати. Шахсий кафолат берган одам сони иккитадан кам бўлмаслиги керак.

Глоссарий

- **Кафолат** – шубҳалининг, айбланувчининг ёки бошқа одамлар билан ташкилотларнинг суд депозитига пуллай ёки қимматбаҳо нарса солиши туридаги мажбурлаш чораси.
- **Ўз эркисиз олиб келиш** – шубҳали, айбланувчи, судланувчи, шу билан бирга гувоҳлар, судгача бўлган терговни амалга оширадиган мутахассиснинг, суднинг ечими бўйича жабрланувчи деб топилган шахс чақирилган пайтда сабабсиз келмаган пайтда қўлланиладиган процессуал мажбурлаш чораси.

Қамовга олиш – судьянинг санкцияси билангина ва фақат жиноят ясади деб айбланган шубҳалига, айбланувчига нисбатан амалга оширади. Бундай жиноятга беш йилдан кам эмас жиноят турлари киради.

Бу жазолаш чорасига қонун бўйича жиноят ясаган шубҳали шахс, айбланувчи, судланувчи шахсга тегишли мана бу вазиятлар қўлланилиши мумкин, агар:

1) Қозоғистон Республикаси ҳудудида унинг туроқ яшайдиган жойи бўлса;

2) шахси аниқланмаса;

3) аввал тайинланган олдини олиш ёки процессуал мажбурлаш чораси бузилмаган бўлса;

4) у суднинг ёки жиноий таъқиб органларидан яширинса ёки яширинишга ҳаракат қилса;

5) уюштирилган жиноий гуруҳ ёки гуруҳ ичида жиноят содир этган деган шубҳага илинса;

6) ясаган оғир ёки ўта оғир жинояти учун судланган бўлса;

Мана шундай жиноий суд ишини юритиш мажбуриятларини таъминлаш мақсадида жиноий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

таъқиб органлари, прокурор ва суд одамларга процессуал мажбурлаш чораларини қўллашга ҳуқуқли. Қозоғистон Республикасининг Жиноий иш юритиш кодексига биноан процессуал мажбурлаш чораларига: шубҳалини тутқунликка олиш, олдини олиш чоралари ва ўзгача иш юритиш чоралари киради.

1. Қозоғистон Республикасинингжиноий судишидакандай процессуалмажбурлаш чоралари бор?
2. Ҳибсга олиш турларини атанг.
3. Жиноий-процессуал мажбурлаш чораларининг таснифиничизма турдакўрсатинг.

1-даражали топшириқ.

Тутқунликка олиш пайтида қандай муаммолар юзага келиши мумкин? Қозоғистонда шубҳалиларгаАҚШ даги Миранда қоидасини тушунтириш тўғрими?

2-даражали топшириқ. Якка иш. "Ассоциация" усули.

Ватман қоғози ўртасида "Олдини олиш чоралари- пресекание" деган сўз бирикмасини ёзинглар. Сўзнинг атрофигасудгача бўлган тергов- текширувни амалга оширадиган лавозимли одамни олдини олиш чорасини танлаш вақтида нимани эсда тутиши кераклигини ёзинг.

3-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

1. Киши ўлдириш факти бўйича бошланган жиноий ишни текшириш жараёнида терговчи К. шубҳали Е.га тегишли қамоққа олинишда олдини олиш чорасини қўлланди. Шубҳали Е. аталган олдини олиш чорасини қўллаш масаласи кўрилган суд процессигача тергов изоляторида 5 сутка бўлди.Бу ерда процессуал хатолар борми? Бор бўлса қандай?

2. Фирибгарлик ясадидеганшубҳалининг туроқ яшаш-жойи бўлмаганлигиданва қаршилик кўрсатиши мумкин деб саналганликдан,у ушланиб тергов изоляторига етказилди.Аталганмажбурлаш чораларини қўллашга асос борми?

§78. Дастлабки тергов ишини юритиш тартиби ва умумий шартлари

Бугунги дарсда:
дастлабкитергов ишини юритиш тартиби ва умумий шартларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- рўйхатга олиш
- ариза бериш
- аниқлаш
- дастлабкитергов

Дастлабки тергов ишини юритиш ва судгача тергов ишлаб чиқариш тартиби. Жиноий таъқиб органларининг қанчалик яхши иш юритишини, жиноий суд ишини юритишга қатнашувчиларнинг конституцион ҳуқуқларини ўз вақтида ҳимоя қилиши ва тўлиқ амалга ошириши билан боғлиқ. Ўз ўрнида, фуқароларнинг жиноий иш юритишдаги конституцион ҳуқуқларини ҳимоя қилиш таъқиб органларига арз ва бошқаларни рўйхатга олиш вақтида бошланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жиноий таъқиб тўғрисида жиноий ҳуқуқбузарлик ахборот келиб тушган пайтда жиноий таъқиб органларининг лавозимли шахслари ахборотни ҳисобга олиш китобига тезкорликда рўйхатга олиши мажбур (АҲОК).

Аризани қабул қилган вақтда лавозимли шахс арз берувчига талонхабарлама бериши керак. Агар жиноий таъқиб органининг лавозимли одами жиноий жазо тўғрисида аризани қабул этмаса ва юқорида кўрсатилган ҳужжатларга тиркамаса, унда Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 433-боби "Жиноий ҳуқуқбузарликни яшириш" бўйича жиноий жавобгарликка тортилади.

Судгача тергов-текширувининг ягона тизими – жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборотни ичига олган автоматлаштирилган маълумотлар базаси.

Мисол

2011 йили Шимкентнинг Абай райони судининг ҳукми билан балоғат ёшига тўлмаганларнинг ишлари бўйича инспекциясининг иккита ходими 2 йилга озодликдан маҳрум қилинди. Улар вояга етмаган ёш ўспирин қизга қароқчилик содир этганлигини яшириб, жиноятчиларни бўшатиб юборган.

Жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборот журналга ёзилгандан кейин, мансабдор шахс уни 24 соат ичида қайта кўриб чиқиши ва кейинги иш юритиш ечимларининг бирини қабул қилиши мажбур:

- фактни судгача тергов-текширувнинг ягона тизимига рўйхатга олиш;
- номенклатурали иш бўйича кейинчалик қаралмайди (агар жиноят таркиби бўлмаса);
- ҳудуди бўйича юбориш;
- хусусий тартибда кўрилиши учун судга юбориш (Қозоғистон Республикасининг Жиноят кодекси 130-боби "Туҳмат қилиш", 131-боби "Хўрлаш" каби жиноий ҳуқуқбузувчиликлар);
- олдинда рўйхатга олинган материалларни қўшиб рўйхатга олиш;
- айбли шахсни маъмурий ёки тартиб жавобгарлигига тортиш ҳақида масалаларни кўриш компетенциясига кирадиган ваколатли давлат органига юбориш.

Глоссарий

- **Рўйхатга олиш** – судгача тергов-текширувининг ягона тизимига жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборот киритиш.
- **Ариза бериш** – якка қонуний шахснинг расмий арзи.
- **Аниқлаш** – муддати 1 ойни ташкил қиладиган судгача бўлган тергов-текширув шакли.
- **Дастлабки тергов** – муддати 2 ойни ташкил қиладиган судгача тергов – текширув шакли.
- **АҲОК** – ахборотни ҳисобга олиш китоби.
- **ДТЯР** – дастлабки тергов ягона реестри.

Жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида аризани судгача тергов-текширувнинг ягона тизимига рўйхатга олиш ёки биринчи вақт куттирмайдиган тергов иш-ҳаракати (қараб чиқиш, экспертиза тайинлаш) пайтида судгача тергов-текши-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

рув боши бўлиб саналади. Судгача тергов-текширувнинг бошланиши тўғрисида прокурор бир сутка ичида хабардор этиши керак.

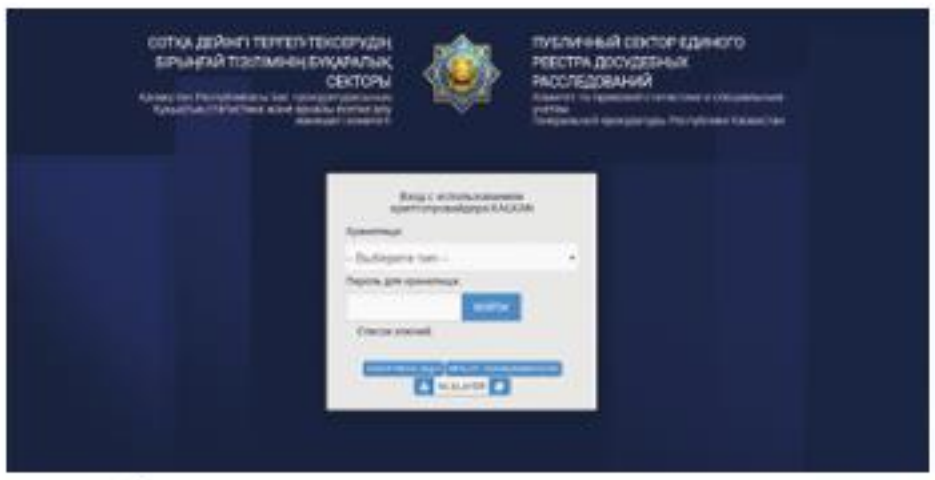

25-расм. Судгача тергов-текширувининг ягона тизими

Судгача бўлган тергов-текширувни бошлаш сабаблари:

- Шахснинг ёки давлат органининг лавозимли одамнинг жиноий ҳуқуқбузарлик ёки одамнинг бехабар йўқолиши ҳақида эълон;
- Ўз айбини бўйнига олиш;
- Оммавий ахборот воситаларидаги эълон;
- Жиноий таъқиб органининг лавозимли шахсининг содир этилган жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида тайёрлаган ҳисоботи.

Терговчи – дознавателлар билан терговчиларнинг ведомстволи бўйсунувчи жиноий ҳуқуқбузарликлар тизими Қозоғистон Республикаси Жиноий – процессуал кодексининг 187-197 бобларида кўрсатилган. Судгача бўлган тергов-текширувнинг протокол шакли жиноий тескари ҳаракатларни судгача бўлган тергов-текширувни юритишни кўзлайди .

Судгача бўлган тергов-текширув жиноий ҳуқуқбузарлик содир этган район, (область, республика аҳамияти бор шаҳарда, пойтахтда) юритилади, бироқ тез ва тўлиқ бўлиш мақсадида жиноий ҳуқуқбузарлик аниқланган ерда, шубҳалининг ёки гувоҳларнинг кўпчилиги турадиган ерда юритилиши мумкин.

2017 йилдан бошлаб Қозоғистонда судгача бўлган терговнинг «Е– жиноий иш» деб аталадиган электрон шакли ишга қўшилди. Аталган янгилик терговчилар ва терговчи – дознаватель иш юритиш бланкларини электрон шаклда тўлдиришга имконият беради. Улар судгача тергов-текширувининг ягона тизими маълумотлар базасига автомат турда сақланадиган бўлади.

Шундай қилиб, жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида арзни, хабарни судгача тергов-текширувининг ягона тизимида рўйхатга олиш навбат куттирмайдиган тергов ҳаракатини юритиш вақтида судгача терговнинг бошланиши бўлиб саналади. Дастлабки тергов уч шаклда юритилиши мумкин (суриштириш, дастлабки тергов, протокол шакли). У ҳуқуқбузарликнинг жиноий турига боғлиқ ҳолда танланади. Бунга қўшиб, дастлабки терговни қоғоз ва электрон шаклда юритишга бўлади.

1. Судгача тергов-текширувнинг сабабларини айтинг.
2. Судгача тергов-текширувининг қандай шакллари бор?
3. “Е – жиноий иш юритиш” электрон шаклда қандай мақсадда ишлатилади?

1-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

Жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборотни кўриш тартибини муҳокама қилинг. Қандай масалаларюзага келиши мумкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-даражали топшириқ.

1. Терговчи-дознаватель Н. Ахборотни рўйхатга олиш китобига 01.01.2019 й. 10-00 да тиркади, келаси куни соат 09-00 да уни Судгача тергов-текширувининг ягона тизимига рўйхатга олиш тўғрисида ечим қабул қилди. Терговчи-дознаватель Н.нинг иш-ҳаракати қонунийми?

2. Фуқаро И. Алматишаҳрининг Бостандиқрайони полиция бўлимининг навбатчилик бўлимига телефонўғирлиги факти тўғрисида ариза беради. Бу аризани қабул қилган Е. бўлимнинг инспектори уни Ахборотни рўйхатга олиш китобига тиркади. Кейин уни номенклатуралик ҳолатда қаровсиз қолдирди. Полиция ходимининг иш-ҳаракати тўғрими?

3. Фуқаро Е. Алмати шаҳрининг вилоят полиция департаментининг бўлимига бузақилик факти тўғрисида ариза билан боради. Терговчи К. фуқаро Е.тунда келганлигидан, юқорида аталган ариза берувчини суриштириб, аризани қабул қилишдан бош тортди. Полиция ходимининг иш-ҳаракати тўғрими? Аризани қабул қилиш вақтида полиция ходими қандай иш юритиш ҳужжатини бериши керак?

§ 79. Тергов иш-ҳаракатларинг хусусиятлари

Бугунги дарсда:
тергов иш-харакатларининг турларини ва уларни юритиш тартибини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар
- тергов иш-ҳаракати
- жавоб олиш
- санкция
- тинтиш
- эксгумация

Тергов иш-ҳаракатларининг турлари. Дастлабки терговнинг мақсадларига етиш ва вазифаларни ечиш учун тергов органлари билан дастлабки тергов органлари иш-юритишнинг катта комплексини амалга оширишга ҳуқуқли. Уларнинг кўпи далилларни йиғишга ва текширишга йўналтирилган. Барча иш-ҳаракатларнинг ичида муҳими тергов иш-ҳаракати деб аталади.

Тергов амалларининг мақсади – жиноий иш бўйича, жиноий ишни, уни содир этган шахслар ҳақида, шу билан белгиланадиган бошқа вазиятлар ҳақида ахборот олиш.

Тергов иш-ҳаракатининг асосий вазифалари:
- янги далиллар олиш;
- бор бўлган далолатларни текшириш.

Тергов иш-ҳаракатларининг турлари: воқеа бўлган ерни текшириш; жавоб олиш; юзма-юз бетлаштириш; тинтиш; эксгумация; гувоҳлик этиш; экспертиза тайинлаш; намуналар олиш; тергов тажрибаларини ўтказиш.

Жиноий ҳуқуқбузарликнинг яна бошқа моддий объектларининг изларини топиш ва аниқлаш учун воқеани тушунтириб, иш бўйича икир- чикирларини аниқлаш мақсадида судгача терговни амалга оширадиган одам ҳудудни, уй-жойларни, буюмларни, ҳужжатларни, тирик одамларни, мурдаларни, жониворларни *қараб текширишни* амалга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

оширади.Текширув одатда, шунга керак бўлган пайтда тез юритилади. (26-расм)

Жавоб олиш кейинга қолдиришга бўлмайдиган вазиятларни олмаганда, кундузги вақтда юритилади ва уни тўрт соатдан ортиқ давомийликда ўтказиш мумкин эмас. Жавоб олишни давом эттириш дам олиш ва овқатланган (1 соат)дан кейин бўлиши мумкин. Бир кун ичида жавоб олишнинг узоқлиги саккиз соатдан ошмаслиги керак. Медицина кўрсатмалари бор бўлса, шифокорнинг ёзмача хулосаси асосида белгиланади (27-расм).

Бу муҳим! Уч соат қаторига савол- жавоб ўтказиш мумкин, умумий сони беш соатдан ошмаслиги керак: 1) ҳомиладор аёл ёки балоға тёшига етмаган фарзанди бор аёл; 2)58 ёшдан ошган аёллар;3) 63 ёшдан ошган кишилар.

Балоғат ёшига етмаган одамдан савол-жавоб олиш кундузги вақтда юритилади ва икки соатдан ортиқ танафуссиз, умумий олганда кунига тўрт соатдан ортиқ вақтга чўзилмайди. Балоғат ёшига етмаган боланинг чарчагани кўринганда, шу вақт тўхталиши керак бўлади.

2014 йилдан бошлаб, Қозоғистон Республикасининг Жиноий – процессуал Кодексининг киритилиши билан терговчилар ва терговчи – дознавателлар жабрланувчилар ва шубҳалилардан масофадажавоб олиши имконияти пайдо бўлди. Масофада жавоб олиш жараёнида иш юритишга қатнашувчилар жонли эфирда жавоб олинадиган одамнинг жавобларини, гувоҳликларини қабул қилади.

Масофадажавоб олиш мана бундай вазиятлардаюритилади:

1) жиноий иш юритувчи органга соғлиги ёки бошқа сабабларга боғлиқ жиноий ишни кўришда одамнинг кела олмаслиги;

2) одамнинг хавфсизлигинитаъминлаш эҳтиёжи борида;

3) жабрланган балоғатёшига етмаганёки кичик ёшдаги гувоҳлардан жавоб олишни юритиш;

4) судгача бўлган тергов-текширув, ишни судда қараш вақтининг сақланишини таъминлаш учун;

5) жавоб олиш қийин ёки ортиқ чиқимларга асос бўладиган сабаблар бўлганда.

Судгача тергов-текширув ишларини юритувчи шахс шу қарама-қаршиликларнинг сабабларини тушунтириш учун уларнинг савол-жавоб-

26-расм. Жиноят содир этилган жойни кўриб текшириш

27-расм. Шубҳалидан жавоб олиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Жавоб олиш** – жиноий суд ишини юритишга қатнашувчилардан жавоблар олишга йўналтирилган тергов ҳаракати.
- **Юзма-юз учраштириш** – учраган қарама-қаршиликларнинг сабабларини аввал жавоб олинган одамлардан бир вақтда жавоб олиш юритиладиган тергов ҳаракати.
- **Санкция** – жиноий таъқиб органининг судгача бўлган иш юритиш жараёнида маълум ҳаракатларни амалга ошириш учун суднинг рухсати.
- **Эксгумация** – мурдани текшириш ва экспертизани қайта тайёрлаш учун унинг қонуний кўмилган жойидан олиш тергов ҳаракати.

ларида қарама-қаршиликлар бўлган вазиятда икки одамни юзма-юз учратишга ҳуқуқли.

Юзма-юз учратганда қарама- қаршиликларга учрайдиган одамлар бир-бирини билади, улар қандай муносабатда эканини аниқлайди. Юзма-юз учрашувга чақирилган одамлар навбатма-навбат ишнинг икир-чикирлари тўғрисида гувоҳлик беришга чақирилади. Шундан кейин дастлабки текшириш юритадиган одам уларга саволлар қўяди. Юзма-юз учрашувга чақирилган одамлар судгача тергов юритадиган одамнинг рухсати билан бир-бирига сўроқлар қўйиши мумкин.

Тинтув юритишга сабаб – кўрсатилган шаклар ёки ҳужжатлар маълум бир хонада ёки бошқа ерда, маълум бир шахс бор бўлиши мумкин. Тинтув гувоҳларнинг қатнашиши, керак пайтда мутахассис ва таржимон қатнашиши мумкин. Тинтув тергов судьясининг келишими билан тузилади.

Одамнинг мурдаси кўмилган жойидан (эксгумация) қуйидаги вазиятларда юзага оширилади:

1) одамнинг мурдасини текшириб, унинг ичида қўшимча ёки қайталама;

2) мурдани аниқлаш;

3) экспертиза топшириш учун намуналарни олиш ва экспертиза юритиш;

4) иш учун аҳамияти бор бошқа ҳам аниқликларни киритади.

Эксгумация суд билан ваколатлик берилган судгача бўлган тергов юритувчи одамнинг далили асосида ясалади. Ўлган одамнинг қариндошларининг бирига эксгумация тўғрисида хабар берилади. Мана шундай тарзда тергов-амаллари – далилларни аниқлашга ва белгилашга йўналган дастлабки терговни юритадиган одамнинг иш юритиш ҳаракати. Тергов ҳаракатларини терговчи, терговчи-дознаватель ёки аниқлов органининг ходимлари юритади. Тергов иш-ҳаракатларининг тизими Қозоғистон Республикасининг Жиноий – процессуал Кодексида тартибга солинади.

1. Тергов ҳаракатининг қандай турлари бор?
2. Қандай вазиятлардамасофадажавоб олиш юритилади?
3. Тинтув юритишга маълумот беринг ва юритиш сабабини тушунтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1-даражали топшириқлар. Якка иш.

Қуйида берилган тергов ҳаракатларидақандай масалаларюзага келиши мумкин? Ўз жавобларингизни жадвалга тўлдиринг.

№	Тергов ҳаракатлари	Юзага келадиган масалалар
1	Жавоб олиш	
2	Тинтув	
3	Эксгумация	
4	Кўзма-кўз учратиш	

2-даражали топшириқ. Гурухда иш.

Кинофильмларданфойдаланиб,тергов ҳаракатларини видеога туширинг.

3-даражали топшириқ.

1. 2018 йилнинг 17 январида терговчи Е. 10 соат бўйи шубҳали К.-дан жавоб олди.Терговчи Е.нинг ҳаракати тўғрими?

2. Терговчи-дознаватель У. Уйни тинтувга қарор қабул қилди. Тергов судьясининг тинтувга рухсат берилган қарори чиқарилди. Шу санкцияни олгандан кейин, терговчи-дознаватель қаршилик кўрсатилишига қарамай фуқаро Е.нингуйини тинтиди. Терговчи У.нинг ҳаракати тўғрими?

80-§. Балоғат ёшига етмаганларнинг жиноий ҳуқуқбузарлиги бўйича иш-юритиш

Бугунги дарсда:

балоғатёшига етмаганларнингжиноий ҳуқуқбузарлиги бўйича ҳаракат хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- балоғат ёшига тўлмаганлар
- педагог
- психолог
- иш юритиш

Балоғат ёшига тўлмаганларга нисбатан жиноий иш-ҳаракат юритиш жараёни ўзининг мақсади ва вазифалари бўйича катталардан тубдан фарқланади. Шу билан балоғатга етмаганларнинг психологик ва ёш хусусиятларини инобатга олиб, қонуний махсус қоидаларни балоғатга етмаганларга нисбатан суд ишини юритишда қўлланилади. Бу қоидалар балоғатга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимояга йўналтирилган қўшимча кафолатлар ясайди,жиноятни ҳар томонлама объектив ўрганишга, уларнинг сабабларини аниқлашга, шу билан бирга билим ва тарбия беришга йўналтирилган. Балоғатга тўлмаган шубҳалининг, айбланувчининг ёки судланувчининг ҳуқуқи жиноий иш юритишнинг барча босқичларида сақланиши керак.

Балоғатга етмаганларга нисбатан жиноий иш тартиби қўзғалганда қўлланилмайдиган ҳолатлар:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Педагог** – билим бериш ва тарбиялаш соҳасида амалий иш юритадиган шахс.
- **Психолог** – руҳшунос, якка шахсларнинг ички руҳий дунёсининг ҳолатларини турли усуллардаўрганадиган мутухассис.
- **Жиноий иш бўйича иш юритиш** – судгача ва суд муҳокамаси жараёнида маълум бир жиноий иш бўйича юритиладиган ишчоралар ва қарорлар йиғиндиси.

1) Фуқаро ўн саккиз ёшга тўлгандан кейин шу шахснинг бир неча ҳуқуқбузарлик ясаган ишлари бир ишга бириктирилади;

2) Шубҳали, айбланувчи, судланувчи балоғат ёшига тўлган пайтда суд ишини юритишни муҳокама қилади.

Бу муҳим! Дастлабки тергов ва балоғатга тўлмаган ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриш вақтида:

1) балоғатга тўлмаганнинг ёши;

2) яшаш аҳволи ва балоғат ёшига тўлмаган болаларни тарбиялаш;

3) интеллектуал, ақл-ўйининг даражаси, эҳтиёжлари ва манфаатлариниқланади;

4) балоғат ёшига тўлмаганлар, катта одамлар ва бошқаларга бўлган таъсири.

Балоғат ёшига тўлмаган шахс нисбатан судгача терговни амалга оширадиган шахс судга уларнинг ота-оналари ёки бошқа қонуний вакиллари орқали, улар бўлмаган вазиятда ғамхўрлик органларини чақиради. Судгача тергов ва балоғатга етмаганлар ясаган жиноий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриш борасида ҳимоячи адвокатнинг қатнашиши шарт.

Балоғат ёшига тўлмаган шахсга шубҳали, айбланувчи ота-онаси ёки бошқа қонуний вакиллари бўлса, улар иш бўйича қатнашиши мажбур. Қонуний вакиллар бири ёки иккови ҳам бўлиши мумкин. Бир вақтда ҳимоячи ҳамда қонуний вакили сифатида ота-оналар, бошқа яқин қариндошлари бўла олмайди. Улар бўлмаган ҳолда ғамхўрлик органлари қатнашиши керак бўлади.

Балоғатга тўлмаган шубҳали, айбланувчи, судланувчидан жавоб олиш учун қонуний вакил керак бўлган вақтда психолог ёки ўқитувчисининг қатнашуви билан амалга оширилади. **Балоғат ёшига етмаган шубҳали, айбланувчи, судланувчи билан савол-жавоб ўтказиш кундузи амалга оширилади. Жавоб олишни икки соатдан ортиқ узилишсиз давом эттиришга, умуман олганда кунига тўрт соатдан ортиқ юритишга бўлмайди.** Балоғатга тўлмаган боланинг чарчагани аниқланган пайтда савол-жавоб олиш тўхтатилиши шарт. Балоғат ёшига тўлмаган шубҳали, айбланувчи, жабрланувчи, ўн олти ёшга тўлмаган, шу билан бирга ўн олти ёшга тўлган, лекин ақл-ўйи томонидан камчилиги борлар билан шартли турда иш юритиш жараёнида педагог ёки психолог қатнашади.

Ўн олти ёшга тўлган балоғатга тўлмаганларга нисбатан терговчининг ёки суднинг, адвокатнинг ёки қонуний вакилининг арзи бўйича ишга қатнашишга педагог ёки психолог мутахассисга рухсат берилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Балоғат ёшига етмаганларни 24 соатдан кўп асоссиз ушлаш мумкин эмас.

Бу муҳим! Балоғатга етмаганларга тегишли жиноятлар бўлган ҳолатда шубҳалининг, айбланувчининг ўз ҳаракатларига ҳисобот бериш ва уларни турли вазиятда бошқариш қобилиятининг даражаси ойдинлаштириш учун психологик ёки психиатриялик экспертиза юритиш керак. Бу ерда унинг ақл-хушининг тўғрилиги,ҳаракатларига жавоб бера олишлиги ўрганилади. Балоғат ёшига етмаган шубҳалининг интеллектуал, ақл-ўй ривожланиши, психоэмоционал хусусиятларини ўрганиш учун тўлиқ психологиялик экспертизадан ўтказилади.

Балоғат ёшига етмаган ҳуқуқбузарликлар ишлари ихтисослаштирилган туманлараро балоғат ёшига етмаганларнинг ишлари бўйича судда кўрилади.

Балоғат ёшига етмаганлар орасида жиноий ишларни содир этиш катталарникига қараганда бир озгина фарқланади.

1. Балоғатёшига етмаганларнинг жиноий ишлари бўйича иш юритиш вақтида қандай ҳолатлар бўлиши керак?
2. Балоғатёшига етмаган бола билан қандай шаклда савол-жавоб ўтказилади.
3. Балоғат ёшига тўлмаганларга тегишли суднинг психологиялик - психиатриялик экспертиза юритилиши тўғрими?

1-даражали топшириқ.

Қуйидаги жадвални тўлдиринглар.16ёшгача ва 16 ёшга тўлганлар билан савол-жавоб қандай ўтказилади?

16 ёшгача балоғат ёшига тўлмаганлардансавол-жавоб олиш	16 ёшдан ошган балоғат ёшига етмаганлардан савол-жавоб олиш.

2-даражали топшириқ. Якка иш.

"Қозоғистондаги вояга етмаганлар жинояти" деган мавзуда постер тайёрланг.

3-даражали топшириқ. Жуфт бўлиб ишлаш.

Терговчи К. балоғат ёшига етмаган Е.нинг ясаган жинояти бўйича жиноий иш юритиш терговида шубҳалини ҳимоячи билан таъминламади.Балоғатёшига етмаганнинг ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўришга адвокат-ҳимоячининг қатнашиши шартми?

Балоғатёшига етмаган шубҳали Н. дан жавоб олиш 10.00-да бошланиб, бир соатдан кейин тугади. Савол-жавоб ўтказиш борасида балоғат ёшига тўлмаган боланинг қонуний вакили, педагог, адвокат қатнашди. Бу тергов жараёнида иш юритиш қонунининг бузилиш ҳаракати борми?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

81-§. Суд ҳайъати тушунчаси ва унинг хизмат асослари

Бугунги дарсда:
Суд ҳайъати ва унинг жиноий суд ишини юритишдаги роли ҳақида биламиз.

Таянч сўзлар
- Кенгашиш хонаси
- Суд ҳайъати (суд присяжных)
- Тантаналиваъда
- Сир тутиш

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 75-бобига биноан элимизда суд ҳайъати (суд присяжных) ишлайди. Суд ҳайъати судиди ўлим жазоси ёки умр бўйи эркинликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш бўйича жиноий ишлар муҳокама қилинади. Суд ҳайъатининг тизимига бир судья ва унинг ўн аъзоси киради. Шунга боғлиқ ҳолда Қозоғистон Республикасида 2006 йилги 16 январда "Суд ҳайъати тўғрисида" қонун қабул қилинди.

Англия – суд ҳайъатининг Ватани ҳисобланади. Англосаксонлардаги дастлабки жиноий иш жараёнини юритиш бир оз оддий бўлган. Ўғирлик вақтида қўлга тушган шубҳалига тергов юритмасдан шерифнинг ёки лорднинг буйруғи бўйича ўлим жазоси берилган. Агар шубҳалининг айбли экани аниқ бўлмаса, унда унга айбсизлигини далиллаш учун ёрдамлашадиган етти суд ҳайъати танлаб олиш рухсати берилган. Уларга қарши айбланувчилар сифатида – якка шахслар,шаҳар бирлашмаларининг вакиллари ва юзлаган овул аҳолиси тайинланган. Судланувчига қарши турганлар бўлмаса, айрим ҳолатларда айбланувчини қайнаган сув ёки қизиган темир билан Худой (ордалий судига) унга бирма-бир чиқишни талаб этган. Суд ишини юритиш йилига икки марта ўтказилган. Суд ечими ордалиянинг натижасини бирма-бир ёки суд ҳайъатининг сонига боғлиқ бўлган.

Қозилар ҳайъатининг икки тури бор: континентал ва англосаксон. Континентал турида раислик этувчи қозилар алқаси билан бирга судланувчининг жиноят ясагани-ясамаганини аниқлабгина қўймай, жазо тайинлайди.

Англосаксон шаклда бўлган қозилар ҳайъати шубҳалиларнинг айби бўйича масалани ечади, бироқ улар ҳукм чиқаришга қатнашмайди.

Қозоғистонда континентал, Россияда англосаксон шаклидаги суд ҳайъати иш юритади. Суд ишида айбланувчининг айбини аниқлаш вақтида қозилар ва судьялар сир сақлаган шаклда овоз беради. Агар жиноятнинг бари ҳақиқатан бўлган деб ечилса, раислик этувчи судья қонун нормаларини қайси боб, Жиноий Кодекс бўйича, қандай муддат кўзланганини тушунтиради. Кейинги босқич очиқ овоз бериш орқали жазони тайинлаш. Агар ўн бир одамдан олти одам, масалан қатъий режимдаги ўн йил учун овоз берса, унда ҳукм шундай бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳайъат қатнашадиган судни шубҳалининг ўзигина танлай олади. Юрист ёки қонуний вакили ҳам бу масалани ечмайди. Суд ҳайъатига номзодларни маҳаллий ижроия органлари тузади.

Эътиборберинг!

Қозилар ҳайъатига номзодлар тизимига кирмайдиган одамлар:
1) ҳайъат тизимини тузиш вақтида йигирма беш ёшга тўлмаганлар;
2) ўталмаганёки олинмаган судланганлиги бор;
3) суд ҳаракатига қобилияти ёки қобилиятлилиги чекланган деб саналган;
4) судьялар,прокурорлар, терговчилар, ҳимоячилар, давлатходимлари, ҳарбий хизматчилар;
5) наркологик ёки психоневрологиялик диспансерда ҳисобда турганлар.

Фуқароларни келиб чиқиш зотига, ижтимоий, лавозимлик ва моддий аҳволига, жинсига, наслига, миллатига, тилига, динига, кўзқарашига, турадиган ерига ва бошқа ҳолатларига боғлиқ фуқароларни қозилар номзодлиги тизимига киритишда қандайдир бир чекловларга йўл қўйилмайди. Ўз вазифаларини бажарган вақтда ҳар бир қози тантанали турда ваъда беради: “Ўз вазифамни ростгўйлик ва одилона бажаришга, судда кўрилган барча далилларни, барча объектив ҳолларини инобатга олиш, ор-виждоним билан эркин ва мустақил шахс сифатида ечим қабул қилишга ваъда бераман”.

Суд ҳайъати:

1) суд ўтиришида тартибни сақлашга ва раислик этувчининг қонуний ҳукмларига бўйсунишга;

2) Суд ҳайъатининг вазифаларини бажариш учун суд белгилаган вақтда келишга,суд ўтиришининг узилиш пайти айтилганда ёки суд муҳокамаси кейинга қолдирилган пайтда суд муҳокамасини давом эттиришга;

3) агар судга келиши мумкин бўлмаса, раислик этувчини келмаганлигининг сабаблари ҳақида олдиндан хабардор этиши шарт.

Суд ҳайъати:

1) ишни тинглаш вақтида суд ўтиришининг залидан кетишига;

2) ишни тинглаш вақтида суд таркибига кирмайдиган шахслар билан,раислик этувчининг рухсатисиз иш бўйича сўзлашишга;

3) ишни кўриш борасида маълумотларни суд ўтиришидан бўлак йиғишга;

4) ёпиқ суд ўтиришида қатнашгани учун унга маълум бўлган ҳолатлар ҳақида маълумотни яширмасликка, шу билан кенгашиш хонасининг сирини бузишга ҳуқуқи йўқ.

Глоссарий

- **Суд ҳайъати** – жиноий ишда одамнинг айбини аниқлаш учун тасодифан танлаб олинган қозилар ҳайъатидан тузилган суд тизимининг институти.
- **Суд ҳайъатининг аъзоси** – суднинг жиноий иш кўрилишида қатнашадиган Қозоғистон Республикасининг фуқароси.
- **Суд ҳайъатига номзод** – суд ҳайъати тизимига киритилган Қозоғистон Республикасининг фуқароси.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Суд муҳокамаси борасида суд ҳайъати кенгашиш хонасида кенгашади. Судьялар билан ҳайъат аъзолари бошқа кенгашиш хонасида бўлиб, бошқа одамларнинг бўлишига у ерда йўл берилмайди.Бир одам ҳайъат сифатида суд ўтиришларида йилига бир мартадан ортиқ қатнаша олмайди.

Овоз берадиган кенгаш сирли ва ёзма шаклда ўтказилади. Судьяларбилан ҳайъат овоз беришдан бош тортиши мумкин эмас.Судьява ҳайъатаъзоларининг овоз кучи бирдай бўлади.

Овоз бериш уч асосий масала бўйича юритилади:

1. Бу ҳаракатнинг ўрин олиши далилландими?
2. Бу ҳаракатни айбланувчи содир қилгани ҳақида далили боми?
3. Айбланувчи шу ҳаракатнинг содир бўлишига айблими ва сўроқ варағига киритилган қўшимча масалалар бўйича айблими?

Агар овоз берувчиларнинг кўпчилиги ўзларининг уч асосий сўроқларининг ҳар қайсисига “ҳа” деган овоз берган бўлса, айблов ҳукми қабул қилинди деб ҳисобланади. Агар асосий сўроқларнинг айримларига “йўқ” деган жавоб бўлса, олти ва ундан кўп овоз берувчи овозини берса, оқланди деган ечим қабулланди деб ҳисобланади. Агар судья асосий сўроқларга суд ҳайъатининг “ҳа” деган жавоблари “судланувчининг иш-ҳаракатида жиноят таркибининг белгилари йўқ, шунга боғлиқ у жиноят бўлиб ҳисобланмайди” деган хулосага келса, у жиноий иш юритишни тўхтатиш ҳақида қарор қабул қилади. Шундай пайтларни инобатга олган ҳолда, судья кўпчиликнинг қарорини диққатсиз қолдира олмайди.

Жиноий ишни ҳайъат сифатида кўришга қатнашган шахсларга судья лавозимига тенг маошнинг ярмини тўланади, бироқ унинг ўзининг асосий ишидаги маошидан кам бўлмаган ойликни олади. Шу билан иш-сафар чиқимлари тўланади, бу учун чиқимлар бўйича керакли ҳужжатлар (йўл юриш чиптаси, турадиган жой арендаси ва ҳ.к) йиғилади. Хизмат муддатини ҳисоблаган вақтида ҳайъатнинг меҳнат стажи ҳисобга олинади. Ҳайъат сифатида хизмат қилган вақтда, унинг асосий иш ўрни сақланади. Иш берувчининг буйруғи билан ҳайъат аъзосини ўзининг асосий ишидан чиқаришга ёки судда вазифаларини бажариш вақтида маоши оз ишга алмаштиришига йўл берилмайди.

Эътиборберинг!

Доимий маслаҳатчибўлиш – Қозоғистон Республикаси фуқаросининг шарафлибурчидир. Судланаётганларучун доимий маслаҳатчилар адолатли ҳукм чиқарилишининг охирги умиди ҳисобланади.Айбсизлик презумпциясининг асосий тамойилида айтилади: “Ҳар бир одам айбдорлиги исботланмагунча айбсиз ҳисобланади”.

Судда доимий маслаҳатчилар иштирокида кўриладиган жиноий ишларни кўрсатамиз (24-чизма).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

24-чизма

Маслаҳатчилар судида кўришга тегишлилик

Қуйидаги ўта оғир жиноятлар ҳақидаги ишларни кўриб чиқади:
1) ҚР ЖКнинг 125-модда 3-қисм 1-банд "Жиноий гуруҳ томонидан одам ўғирланиши";
2) ҚР ЖКнинг 128-модда 4-қисм 1-банд "Қозоғистон Республикасидан четга олиб чиқиш, Қозоғистон Республикасига олиб кириш ёки шахсни Қозоғистон Республикаси ҳудуди орқали олиб ўтиш мақсадида амалга оширилган одам савдоси";
3) ҚР ЖКнинг 380 – 1-моддаси "Ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва махсус давлат органи ходимининг, ҳарбий хизматчининг, ҳайвонот дунёсини қўриқлаш бўйича давлат инспекторининг, ҳайвонот дунёсини қўриқлаш бўйича махсус ташкилот инспекторининг ҳаётига суиқасд қилиш" ва бошқ.

Қуйидаги ишларни кўриб чиқмайди:
1) фавқулодда вазиятларда ва оммавий тартибсизликлар шароитида содир этилган қотиллик;
2) тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши, давлатнинг конституциявий тузуми асосларига ва хавфсизлигига қарши жиноятлар;
3) террорчилик ва экстремизмга оид жиноятлар;
4) ҳарбий вақтда ёки жанговар шароитда амалга оширилган ҳарбий жиноятлар;
5) жиноий гуруҳ таркибида амалга оширилган жиноятлар.

Хулосалайдиган бўлсак, Қозоғистонда континентал намунадаги суд ҳайъати хизмат этади. Суд ҳайъати кенгашиш хонасида фикр алмашади ва раислик этувчи судья билан овоз берадилар. Суд ҳайъатининг кўриб чиқишига кирадиган жиноий ишлар доираси чекланади ва Қозоғистон Республикасининг Жиноий иш юритиш Кодекси билан белгиланади.

1. Суд ҳайъати қандай мақсадда тузилади? Суд ҳайъатининг таркибига кимлар киради? Улар қандай жиноий ишларни кўришади?
2. Суд ҳайъатининг номзодларига қўйиладиган талаблар қандай? Суд ҳайъатига номзодлар тизимини ким ташкил этади? Суд ҳайъатинингўзига яраша яхши томонлари ва камчиликлари.
3. Судҳайъати қандай овоз беради? Судҳайъати томонидан қандай жиноий ишлар кўрилади?

1-даражали топшириқ. Якка иш.

"Суд ҳайъати қозоғистонлик намунаси" ҳақида рефераттайёрланг.

2-даражали топшириқ. Гуруҳда ишлаш.

Синфдасуд ҳайъатининг англосаксон ва континенталь моделларини муҳокама қилинг "Қозоғистондаги суд ҳайъатининг модели" мавзусида маъруза тайёрланг.

3-даражали топшириқ.

1. Атиров шаҳрининг маъмурияти ҳайъатиганомзодларга тизимини тузган вақтда жиноий жавобгарликка тортилмаган 25 ёшдаги фуқаросини киритди. Маъмурий ходимларнинг ҳаракати тўғрими?

2. Телефонўғирлаган судланувчи И. суд жараёни пайтида унинг жиноий ишини ҳайъат томонидан кўрилсин деган ечим қабул қилинди. Бундай шаклдаги жиноий ишлар суд ҳайъати томонидан кўрилишга кирадими?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

16-боб. ФУҚАРОЛИК ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИНИНГ ИНСТИТУТЛАРИ

82-§. Идоравий бўйсуниш ва юрисдикция институтлари

Бугунги дарсда:

ҳуқуқий далилни ечиш ва ўзларингизнинг ҳуқуқларингизни ҳимоя қилиш учун қандай маҳкамага мурожаат этиш керак эканини билиб оласиз.

Таянч сўзлар

- идоравий бўйсуниш
- юрисдикция

Идоравий бўйсуниш. Низо юзага келган, одам ҳуқуқлари бузилган ҳолатда қандай органга ёки маҳкамага мурожаат этиш кераклигини аниқлаб олиш керак. Бундай вазиятда идоравий бўйсуниш ва юрисдикция институтлари ёрдам беради.

Идоравий бўйсуниш қандай суднинг ёки бошқа субъектнинг, шу ёки бошқа ҳуқуқий масалаларни кўриш ва ечиш ҳуқуқи бор эканини кўрсатади. Агар одамнинг ҳуқуқлари, эркинлиги ва қонуний қизиқишлари бузилса, унда судга беришга бўлади, қонун билан чек қўйилмаса, тарафларнинг ёзма келишими бўйича медиаторга, адвокатга ёки арбитражга мурожаат қилишга бўлади (25-чизма).

25-чизма

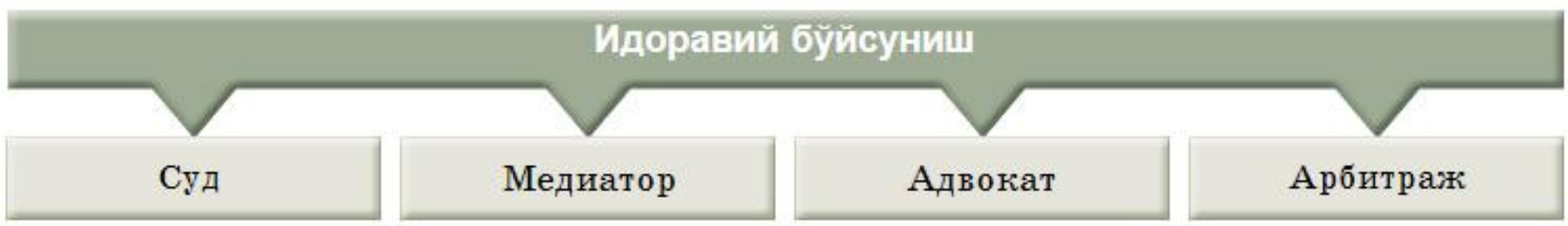

Медиация. Фуқаролик, меҳнат, оилавий ва ўзга ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган, шу билан бирга жиноий ишни кўриш кичик ва ўртача оғирликда бўлган жиноий ишлардаги низолар ва жанжаллар медиацияда кўрилиши мумкин. Улар ижро жараёни иш юритишни амалга оширишдан юзага келадиган муносабатлар. Медиация қўлланиши мумкин бўлмайдиган вазиятлар ҳам бўлади. Бу низо тарафларининг бири давлат органи бўлса, шу билан бирга порахўрлик жиноятлар, давлат хизмат ва давлатни бошқариш манфаатларига нисбатан бошқа жиноий ишларга медиациянинг ёрдамига мурожаат этиш мумкин эмас.

Глоссарий

- **Идоравий бўйсунишлик** – давлатбошқариш органларининг маълум ишни бажаришида бўйсунишлик тартиби
- **Судга қарашлилик** – судларнинг идоравий бўйсунишлигига кирадиган ишларни судга бериш тартиби

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Эътиборберинг!

Судда томонлар бир-бирига қарши ҳаракат қилишади, медиацияда эса–ҳамкорлик қилишади. Судья тайинланади, медиатор эса танланади. Судья қонунга қатъий мувофиқ равишда, медиатор эса – томонларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, лекин қонун доирасида қарор қабул қилади. Суд – оммавий жараён, медиация эса махфийликни таъминлайди. Медиаторни гувоҳ сифатидасўроқ қилишга рухсат берилмайди.

Арбитраж. Арбитражда низоларни кўришга солинган чеклашлар бор. Балоғатга етмаганлар ва қобилиятсиз ёки тўлиқ қобилиятли эмас одамларнинг манфаатлари кўриладиган, реабилитация ёки банкротлик ҳақида, табиий монополия субъектлари ва уларнинг истеъмолчилари орасидаги, давлат органлари, квазидавлат сектор субъектлари орасидаги низолар арбитражда кўрилади.

Арбитраж мулкий эмас муносабатлардан юзага келадиган низоларни кўришга ҳуқуқли эмас.

Суд. Судлар фуқаролик суд ишларини юритиш тартибида деярли барча келишмовчиликларни, шу жумладан чет эл фуқаролари ва фуқаролиги йўқ шахслар иштирокидагиларни кўриб чиқади ва ҳал қилади (28-расм).

Қозоқ кўчманчи жамиятида суднинг шакли ва таркиби асосан икки омилга боғлиқ эди: унда иштирок этувчиларнинг хоҳишига ва ишнинг мураккаблигига. Келишмовчиликлар ёлғиз битта судья томонидан ҳал қилиниши мумкин эди. Бу кўпроқ оддий ва кенг тарқалган шакл эди. У кўпинча келишмовчиликни ҳал қилиш учун овулдош бийга мурожаат қилинганда, яқин қариндошлар ёки томонларнинг ўзлари – даъвогар

28-расм. Суд мажилиси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ва жавобгар – ихтиёрий равишда келишмовчиликларини бийга айтиб ҳал қилишни сўраганларида қўлланиларди. Кўп ҳолларда агар хафа бўлган ёки жабрланганнинг шикояти судья билан яқин ва қариндошлик алоқалари бўлган шахсга қаратилганда, судьянинг ўзи ташаббус кўрсатарди. Охирги ҳолатда бийнинг ўзи жавобгарни судга чақиради, у бу таклифни рад эта олмайди. Унинг келмаслиги қариндошлараро муносабатларда шармандагарчилик ҳисобланарди. Агар бий машҳур, донишманд ва пок виждонли бўлса, ёлғиз қарор чиқариш учун унга мурожаатлар кўп бўлади, шу билан бирга унинг олдига икки тарафдан, энг олис қабилалар бирлашмаларидан келишади.

(С.З. Зимановнинг "Қозоқ бийлар суди – ноёб суд тизими" китобидан)

Юрисдикция. Юрисдикция аниқ бир суднинг қайси судга бўйсуниши мумкин эканини кўрсатади.

Район (шаҳар) ва шунга тенглаштирилган судлар Қозоғистон Республикасининг Марказий сайлов комиссиясининг ечимлари ва иш-ҳаракатларига ёки ҳаракатсизликларига, шу билан Референдумнинг марказий комиссиясининг ечимларига ва ҳаракатларига (ҳаракатсизлигига) арз тушириш тўғрисида инвестициялик низолар ва фуқаролик ишлари киради.

Ихтисослаштирилган туманлараро иқтисодий судлар тадбиркорлар орасидаги низоларни, шу каби корпоратив коллектив низолар бўйича фуқаролик ишларни кўради ва ечади.

Ҳарбий судлар фуқаролик ишларни Қуролли Кучларнинг ҳарбий ходимларининг ҳарбий лавозимдаги шахслар ва ҳарбий бошқариш органларининг иш-ҳаракатларини (ҳаракатсизлигига) арзлар бўйича кўради. Ҳарбий судлар ва бошқа фуқаролик ишларини кўради. Агар тарафларнинг бири бошқа ихтисослаштирилган судларга кирадиган ишларни қўшмаганда, ҳарбий хизматчи, ҳарбий бошлиқ, ҳарбий бўлим бўлса.

Балоғат ёшига етмаганлар билан боғлиқ ихтисослаштирилган судлар болаларга тегишли низолар бўйича фуқаролик ишларни кўради ва ечади (масалан, балоғатга етмаганларнинг уй-жойга оид ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, балоғат ёшига етмаганлар билан катталарнинг бирлашиб қилган зиённи тиклаш, балоғат ёшига тўлмаган боланинг ота бўлишини аниқлаш ва алиментни ундириш тўғрисида).

Нур-Султан шаҳрининг суди биринчи босқичдаги суднинг қоидаларига биноан Қозоғистон Республикаси Олий Судида кўрилишига киритилган вазиятларни қўшмаганда, инвестициялик низолар бўйича фуқаролик ишларни кўради.

Қозоғистон Республикасининг Олий суди биринчи босқичдаги суд низомларига биноан фуқаролик ишларни кўради ва ечади:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1) Қозоғистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ечимлари ва иш-ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг), Референдум комиссиясининг ечимлари ва иш-ҳаракатлари ва ҳаракатсизликлари;

2) Йирик инвестор қатнашадиган инвестициялик низолар бўйича ишларни.

Ҳудудий юрисдикция. Қозоғистонда кўплаган маҳаллий судлар бор. Аниқ қандай маҳаллий судга бўйсунишини аниқлаш учун келаси умумий қоидалар қўлланилади: судга бериладиган талаб-ариза жавобгарнинг турадиган жойи бўйича берилади. Қонуний шахсга талаб-ариза унинг жойлашган ери бўйича судга берилади.

Агар жавобгарликка тортувчиларнинг турар жойи ноаниқ бўлса, ёки унинг Қозоғистон Республикасида турадиган ери бўлмаса, унинг сўнгги турган жойига берилади. Қонуний шахсга тегишли талаб-ариза, унинг жойлашган ери бўйича берилиши мумкин.

Ариза берувчининг юрисдикция танлаган бошқа бир қатор ҳолатлари бор. Ота бўлишликни аниқлаш ва алиментни тўлашни ўташ, ундириш тўғрисида талаб қўювчи ўзининг турадиган ери бўйича бериши мумкин.

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида талаб – арз берувчининг турар жойи бўйича ёки шарт тузиш ёки бажарадиган ўрни бўйича берилиши мумкин.

Келишилган юрисдикция. Тарафлар ўзларининг келишими билан аталган ишнинг, унинг ичида суд муҳокамасига тайёрлаш вақтидаги ишини ҳам ҳудудий юрисдикция ўзгартира олади.

Махсус юрисдикция. Талаб умумий қоидалар бўйича қўйилмаган бўлса, қонун белгилаган ҳолатларда махсус юрисдикция қўлланилади. Масалан, ер, иморат, уй-жойларга, мулкка ҳуқуқлар бўйича арзлар объектларининг ўрналашган жойига кўра берилади.

Шу билан юрисдикция ва идоравий бўйсунувчилик институтларининг бир бўлаги бўлиб кўриладиган қонун нормалари маълум бир низони кўришга ваколатли органни, ташкилотни аниқлашга йўналтирилган.

1. Идоравий бўйсунишлик дегани нима?
2. Қозоғистон Республикасидаведомстволик бўйсунишликнинг қандай қоидалари бор?
3. Юрисдикция нима? Қозоғистон Республикасидаюрисдикциянинг қандай қоидалари бор?

2-даражали топшириқ. Кичик тўпларда иш. Вазиятларниўрганинглар. Сўроқларга жавоб бериб, ўз жавобингларни далилланглар.

Фуқаро С. фуқаро А.нинг устидан А. шаҳрининг туман судига келтирилган зарар тўғрисида ариза туширди. Жавобгар В. А. шаҳрида 2017 йилдан бери турмаган, мўлжал бўйича у К. шаҳрида туриши мумкин, бироқ ариза берувчи аниқ турар жойини билмайди. А. шаҳрида судланувчининг хусусий ҳуқуқида икки хонали уйи бор, унда унинг қариндошлари яшайди. Бу ҳолатларни ариза берувчи ўз талабарзида айтиб ўтган, уни судланувчининг уйи жойлашган ерга юборади. Судья арзни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

айбланувчининг аниқ жойлашган жойи бўйича бериш кераклигини асосга олиб, иш қўзғашдан бош тортади.

Ариза берувчининг ҳаракати тўғрими? Суднинг талабни қаноатлантиришдан бош тортиши тўғрими?

83-§. Фуқаролик суд ишини юритиш турлари. Фуқаролик суд ишини юритиш жараёнининг босқичлари

Бугунги дарсда:

фуқаролик иш юритишнинг турлари ва фуқаролик суд ишини юритиш жараёни босқичлари ҳақида билиб оласизлар.

Таянч сўзлар

- фуқаролик суд ишини юритиш тури
- фуқаролик суд ишини юритиш босқичлари

Фуқаролик иш юритиш турлари. Судга фуқаролик ишлар бўйича ҳар хил ишлар келиб тушади. Ҳар хил иш гуруҳларини самарали кўришнинг тартиби кўрилади.

Фуқаролик суд ишини юритиш турлари: талаб қўйиш, енгиллаштирилган, махсус талаб қўйиш, махсус турда иш юритиш.

1. *Талаб қўйиш иши-фуқаролик* – уй-жой, оилавий, меҳнат ва бошқа низолар кўриладиган суд ишини юритишнинг асоси ва кенг тарқаган тури.

2. *Енгиллаштирилган* – у даражада мураккаб бўлмаган ишлар кўрилади. Бу тез, бунда бир қатор иш-юритиш ҳаракатлари юритилмайди (жавобгар ва ундириб олувчининг тушунтиришларини тинглаш учун улар чақирилмайди).

Мисол

Балоғатёшига тўлмаган болаларни боқишга алимент ундириш тўғрисида ишлар; талаб қўйиш баҳоси қонуний шахсларучун етти юз ойлик ҳисоб кўрсаткичи (1 767 500 тангадан) ошмайдиган бўлса, харжни ундириб олиш тўғрисида ишлар тадбиркорлар ва фуқаролар учун 200 ОҲК (500.000 танга).

3. Махсус талаб қўйиш иши давлат органининг маҳаллий ўзини бошқариш органларининг, ижтимоий бирлашмалар, лавозимли одамнинг, давлат ходимининг ечимларига ва ҳаракатларига (ҳаракатсизликларига) ариза берилган ишларни кўриш.

Мисол

Якка суд ишини юритиш борасида сайлов ва сайланиш ҳуқуқи, сайловга, референдумга қатнашиш ҳуқуқи бузилган фуқаронинг арзи бўйича иш кўрилади.

4. Махсус иш судларида қонуний далилларнинг бор-йўқлиги, келишмовчиликлар бўлмаслиги ёки фуқаронинг ҳуқуқий мартабасини тасдиқлаш керак бўлган пайтда кўрилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мисол

Бола асраб олиш тўғрисида; балоғатга тўлмаган одамни ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача даромадини ишлатиш ҳуқуқидан айириш тўғрисида; балоғат ёшига тўлмаган одамни тўлиғича яроқли деб топиш; девиант ҳаракати бор ёки махсус қамовда ушланадиган маҳкамаларга махсус билим бериш ташкилотларига балоғатга етмаганларни юбориш ҳақида ва бошқа.

Фуқаролик суд ишини юритиш жараёнининг босқичлари. Фуқаролик жараён маълум бир босқичда, поғоналарда ривожланади. Фуқаролик жараённинг ҳар бир жараёнининг ўзига яраша энг яқин мақсади бор.Масалан биринчи босқичнинг мақсади – иш қўзғаш. Барча босқичларнинг сўнгги мақсади – бузилган ҳуқуқни қолипига келтириш (26-чизма).

26-чизма

Биринчи босқичдаги судга фуқаролик иш юритишнинг келаси босқичлари киради:

1. *Ишни қўзғаш*, ҳуқуқи бузилган одам судга арз-талаби билан мурожаат қилади. Судья ҳужжатларни қабул қилиб, фуқаролик иш қўзғаш тўғрисида ечим қабул қилади.

2. Ишни суд муҳокамасидан ўтказишга тайёрлаш учун судья арз берувчининг талабларини тушунтиради, талабларга далил йиғишга ёрдамлашади.

Бу босқичнинг мақсади – ишни ўз вақтида ва керак бўлган турда ечишга тайёрлаш.

3. *Ишни судда кўриш*. Суд ишнинг материалларини суд ўтиришида кўриб чиқади, чақирилган одамларни танлайди ва ишни ечади.Кўпчилик вазиятда ечим чиқарилади.

Ишнинг кўпчилиги биринчи босқичидаги судда ишнинг ечилиши билан тугайди. Қуйидаги вазиятлардагина суд актиларини қайта кўриш бўйича суд ўтиришлари бошланиши мумкин.

Апелляция бўйича суд актини қайта кўриш. Суд акти қонуний кучига киргунча ишга қатнашувчи одамлар апелляциялик ариза бера

29-расм. Суд актини қайта қўриш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **Фуқаролик суд ишини юритиш тури** – ҳимоя ҳуқуқининг сифати билан хусусиятларини ойдинлаштирадиган фуқаролик ишларни кўриш ва ечишнинг иш юритиш тартиби.
- **Фуқаролик суд ишини юритишнинг босқичлари** – маълум бир бевосита мақсадга йўналтирилган процедуралик иш-чоралар йиғиндиси.

олади ёки прокурор апелляциялик арз бера олади.Апелляцияни беришнинг сўнгги вақти, прокурорнинг арз хати – ечим қабул қилингандан кейин бир ой. Апелляциялик арзни, прокурорнинг арз хати суд аъзолари камида уч судьядан турадиган вилоят судининг фуқаролик ишлар бўйича апелляцион суд ҳайъати кўради. Апелляцион арз, прокурорнинг арзи суд ечими билан берилади.

Суд актини кассациялик тартибда қайта кўриш. Айрим пайтда ишга қатнашувчи одамлар қонуний кучига кирган суд актини қандайдир бир сабабларга кўра тўғри эмас деб санайди. Шунинг учун уларнинг бундай актни текширишни ва қайта кўриб чиқишни сўрайди. Бу вазиятда суд актини Қозоғистон Республикасининг Олий Суди кассациялик тартиб билан қайта кўриб чиқади. Бироқ бунгача уларни рўйхатга олишда апелляциялик тартиби сақланиши шарт.

Янгидан очилган ёки янги ҳолатларнинг бўлиши бўйича қонуний кучига кирган суд актини қайта кўриш. Бу босқич иш юзасида оз учрайди. Бу ишни кўриб чиқиш вақтида ўрин олган моддий ҳолатларни ҳисобга олмай, арз берувчига ёки судга маълум бўлмаган ва мумкин бўлмаган вазиятда кўрилади.

Мана шундай фуқаролик суд ишини юритиш турлари билан фуқаролик жараённинг босқичлари низоларни самарали тартибга солишга ва инсон ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини судда ҳимоя қилишга ёрдам беради.

1. Фуқаролик суд ишини юритишнинг қандай турлари бор? “Фуқаролик суд ишини юритиш босқичлари” деганни қандай тушунасиз?
2. Фуқаролик суд ишини юритиш деганимиз нима?
3. Фуқаролик суд ишини юритишнинг босқичларини атанглар.

2-даражали топшириқ. Фуқаролик иш юритишнинг қандай турига кирадиганини аниқланглар.

1. Фуқаро С. фуқаро П. билан никоҳда турган ва 10 ёшар болалари бор. Ажрашгандан кейин фуқаро П. Бола билан оз учрашадиган ва моддий ёрдам бермайдиган бўлди. Фуқаро С. болани боқиб асраш учун алимент талаб этади.

2. Туман маъмурияти фуқаро С.га нисбатан ечим қабул қилади. Бироқ фуқаро С. бу ечим билан келишмайди, унинг ҳуқуқи бузилди деб санайди. Фуқаро С. судга мурожаат қилади.

3. Фуқаро П. “Займ” Жавобгарлиги чекланган шериклигидан кредит насия олди. Бироқ кейинроқ у ой сайин тўлаш керак бўлган ҳажмни тўлай олмади. “Займ” Жавобгарлиги чекланган шериклиги қарзни қайтариб олиш учун судга мурожаат этди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-даражали топшириқ. Фуқаролик иш юритиш жараёнининг босқичларини аниқланглар.

1. Фуқаро И. ҳаётига ва соғлигига келтирилган зиённи ўташ учун судга талабарз беради.

2. Судбу ишни қараб арз берганнинг фойдасигаечади. Судечими қонуний кучга кирди. Судлангантомон бу ечимни қонуний эмасдеб Қозоғистон Республикасининг Олий судига мурожаат қилди.

84-§. Фуқаролик иш юритишда далиллар ва исбот

Бугунги дарсда:
фуқаролик иш юритишда қандай исботлардан фойдаланишни кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар
- далил
- исбот

Фуқаролик ишни самарали турда кўриш учун суднинг қонуний ечим чиқариш учун керакли ва етарли бўлган ишларнинг қонуний муҳим фактларини ишонарли қилиб белгилаб ўтиш керак. Суд далиллаши шунга йўналган. Ҳар бир тараф муҳим бўлган ҳолатларни далиллаб бериши шарт. Айрим фактлар далиллашга кирмайди.

Мисол

Табиий ҳодисалар, судда маълум бўлган айрим вазиятлар далилни талаб этмайди. Хоҳлаган ахборот далил бўла олмайди. Далиллар муҳим ва яроқли бўлиши керак.

Далилларнинг муҳимлиги. Агар далиллаш, исботлашда шу иш бўйича муҳим маълумотлар бўлса, унда у суд ишига тегишли деб саналади.

Далил, исботларнинг яроқлиги. Судда далиллаш, далилларни олиш қонун нормалари билан тўлиқ тартибга солинади.Далиллар суд билан белгиланган тартибда олинган ҳолатда яроқли деб саналади.Қонунни бузган ҳолда далилларни олишда унинг кучи бўлмайди ва суд ечими учун асос бўла олмайди.

Одамларнинг қонун билан кафолат берилган ҳуқуқларини чеклаш ёки улардан айириш орқали олинган далиллар, зўрлик, алдаш ва бошқа ноқонуний ҳаракатлардан фойдаланиб олинган далиллар яроқли деб саналмайди.

Одамга ҳуқуқларини тушунтирмаслик ёки тўлиқ тушунтирмаслик оқибатларидан юзага келган далиллар: номаълум манба ёки судда белгиланмаган манбалардан олинган маълумотлар

Далилларни олиш манбаларни кўриб чиқайлик (27-чизма).

Далилларнинг асосий манбаси бу – гувоҳлик. Иш бўйича турли ахборотни биладиган одам гувоҳ бўлиши мумкин. Агар улар ўзларининг далилларининг манбасини кўрсата олмаса, улар одамнинг гувоҳлантирадиган далили сифатида тан олинмайди. Агар одам жисмоний ёки ақл-ўйи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

27-чизма

норасолигига боғлиқ фактларни тўғри қабуллай олмаса, улар бўйича ҳаққоний далиллар беришга қобилиятсиз бўлса, гувоҳ сифатида жавоб олинмайди. Шахс ўзига, жуфти ҳалолига ва яқин қариндошларига қарши суд олдида гувоҳлик қилишдан бош тортиш ҳуқуқига эга.

Тарихдан

Қозоқнинг анъанаси қонуни бўйича арз берувчининг ва судланувчининг яқин қариндошлари аёллар,балоғат ёшига тўлмаганларва ақл-эси кам деб танилган одамлар гувоҳ бўла олмайди. Султонлар, бийларнинг ва бошқа шахсларнинг гувоҳлари қасам берилмай қабул қилинди.

Глоссарий

- **Суддалили** – тарафларга, ишга қатнашувчи бошқа одамларга ва ишнинг барча вазиятларини аниқлашга йўналган суд хизмати
- **Иш бўйича далиллар** – тарафларнинг шикоятларини асослайдиган фактлар,қонуний турда олинган маълумот.

Далилларни йиғишга, ўрганишга ва баҳолашга ёрдам кўрсатиш мақсадида суд ўтиришида мутахассис қўшилиши мумкин. Бу ишнинг натижасига манфаатли эмас, махсус билими бор, балоғат ёшига етган одам бўлиши керак. Суд иши бўйича муҳим ҳолатларни аниқлаш керак бўлган вазиятда, суд экспертизасини тайинлай олади. Эксперт мутахассис – ишнинг қандай тугаши натижасига ҳеч қандай манфаати йўқ, махсус илмий билими бор шахсдир.

Далиллар ҳар турли тасниф қилинади. Бевосита далил-мазмуни белгиланган факти билан тўғридан-тўғри боғлиқлиги бор хулоса қилишга имконият далиллар.

Мисол

Никоҳ ҳақида гувоҳнома тўғридан-тўғри далил ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Билвосита далиллар – мазмуни далилланмаган фактлар билан боғлиқлиги бор, ундан кўп хулоса чиқаришга имконият берадиган далиллар. Пулни ағдариш тўғрисида квитанция билвосита далил бўлади. Пулни ағдариш келишим-шартга биноан ясалиши мумкин ва бошқа вазиятларда юзага келиши мумкин. Одатда, қандай-да бир фактни аниқлаш учун бир билвосита далил етарли эмас.

Дастлабки далиллар қандай-да бир фактини ахборот факторга тўғридан таъсири натижасида қолиплашади.

Ҳужжатларнинг оригиналлари. Бу ҳужжатларнинг кўчирмалари далил бўлиб ҳисобланади.

Воситали далиллар – бошқа ҳужжатлардан олинган ахборотни ичиги олган далил. Агар, гувоҳнинг ўзи эмас, бошқа одамлардан хабардор бўлган ҳолатлар ҳақида далиллар бўлса.

Шахсий далил – бу далилнинг манбаи одамнинг ўзи. Шахсий гувоҳликка тарафларнинг жавоблари, учинчи шахсларнинг, гувоҳларнинг жавоблари, экспертларнинг хулосалари киради. Моддий объект далилларнинг асосий манбаси ҳисобланади. Моддий далилларга аудио ва видео ёзувлар киради. Агар далил бошқа шаҳарда ёки туманда бўлса, ишга қатнашувчи одам далилларни ҳимоялаш, йиғиш ёки эксперт кераклиги ҳақида судга арз қила олади. Суд бундай аризани қаноатлантирган ҳолда, бошқа шаҳардаги ёки тумандаги тегишли судга маълум бир иш юритиш ҳаракатларини ишга оширишга кўрсатма беради. Агар далилларнинг Қозоғистон Республикасининг фуқаролик ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисида келишим шарт ишлашган бошқа давлат бўлса, келишимнинг қоидаларига тўғри бўлган суд буйруғини юборади.

Шу билан далиллар ва далиллаш, исботлаш – иш бўйича объектив ҳақиқатни аниқлашга ёрдам берадиган фуқаролик жараённинг аҳамиятли қисми. Бу қонунни низонинг ечими айтарликдай даражада рост бўлиши далиллаш жараёнининг тўғрилиги билан қонунийлигига боғлиқ.

1. Суд далили ва суд далиллаши,исботи деганимиз нима?
2. Суд далилларива далиллашлариқандай талабларгатўғри келиши керак?
3. Суд далилларининг қандай турлари бор?

3-даражали топшириқ. Вазиятларнимуҳокама қилинглар. Сўроқларга жавоб беринглар.

Фуқаро С. фуқаро Е.га қарзини қайтариб олиш тўғрисида судга арз ёзди. Даъвогар С. далил сифатидақарзга пул олгани ҳақида қўлхат берди. Бироқ жавобгар Е. ёзув ўзининг қўли эмас эканини айтиб, суддан экспертиза тайинланишини сўрайди. Жавобгар Е.нинг ҳаракати тўғрими? У ўзининг ҳаққини қандай далиллай олади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

85-§. Талаб қўйиш бўйича иш юритиш асослари

Бугунги дарсда:

бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш турлари-талабқўйиш ҳақида, шу билан талаб-арзнинг нима эканини, уни қандай тўғри бажариш кераклигини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- талабқўйиш
- талабқўйишга қарши қуроллар

Ҳар бир манфаатли шахс бузилган ёки низоли ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қила олади. Бундай арз, одатда, талаб қўйиш деб айтилади. *Талаб қўйиш* – маълум бир низо жараёнида, ҳуқуқни ҳимоялашнинг оммавий усули ишни бошлаш қуроли.

Тарихдан

Ҳар бир тарафўз манфаатиниҳимоя қилиш учун ўзининг бир бии ёки бир нечта бии билан қатнашади. Билар судида тасодифансиртдан келиб бир тарафни ёқлашга рухсат этилмайди. Суд ишини юритиш хоннинг ўтирадиган ерида ёки белгиланган ерларда, кўпинча уруғларнинг маконларида бўлиб ўтган.

Қозоқ жамиятида ўлим жазоси, турмалар ва зиндонлар, эркинликдан маҳрум этишлар, жисмоний жазо, жиноий жазолашлар бўлгани йўқ. Барча низолар ва мураккаб жанжаллар фуқаролик ҳуқуқий сифатгаэга бўлган ва улар учун мулкий, мулкий эмас, масхарақилинадиган, битимгарчилик ва бошқа ўзгача жазолаш шакллари қўлланилди.

(*С.З.Зимановнинг ишларидан*)

Талаб қўйиш бўйича иш юритиш – фуқаролик суд ишини юритишнинг асосий тури. Суд ишини юритишнинг барча бошқа турлари маълум бир хусусиятлари билан унга асосланади. Талаб қўйиш шакли қарор қабул қилиш орқали ҳуқуқий низони тўғри кўриб чиқиш учун энг қулайли ҳисобланади.

Судга талаб арз билан мурожаат этиш қўйиладиган талаб билан, яъни талаб қўйиш ҳуқуқини бузган аниқ одамга аниқ материаллик-ҳуқуқий талаблар қўйилиши керак. Агар талаб қўювчининг жавобгарга талаби бўлмаса, унда талаб қўйилмади деб саналади. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш тўғрисида талаб қўйиш шакли талаб қўювчи-даъвогарнинг жавобгарга тўғрилигини текширишга йўналтирилган. Агар суд талабларни ўринли деб санаса, талаб қўйиш талаблари қаноатлантирилади. Аксинча, суд талабларни қаноатлантиришдан бош тортади. Суд судга мурожаат этишдан, даъвогарнинг жавобгарга талабидан бош тортади.

Талаб қўйиш элементи. Талаб қўйиш икки элементдан ташкил топади: унинг предмети ва асослари (28-чизма).

Талаб қўйиш (даъвогарлик) предмети – бу даъвогарнинг, талаб қўювчининг судланувчига тегишли ечим чиқарилиши керак бўлган ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган аниқ материал – ҳуқуқий талаби.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

28-чизма

Талаб қўйиш, даъвогарлик асослари-даъвогар ўз талабларини жавобгардан олади. Барча талаб қўйиш аниқ ҳуқуқий талаб қўйиш асосларини ўз ичига олади.

Аниқ талаб қўйиш асослари – қонуний фактларни ўз ичига олади. Унда даъвогар жавобгарга моддий талаб қўйишни асосга олади, масалан, келишим шарт ясаши, никоҳ қилиш ва уни рўйхатга олиш, зиён келтириш. Талаб арзда арз туширувчининг талабларини асослайдиган ҳолатлар, шу билан бирга шу ҳолатларни қўллайдиган далилларнинг мазмуни кўрсатилиши керак. Кўплаган ҳолатларда талаб қўйишнинг асосини ташкил этадиган бир неча қонуний фактларни ўз ичига олган мураккаб аниқ таркиб арзнинг асоси саналади.

Ҳуқуқий талаб қўйиш асослари – талаб қўювчининг ўз ҳуқуқларини аниқлайдиган ҳуқуқий нормалар. Даъвогарнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва талабни қаноатлантириш учун, бу талаб фақат далилларгагина эмас, балки шу билан қатор керакли ҳуқуқий нормасига асосланиши керак. Қонунга асосланган талабларни, даъволарнигина ҳимоя қилишга бўлади.

Тарафлар ўзларининг назорати билан, жараён борасида таъсир этиши мумкин, унинг ҳаракати ва йўналишини ўзгартира оладиган муҳим ҳуқуқларга эга. Даъвогар арзнинг асоси ёки субъектини ўзгартира олади. Арзларнинг ҳажмини кўпайтиради ёки камайтиради ёки умуман бош тортади. Жавобгар талабга бўйсунишга ҳуқуқли. Шу билан бирга тарафлар ўзаро келишимга келиши мумкин.

Талаб қўйишни қандай турда ва судга қандай қилиб беришга бўлади? Талаб қўйиш ҳақида арзни биринчи босқичда судга ёзма турда ёки электрон ҳужжат турида берилади.

Қўшимча ахборот

Талаб-арзнинг мазмуни. Арзда кўрсатилиши керак:

1) талаб-арз бериладиган суднинг номи;

2) даъвогарнинг фамилияси,исми;унга тегишли барча керак бўлган маълумотлар;

3) агар талаб қўювчи юридик шахс бўлса, унинг тўлиқ исми-шарифи ва барча у ҳақида маълумотлар;

4) ҳуқуқбузувчиликнинг мазмуни ёки фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркини бузиш хавфи, даъвогарнинг қонуний манфаатларива даъвогарнинг талаблари;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5) даъвогар ўз талабларини асослайдиган ҳолатлар, шу ҳолатларни далиллайдиган фактлар мазмуни;

6) агар бу қонунда белгиланса ёки шартда аталиб ўтган бўлса, жавобгар гамурожаат этишнинг судгача тартибини сақлаш тўғрисида маълумотлар;

7) талаб қўйиш баҳоси, агар ариза баҳоланишга кирадиган бўлса, ундириб олинадиган пул ёки харж ҳисоби;

8) талаб қўйишга қўша берилган ҳужжатларнинг тизими.

Жавобгарнинг талаб-арзидан ҳимояланиш чоралари. Жараённинг икки томони ҳам ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун бирдай тенг имкониятларга эга. Жавобгар талабни ўз бўйнига олиши мумкин. Бироқ кўп вазиятда жавобгар талабни бажармайди. У қонуннинг барча унга тегишли томонларидан фойдаланиб ҳимояланишга ҳаракат қилади.

29-*чизма*

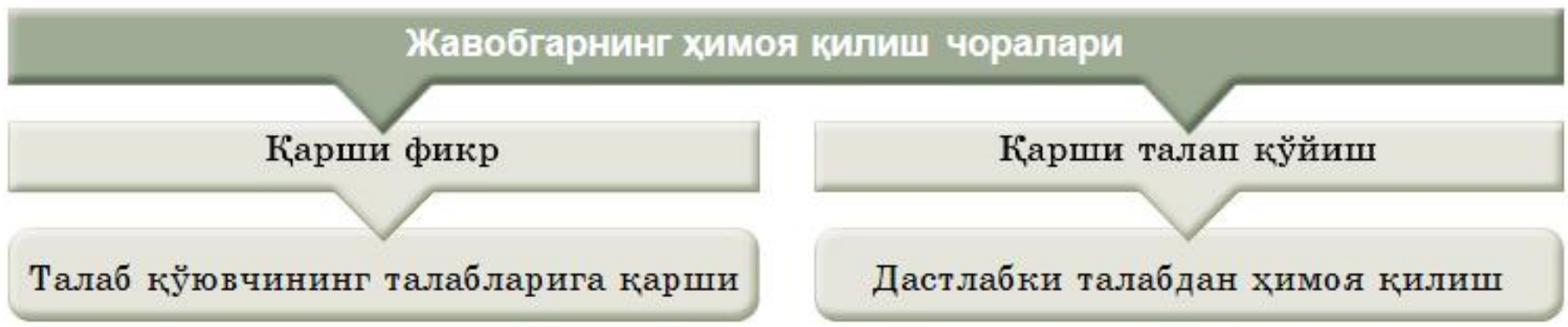

Жавобгарнинг талаб қўйишдан ҳимоянинг асосий қуроллари қарши айтилган фикрлардир. Қарши фикрлар моддий-ҳуқуқий (даъвогарнинг талаб қўйишдан аниқ ва қонуний асосига жавоб берганда) ва иш юритиш сифатида (жараённинг қонунийлигини тескари чиқариш) моддий бўлиши мумкин. Жавобгар даъвогарга қарши талаб қўйишга ҳуқуқли. Қарши талаб қўйиш-жавобгарнинг дастлабки арзни ҳимоялашга тегишли моддий- ҳуқуқий талаби. Қарши талаб қўйиш орқали жавобгар даъвогарнинг талабларини қабул қилмасликка ёки унинг талабларини бузиб, ўз талабларини ҳисобга олишга ҳаракат қилади. Қарши талаб дастлабки талаб билан қаралади. Уларни бирлашиб кўриб чиқиш низоларни тез ва тўғри кўрилишига олиб келади.

Глоссарий

- **Талаб қўйиш (талаб арз)** – маълум бир иш юритиш тартиби билан кўрилишга тегишли даъвогарнинг бошқасига моддий-ҳуқуқий талаби.
- **Талаб қўйишга қарши ҳимояланиш қуроллари** – жавобгар низо бўйича ўз ҳуқуқларини далиллашимумкин ҳуқуқий қуроллар.

Талаб қўйишни таъминлаш. Ишни кўриш вақтида, кейинчалик чиқарилган иш бўйича ечимни бажариш қийин бўлиш мўлжали юзага келади. Масалан, иш кўрилиб турган вақтда жавобгар ўз мулкини сотиши мумкин. Бу бурч ҳажмини ўташ ҳақида ечимнинг бажарилишини қийинлатиши мумкин. Бундай вазиятларда жараёнга қатнашувчи унга йўл бермаслик мақсадида чоралар қўлланиши учун судга мурожаат этади. Бу чоралар талаб қўйишни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

таъминлаш дейилади. Масалан, суд таъминлаш чораси қўлланила олади, яъни жавобгарнинг мулкини иш тугагунга қадар қамовга олади. Суд ечимини бажариш мумкин бўлмаган вазиятда даъвогарнинг қонуний манфаатлари ҳимоя қилинади. Шунинг учун талаб қўйишни таъминлаш-фуқаролар ва қонуний шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим кафолатларининг бири.

30-чизма

Талаб қўйишни таъминлаш чоралари

- Жавобгарга тегишли мулкни қамовга олиш
- Жавобгарнинг маълум бир ҳаракатларини таъқиқлаш
- Бошқа шахсларнинг мулкни жавобгарга беришга ёки шарт ёки қонун бўйича ўзга мажбуриятларни бажаришга таъқиқ қўйиш
- Мулкка таъқиқ қўйиш чорасини қўлламаслик

Суд жараёни – фуқаролик суд ишини юритишнинг самарали йўли. Унда низонинг икки тарафи – даъвогар ва жавобгарга, ишни далиллаш учун тенг имкониятлар берилади. Асосий бош мақсади – объектив ҳақиқатга қўл етказиш ва қонуний йўл билан низони одилона ниҳоясига етказиш.

1. "Талаб – арз" ва "талаб қўйиш" терминларини қандай тушунасиз?
2. Талабқўйиш элементлариниатанглар.Жавобгар талабқўйиш арзига қарши қандай чораларни қўлланади?Қарши талабқўйиш дегани нима?
3. Талабқўйишни таъминлаш чоралари нима? Улар қандай вақтда қўлланилади?

1-даражали топшириқ. Вазиятни муҳокама қилинг.

Фуқаро П. дўкондан телефон сотиб олди. 10 кундан кейин у ишламай қолди. Фуқаро П. дўконга бориб, бўлган ҳолни тушунтириб берди ва телефонни қайтиб олишни сўранди. Бироқ сотувчи телефонниқайтиб олишдан бош тортди. Фуқаро П. судга талабарзи билан мурожаат этди. Талабқўйишнинг элементларини муҳокама қилинг.

86-§. Суд актларини қайта кўриб чиқиш

Бугунги дарсда:

суд актларини кўриш апелляциялик ва кассациялик тартибда қандай юзага оширилишини биламиз.

Одам ҳуқуқларини самарали юзага ошириш мақсадида ва суднинг хатоларини тузатиш имконияти учун суд актларини қайта кўриш тартиби амалга оширилади. Қозоғистон Республикасида Суд актлари апелляциялик ва кассациялик тартибда кўрилади.

Таянч сўзлар

- апелляция
- кассация

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Суд актларини апелляцияда қайта кўриш. Туман суд ечими билан келишмаган вазиятда, суднинг ечими қонуний кучига кирганга қадар вилоят ва унга тенглаштирилган судга мурожаат этиш мумкин (31-чизма).

31-чизма

Апелляция

Апелляциялик шикоят – ишга қатнашадиган бошқа шахслар билан тарафларнинг шикояти.

Апелляциялик хат – прокурор томонидан шикоят. Ўзларига тенглаштирилган Қозоғистон Республикасининг Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари, вилоят прокурорлари ва прокурорлар, уларнинг ўринбосарлари, уларга тенглаштирилган туман прокурорлари ва прокурорлар ўз компетенцияси доирасида, уларнинг ишни кўришда қатнашишига қарамасдан, ечим қабул қилиш ҳақида ариза хати.

Апелляция белгилари:

– Апелляция қонуний кучига киргунча суд ечимига берилади;
– Апелляциялик суд юқори турган судга юборилади;
– Апелляциялик арз берган одамнинг фикри бўйича ишнинг аниқ ҳолатлари тўғри аниқланмаганда, моддий ҳуқуқни қўлланиш ва тушунтириш, шу билан фуқаролик иш юритиш қонунининг нормалари сақланмаганда кўринадиган, биринчи босқичдаги суднинг тўғри эмаслигига асосланади;
– ишни иккинчи марта кўриш орқали суд ечимини текшириш, одатда,суд ечимининг кучини йўқ қилиш ва иш бўйича янги ечимнинг қабул қилиниши билан якунланади.

Апелляция бериш муддати биринчи босқичдаги суд ечими якуний шаклда бир ой ичида амалга оширилади.

Апелляция ечим чиқарган суд орқали берилади. Апелляцияни вилоят ва унга тенглаштирилган суднинг фуқаролик ишлар бўйича апелляциялик суд ҳайъати камида уч ҳайъат аъзолари таркибида кўрилади.

● Қўшимча ахборот

Апелляцияқандай тузилади?Апелляциялик шикоятнинг, прокурор шикоят хатининг таркибида шартли турда бўлиши керак:

1) Апелляциялик шикоят билан прокурорнинг шикоят хати йўлланган суднинг номи;
2) Апелляциялик шикоят билан прокурорнинг арз хатини йўллаган шахснинг номи;
3) Прокурорнинг апелляциялик қўллаш хати бўйича қайта кўрилган ёки арз туширилган, суд ечимини чиқарган суднинг ечими билан номи;
4) Судечимининг қонунсизлиги ёки асоссизлиги,одатдақўлланиладиганқонунларга ва иш материалларига;
5) прокурорнинг апелляцион шикояти, шикоят ёзган ёки қайта кўрилган ишлар ечимининг қонунийлигини текшириш ва прокурорнинг шикоят хати бўйича шикоят берган одамнинг қандай ўзгаришларни талабэтишини кўрсатишдир;
6) шикоятга қўшиб берилган ҳужжатларнинг тизими, прокурорнинг арзи, ҳужжатлари;
7) шикоятни, прокурорнинг шикоятини берган кун ва берган одамнинг қўли.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Агар апелляцион арзнинг талабларини қаноатлантирадиган бўлса, биринчи инстанция судининг судьяси уни олган кундан бошлаб беш иш кунидан кечиктирмай апелляция арзларининг кўчирмаларини ва уларга қўшиб берилган ёзма далилларни юборади. Агар арз талабларга тўғри келмаса, судья апелляцияни ўзгаришсиз қолдиришга қарор чиқаради ва уни берган одамга камчиликларни тўғирлаш учун вақт беради.

Ишга қатнашувчи шахс қаршиликларини ҳаққонийлигини кўрсатадиган ҳужжатларни қўшиб, апелляция жавоб юборади.

Апелляция шикоятини берган одам шу вақтга ечимга апелляция босқичидаги судга мурожаат этган пайтгача бош тортишдан ҳуқуқли.Шу билан тарафлар медиация тартибида низони тартибга солиш тарафларнинг келишими ёки низони тартибга солиш русумига қатнашиш тартиби ҳақида келишим ёки битимга келиши керак. Апелляцияни кўриб чиқиш муддати – иш бўйича апелляцияга тушган кундан бошлаб 2 ой.

Апелляциялик шикоят-прокурорнинг таклиф этилган шикояти. Ўзига тенглаштирилган Қозоғистон Республикасининг Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари, туман прокурорлари ва ўринбосарлари, уларга тенглаштирилган туман прокурорлари ўз компетенцияси чегарасида уларнинг ишни кўришга қатнашишига қараб ёки қарамасдан, қарор қабул қилиш ҳақида арз беришга ҳуқуқли.

Кассация тартиби билан суд актларини қайта кўриш. Айрим ҳолатларда, апелляциялик босқичидаги ишларни кўриш суд хатосини тузатишни таъминлай олмайди. Бу вазиятда фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг қўшимча кафолатларини таъминлаш учун кассациялик тартибда қонуний кучга эга суд ечимлари юритилади. Кассациялик суд ечимларини Қозоғистон Республикасининг Олий суди кўради.

Кассацияга мурожаат этиш учун олдин суд ечимига шикоят бериш керак.

Кассациялик тартиб билан қонуний кучга кирган маҳаллий ва бошқа судларнинг актлари, Қозоғистон Республикасининг Олий судининг ихтисослаштирилган суд ҳайъатининг суд актлари қайта кўрилиб чиқиши мукин.

Суд актлари кассациялик тартиб билан низо ҳақидаги шикоятни тарафлар, ишга қатнашувчи одамлар, манфаатлари суд актлари билан қўзғаладиган бошқа одамлар ва уларнинг вакиллари бера олади. Олий Суднинг раиси бошчилигида ишга тортилган одамларнинг арзи бўйича кучга кирган суд актларига таклиф беришга, бош прокурор эса норозилик билдиришга ҳуқуқли.

Глоссарий

- **Апелляция** – биринчи босқичдаги суднинг ҳали қонуний кучга кирмаган ҳукмлари, ечимлари, (норозилик билдириш бўйича кўрилган иккинчи босқичдаги суд).
- **Кассация** – сўнгги босқичи қонунларни бузиши ёки суд ишини юритиш қоидаларига риоя қилмаслик сабабли юқори турган босқичнинг суд ечимини қайта кўриш, унинг кучини йўқотиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қонуний кучга кирган суд актларига шикоят айтиш, норозилик билдириш муддати – улар қонуний кучга киргандан бошлаб олти ой.

Қўшимча ахборот

Суд актини кассациялик тартибда кўриш тўғрисида арз хати қандай ясалади?

1) Арз хатда шартли турда бўлиши керак:

2) суднинг ёки лавозимли шахснинг исми, шарифи;

3) арз хатини берувчи шахснинг ва манфаатлари берилган одамнинг исми, унинг турар жойи, ўрналашган жойи, шу иш бўйича иш юритиш ҳолати;

4) ишга қатнашувчи одамларни турар жойини аниқлаш ёки ўрналашган жойини кўрсатиш;

5) ишни биринчи, апелляциялик босқичида кўрилган судларда кўрсатма ва улар қабул қилган ечимларнинг мазмуни;

6) суд актини кўриш ёки овозга қўйиш тўғрисида кўрсатма;

7) моддий – материал ва процессуал ҳуқуқ нормаларини бузиш нимадан туришини ва арз берувчи шахснинг арз-шикояти нимадан туриши ҳақида кўрсатмалар.

Ишга қатнашувчи шахс ёки унинг вакили қайта кўришга тегишли қаршиликни тасдиқловчи ҳужжатларни қўшиб, суд актини қайта кўриш тўғрисида арз хатга, таклиф ёки норозиликка фикрни ишга қатнашадиган бошқа шахсларга ва Қозоғистон Республикасининг Олий Судига юборади.

Шу билан тарафлар низони медиация тартиби билан тартибга солиш уни партисипатив ечиш тартибда битимга кела олади. Ишни кассациялик тартибда кўриш хулосаси бўйича ҳукм чиқарилади.

1. Суд актиларини қайта кўриш институтининг мазмуни нимада?
2. Суд актларини қайта кўришнинг қандай турларини биласиз? Уларнинг фарқлари нимада?
3. Апелляциялик шикоят бериш тартиби қандай? Кассациялик шикоятнинг тартиби қандай?

3-даражали топшириқ. Вазиятларни ўқиб, саволларга жавоб беринглар.

Фуқаро П. ва фуқаро С. 1985 йилда никоҳга турди. 1986 й. Уларнинг ўғли дунёга келди. 1995 й. улар квартира-уй сотиб олишади, фуқаро уйни аёлининг номига ёзади. 2017 й. Эр-хотин ажрашади. 2018 й. Фуқаро П. фуқаро М. га уйланади-да, 2019 й. қайтиш бўлади. Биринчи никоҳдаги ўғли В. фуқаро М. га унинг уйининг улушини тўлашини сўрайди. Фуқаро М. уни тўлашданбош тортади. Фуқаро В. судга талаб-арз билан мурожаат этади. Туман суди фуқаро В. нинг шикоятини қаноатлантирмайди. Фуқаро В. ечим билан келишмайди.

Фуқаро В. қандай органга мурожаат этиши мумкин? Қандай муддатда? Апелляция тузинглар.

Апелляциялик суд ечимни қаноатлантирмаса, унда фуқаро В. қаерга мурожаат этиши мумкин? Қандай муддатда? Арз хатини тузинглар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

87-§. Ижро жараёни

Бугунги дарсда:

суд актларининг ва бошқа юрисдикциялик органларнинг ҳаракатлари қандай бажарилишини биламиз.

Судда ёки бошқа юрисдикциялик органда ечим қабул қилингандан кейин уни бажариш керак. Бу вақтда одам ҳуқуқларини ҳимоялаш механизмининг сўнгги натижасига, яъни бузилган ҳуқуқларни қолипига келтиришга қўл етказилади. Бироқ юрисдикциялик органларнинг ечимлари ўз эрки билан бажарилмайди. Бу вақтда суд ижрочисига хабарлашиш керак (32-чизма).

Таянч сўзлар

- ижро этиш бўйича иш юритиш
- ижро этиш ҳужжати
- ундириб олувчи
- қарздор

32-чизма

Суд ижрочиси

Давлат суд ижрочиси – давлат хизматидаги лавозимли шахсдир. У қонун билан юкланган ижро этиш функцияларини, ҳужжатларнинг бажарилишига йўналган чораларни қабуллаши керак.

Хусусий суд ижрочилари – ижро этилиши керак бўлган ҳужжатларнинг бажарилишини юзага ошириш ҳуқуқи лицензияси асосида, қонуний шахс бўлмаган, бажарилиши керак бўлган ҳужжатларни расмлаштиришда хусусий тажрибаси бор Қозоғистон Республикаси фуқароси. Хусусий суд ижрочилари – Республика хусусий суд ижрочилари палатасининг (ҳудудлардаги филиаллари) хусусий суд ижрочиларининг хизматини йўналтирадиган коммерциялик эмас, касбий ташкилот.

Тарихдан

Қозоқ хонлигида суд актларини бажариш институти кўп бўлмаган. Унинг ҳаммаси билар суди орқали ечилган. Суд ечимини бажариш жабрланувчи тараф – "даъвогарга" юкланган. Бу суд раислигининг очиқ ва одил турда ўтишининг далили эди. Билар суди барча жузнинг вакилларининг қатнашуви билан ўтган. Қоидага биноан даъвогар томон бининг ечими билан тўлиқ келишган. Кўчманчи қозоқ халқида обрў, ор-номус ҳамасиданҳам баланд турган. Қандайда бир одамнинг айби бутун элнинг, жузнинг айби бўлиб ҳисобланган. Шунинг учун билар суди ечимининг бажарилишини бутун эл бўлиб таъминланган. Суд ечими бажарилмай қолса, жабрланувчи "барымта" ясаш, яъни жавобгар томоннинг молини ҳайдаб олиб кетиш ҳуқуқига эга бўлган.

Ижро иш тартибини юритиш "Ижро иш юритиш ва суд ижрочиларининг мартабаси ҳақида" Қозоғистон Республикасининг 2010 йилги 2 апрелдаги Қонуни билан тартибга солинади.

Ижро ишларини юритишнинг босқичларини кўриб чиқамиз:

1) ижро ишларини юритишнинг қўзғатилиши;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2) мажбурий ижро чораларини амалга ошириш учун тайёргарлик кўриш;

3) мажбурий ижро чораларини амалга ошириш;

4) ижро ишларини юритишни тугатиш.

Ижро этиш бўйича иш юритишни қўзғаш. Ундириб олувчи арз ёзишига бўлади, унга ўзи ёки вакили қўл қўйиши керак. Айрим вазиятларда ижро этиш бўйича иш юритиш ундириб олувчининг арзисиз қўзғалади. Масалан, суд ижрочиси суднинг ижро этиш бўйича ҳужжатини судга ёки бошқа органга (лавозимли одамга) юборган ҳолатларда, суд ижрочисининг талаб қўймасданоқ ижролик ишни қўзғайди.

Агар ундириб олувчи қарздорнинг тўламаслик фикрида юришини кўрса, унда қарздорнинг мулкига чек қўйиш, чегаралаш ишларини амалга ошириш ҳуқуқига эга. Бу учун у арз хатини ёзади.

Суд ижрочиси қонун билан белгиланган талабларни қаноатлантирадиган ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳужжатини олгандан кейин ижро этиш ишини юритишни уч иш кунидан кечиктирмай қўзғайди. Бу ҳақида қарор чиқаради, бу қарор жавобгарга юборилади. Ундириб олувчи ва хусусий суд ижрочиси ижро этиш ҳақида ҳужжатни расмийлаштириш шартлари билан келишим ясайди, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тушунтирилади.

Мажбурлаш чораларининг бажарилишига тайёргарлик. Суд ижрочиси ижро этиш ҳақида ҳужжатларни бажариш учун бир қатор чоралар қабул қилиши керак (33-чизма).

33-чизма

Ижро этиш бўйича ҳужжатларнинг бажарилишини таъминлаш чоралари

- Қарздорнинг мулкидаги ёки бошқа хусусий ёки юридик шахсларнинг кўчар ва кўчмас мулкини олиб қўйиш
- Қарздорга маълум бир иш- ҳаракатлар бажаришига чеклашлар қўйиш. Масалан, юридик шахс органларига ечимлар қабул қилишига чеклов қўйиш, мулкни эгаликдан чиқариш ҳақида қабул қилинган қарорни тўхтатиш
- Қарздорга, бошқа шахсларга пулни, мулкни беришга ёки унга тегишли ўзга иш-ҳаракатларни юзага оширишга чеклов қўйиш
- Қарздорнинг мулкига, унинг ичида ёки бошқа хусусий ёки юридик шахсларга тегишли пулни ва қимматбаҳо қоғозларни қамовга олиш
- Қарздорга мулкини, шу билан бирга пулини фойдаланишга чеклов қўйиш
- Ҳуқуқини қолипига келтирадиган ҳужжатларни олиб қўйиш
- Қарздорнинг мулкини муҳрлаш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Агар жавобгар (шахс ёки бошқа) йигирма ойлик ҳисоб кўрсаткичидан ошадиган талабларни сақламаган бўлса, муддатли тўловларни йиғиш ижро этиш ҳужжатлари уч ойдан ортиқ бажарилмаса, суд ижрочиси вақтинча қарор қабул қилади. Жавобгарнинг тўловни ўтамагунча Қозоғистон Республикаси ҳудудидан четга чиқишига чеклов қўйилади.

Бу қарор Қозоғистон Республикаси Миллий хавфсизлик комитетининг чегара хизматига юборилади. Жавобгар суд ижрочисининг арзи бўйича унга ўзининг мулки ҳақида, пул топиш манбалари ҳақида маълумотлар бериши керак. Суд ижрочиси жавобгарнинг мулкига ўрин тўлдириши учун ҳаржни ўташ учун керакли кўламда, хусусий суд ижрочисининг хизматини юзага ошириш чиқимларини ва тўлашга ишлатиладиган чиқимларни инвентаризацияни амалга оширади.

Глоссарий

- **Суд ижрочиси** – ижро этиш ҳужжатларини мажбурлаб бажаришга йўналтирилган чораларни қабул қилишда юзага оширадиган шахс.
- **Ижро этиш бўйича ҳужжат** – ижро этиш бўйича иш юритиш чегарасида мажбурлаб бажарилишга кирадиган, суд ёки бошқа юрисдикцияда бўлган орган берган ҳужжат.
- **Ундириб олувчи** – фойдасигаёки манфаатигаижро этиш ҳужжат берилган хусусий ёки қонуний шахс.

Ижро этиш ҳужжатларининг самарали бажарилиши учун қарздорлар ҳақида ахборот, қарз ҳажми ва бошқалар ҳақида маълумотни ичига оладиган “Қарздорларнинг ягона тизими” юритилади. Қарздорлар ҳақида ахборотларнинг ҳаммаси ваколатли органнинг (Адлия вазирлигининг) расмий интернет – ресурсларида тизимда туради.

Мажбурлаш чораларини амалга ошириш. Ижро этиш ҳужжати мажбурлаб бажарилиши учун суд ижрочиси мулкни олиб қўйишни ва унинг мажбурлаб сотилишини ёки ундириб олувчига беришни, қарздорнинг мулкидан ундириб олади. Қарздорнинг мулки электрон аукцион орқали сотилади. Бу таъқиқланган мулкни ягона электрон савдо майдонидан фойдаланиб сотишга қўйилади, бу майдон барча потенциал сотиб олувчиларга тенг қўл етказиш асосида ўтказиладиган электрон савдо-сотиқ усули.

Ижро иш юритишни тугатиш. Муваффақиятли бўлган пайтда суд ижрочиси арз берувчилар орасида арзларни бўлади ёки ижро ҳужжатларида талаб этувчиларнинг талабларини қаноатлантиришга йўналтирилган бошқа иш-ҳаракатларни юзага оширади. Керак бўлган вазиятда пул ва бошқа ижрочиси ҳуқуқий муносабатлар субъектлари орасида белгиланади. Шундан кейин суд ижрочиси ижро этиш ҳужжатини қонун билан кўриладиган усулларнинг бири билан тугатади.

Ижро этиш ишини юритиш – суд ечимлари, бошқа органлар ишга оширадиган ва фуқаролар билан ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилинадиган муҳим маҳкама.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Ижро этиш бўйича иш юритиш деганни қандай тушунасиз?
2. Ижро этиш иш юритиш ҳужжатларини атаб ўтинглар.
3. Ижро этиш ҳужжатларининг бажарилиши учун қандай чораларни биласизлар?

3-даражали топшириқ. Вазиятни ўқиб, саволларга жавоб беринглар.

Туман суди зарар келтиришга боғлиқ бўлган 150 минг тангани фуқаро Н. нинг фойдасига ечди. Бироқ жавобгар С. суд ечимини ўз хоҳишича бажаришдан бош тортди. Фуқаро Н. қарздор С. ҳақида ўз мулкини сотиб, элдан кетиб қолиш мумкин деган гумонга келади. Фуқаро Н. қандай чоралар қўллаши керак? Суд ижрочисига мурожаат қилган ҳолатда, у қандай иш-харакатлар бажаради.

17-боб. МАЪМУРИЙ ИШ ЮРИТИШ ҲУҚУҚИНИНГ ИНСТИТУТЛАРИ

88-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриб чиқадиган ваколатли органлар

Бугунги дарсда:

маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари бўйича қатнашувчилар ҳақида билиб, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари билан танишамиз.

Таянч сўзлар

- жабрланувчи
- гувоҳ
- мутахассис
- ваколатлик

Қозоғистон Республикасининг "Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида" Кодексида маъмурий суд ишини юритишнинг мана бундай қатнашувчилари аниқланган: суд, суд мажлиси, котиб, прокурор, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ишларни кўриб чиқишга ваколатли давлат органларининг лавозимли шахслари, жабрланувчи, шахснинг қонуний вакили, тадбиркорнинг ва қонуний шахснинг вакили, гувоҳ, мутахассис, эксперт, ҳимоячи ва таржимон. Уларнинг ҳар қайсисининг ўзгача ваколатликлари бор. Юқорида аталган қатнашувчиларнинг айримларини жиноий иш қўзғашда учратишга бўлади (масалан: суд, прокурор, жабрланувчи, гувоҳ ва бошқалар) (34-чизма).

34-чизма

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида иш қатнашувчилари

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини кўриб чиқишга ваколатли органлар
- Якка ва юридик шахслар
- Бошқа шахслар (мутахассис, гувоҳ)

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишни кўриб чиқишда айрим қатнашувчиларни кўриб чиқайлик.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жабрланувчи – маъмурий ҳуқуқбузарлик билан тана жароҳати, мулк ёки руҳий зиён келтирган жисмоний шахс ёки юридик шахс. Жабрланувчи:

- ишнинг барча материаллари билан танишишга;
- тушунтириш хатини ёзиш;
- далилларни беришга;
- арз беришга ва қаршилик билдиришга;
- вакил бўлишга;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида протокол ва маъмурий ҳуқуқбузарлик иш бўйича қарорга шикоят қилишга;
- бошқа иш юритиш ҳуқуқларидан фойдаланишига ҳуқуқи бор.

Жисмоний шахс жабрланувчи Қозоғистон Республикасининг ҳуқуқбузарлик тўғрисида Кодексининг 73-бобини "Оилавий-маиший муносабатлар бўйича ҳуқуққа қарши иш-ҳаракатлар" (жабрланувчи деб аёли ёки куёви) мисол сифатида келтиришга бўлади.

Қозоғистон Республикасининг Маъмурий кодексининг 86-бобида кўрилгандай "Одамни меҳнат шартини тузмасдан ишга юбориш" бўйича маъмурий ҳуқуқбузарлик қилган пайтда жабрланувчи қонуний шахс ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида иш юритадиган одам:

- иш бўйича протокол билан ва бошқа материаллар билан танишишга;
- тушунтириш хатини ёзишга;
- протоколнинг мазмуни билан русумига огоҳлантиришлар беришга;
- далил ва исботларни кўрсатиш;
- арз бериш ва қаршилик билдириш;
- юридик ёрдам кўрсатиш бўйича кенгашиш;
- ишни кўрилишида она тилида сўзлашувга ёки ўз биладиган тилда сўзлашувга, агар суд муҳокамаси юритиладиган тилни билмайдиган бўлса, таржимоннинг хизматидан бепул фойдаланишга;
- иш юзасида ишни юритиш бўйича чораларни қўлланиш тўғрисида, иш юзасида фактларга ва турли ҳолатларга тўғри келмайдиган маълумотларни кўрсатган ҳолда, иш бўйича жарима тўлаш ҳақида қарорга маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида протокол тузган вақтда уни бузиш тўғрисида шикоят беришга;
- ундан парчалар ясаб, иш бўйича бор ҳужжатларнинг кўчирмаларини ясашга;
- бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳуқуқли.

Кодексда "қонун чиқарувчи – қонунга тескари маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ишни юритадиган одам" деб бекорга кўрсатилгани йўқ, фақат судгина маъмурий ҳуқуқбузарлик одамни айбли деб тан олади, ҳуқуқбузар деган қарор чиқара олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритиш гувоҳнинг қатнашуви турли процессуал ҳужжатларда (шахсларга тегишли нарса-буюмларни текшириш, ҳудудларни текшириш, уй-жойларни ва мулкни текшириш ҳақида протоколларда) кўрсатилади.

Гувоҳ:

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иши бўйича жавобгар лавозимли одам чақирган вақтда келишга;
- Шу иш кўрилишида қатнашиш ва тегишли протоколга унинг қатнашуви билан амалга оширилган иш-ҳаракатларнинг мазмуни ва натижаларига қўл қўйиш, яъни гувоҳлаши керак.

Гувоҳ протоколда қабул қилинган иш-ҳаракатлар ҳақида маълумот ва тушунтиришларни беришга ҳуқуқли.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ахборотни кўрадиган ваколатли лавозимли шахслар гуруҳи кўп (Ички ишлар органлари, Миллий хавфсизлик органлари, иқтисодий тергов хизмати, ишлаб чиқариш соҳасидаги ваколатли органлар). Уларнинг ҳар қайсиси маъмурий ҳуқуқбузарликнинг ведомстволик бўйсунишлари асосида ишлайди.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик вазиятида полиция ходимлари мана буларга ҳуқуқли:

- давлат органларидан, маҳкамалардан ҳужжатларни, ахборот ҳақида маълумот олишга;
- шахслар билан суҳбатлашишга;
- анализ ва экспертизаларни тайинлашга;
- одамларга медицина экспертизаларни юритишга;
- одамларни етказишни амалга оширади;
- ички ишлар органларининг компетенциясига жамият ичида турли қонунбузарликларни олдини олишга қаратилган иш-чоралар киради.

Маъмурий полиция ходимлари маҳаллий полиция ходимларидан, фуқаролик ва хизмат бобида қурол айланиши, назорат бўйича бўлимлар, миграция полициясидан, махсус маҳкамалардан ва ижтимоий тартибни сақлашни юзага оширадиган яна бошқа бўлимлардан иборат.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборотни кўриш вақтида лавозимли шахслар маълум бир вилоятнинг мутахассисларига ёрдам кўрсатиш учун кўп чақирилади. Мутахассислар сифатида ишга манфаатли эмас, маълум бир соҳада махсус билими бор одамлар тортилади. Масалан, ахборот хавфсизлиги соҳасида ваколатли орган Қозоғистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари бўйича масалани кўриш вақтида IT мутахассисларини ишга қўшишга ҳуқуқли.

Мутахассис:

- Чақиришнинг мақсади ҳақида билишга;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Тегишли махсус билими ва кўникмалари бўлмаса, иш жараёнига қатнашишдан бош тортишга;
- Унинг қатнашиши билан иш юритилган актига тегишли иш материаллари билан танишишга; маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида жавобгар судьянинг, органнинг (лавозимли одамнинг) рухсати билан расмий иш-чорага қатнашчиларига сўроқ қўйишга;
- Иш юритиш доирасида ўрганиш ишларини юритишга, ишнинг материалларини қўшмаганда, иш юритиш протоколининг бир бўлаги бўлган протоколга ёки расмий ҳужжатларни қўшмаганда, ишнинг натижаларини кўрсатишга;
- Қатнашган процедура иш-ҳаракатлар протоколи билан танишишга ва унинг иштироки билан ясалган иш-ҳаракатнинг тўлалиги ва ҳаққонийлиги, унинг иштироки билан қабул қилинган иш- ҳаракатнинг натижаларига тегишли протокол огоҳлантиришлар ясашга ҳуқуқли.

Глоссарий

- **Ведомстволик бўйсунишлик** – юридик ишларни кўриш ва ечиш учун давлаторганининг иш юритиш компетентлиги.
- **Жабрланувчи** – маъмурий ҳуқуқбузарлик билан жисмоний, мулкий, маънавий зиён келтирган хусусий ва юридик шахс.
- **Гувоҳ** – ишнинг натижасига манфаатдор эмас, бўлган ҳаракатни тўлиқ ва тўғри қабуллай оладиган балоғат ёшига етган одам.

Мутахассис:

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иш юритишни амалга оширадиган судьянинг, органнинг (лавозимли одамнинг) чақириши бўйича келишга;
- Махсус билимларни, кўникмаларни ва илмий- техника қуролларидан фойдаланиб, иш юритиш ҳаракатларига қатнашишга;
- Содир қилинган иш-ҳаракатлари бўйича тушунтириш хатини беришга;
- Аталган ҳаракатлар фактлари, уларнинг мазмуни ва натижаларини ўз қўли билан гувоҳлантириши керак.

Маъмурий суд ишини юритишга қатнашувчиларнинг айтарликдай кенг, маъмурий жараённинг айрим субъектлари жиноий қонунда ҳам кўрсатилган. Ҳар бир орган Қозоғистон Республикасининг маъмурий Кодекси билан аниқланган ведомстволик бўйсуниш асосида маъмурий ҳуқуқбузарликлар ишини кўриб чиқади.

1. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари бўйича иш юритишга кимлар қатнашади?
2. Маъмурий ҳуқуқбузарликларни кўриш вақтида мутахассисроли қандай?
3. Ички Ишлар органларига қандай маъмурий ҳуқуқбузарликлар киради?

1-даражали топшириқ. Якка иш.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича ҳар бир иш юритишга қатнашадиган шахснинг роли қандай? Қонун чиқарувчига маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари бўйича иш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

юритишга қатнашувчиларнинг айрим ҳуқуқлари ва мажбуриятларини кенгайтириш ёки чеклаш керакми?

3-даражали топшириқ.

1. Фуқаро Е. нинг автомашинасини текширишда полиция ходими бирқатор процессуал бузувчиликларга йўл қўйди. Уни текшириш вақтида икки гувоҳ К. ва Р. юқорида кўрсатилган полиция ходимига огоҳлантириш берди. Гувоҳларнинг иш юритиш ҳаракатларини юритиш бўйича огоҳлантиришларга ҳуқуқи борми?

2. Ҳудудий полиция инспектори Е. ўзи хизмат кўрсатадиган туманда патрулда "Ертис" дўконининг эгаси тарафидан архитектура қурилиш ишларининг қоидаларини бузиш фактини аниқлаб, маъмурий протокол ёзади. Бу ҳолатда ҳудудий полиция инспектори Е. маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзишга ҳуқуқлими?

§89. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини қўзғаш тартиби

Бугунги дарсда:

маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини қўзғаш тартибини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- маъмурий ҳуқуқбузарлик
- протокол
- ҳукм

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари. Маъмурий иш юритишда бир неча фаол иш юритиш босқичларини бўлиб кўрсатишга бўлади. Уларнинг ҳар қайсиси ўзига яраша вазифаларини ва иш юзасидан ечим қабул қилишни таъминлаш ҳаракатларини ўз ичига олади. Бу босқичларга киради:

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иш юритишни қўзғаш ва унинг ведомстволик бўйсуниш соҳалари;
- Компетентли органнинг (лавозимли шахснинг)кўриб чиқиши;
- Маъмурий ҳуқуқбузарлик иши бўйича қарор чиқариш;
- Апелляция ва норозилик ҳақида қарор;
- Қабул қилинган қарорни бажариш.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида иш қўзғаш иш юритишнинг дастлабки босқичи бўлиб саналади. Шу босқичда компетентли органлар ва лавозимли одамлар ҳуқуқбузарлик фактини ва қўзғалган ишни қандай орган ёки лавозимли шахс кўриши керак эканини аниқлайди, яъни ишнинг ведомстволик бўйсунишлари бўйича масала ечилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик иши бўйича иш юритишни таъминлаш чораларини қўлланиш ҳақида биринчи протоколни тайёрлаган, маъмурий ҳуқуқбузарлик протоколи ёки прокурор маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини юритиш бўйича қарор чиқарган, шу билан суд муҳокамаси жараёнида қатнашувчи одам тарафидан судга ҳурматсизлик кўрсатган фактларини аниқлаш ҳақида судья (суд) хабар берган пайтдан бошлаб қўзғалган бўлиб ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Маъмурий ҳуқуқбузарлик автомат шаклида ишлайдиган махсус назорат-ўлчов техника қуроллари билан ёзилган ҳолатда, маъмурий ҳуқуқбузарлик иш бўйича жарима солиш ҳақида буйруқ юборилган вақтдан бошлаб қўзғалган ҳисобланади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларини кўриш вақтида эълон талаб этилган шаклда етказилган вақтдан қўзғалган бўлиб ҳисобланади.

Глоссарий

- **Протокол** – маъмурий ҳуқуқбузарлик иш бўйича иш юритишни таъминлаш этиш учун иш-чора натижалари кўрсатилган акт.
- **"Сергек"**– интеллектуал видео мониторинги, ҳаракатни ва ижтимоий хавфсизликни таҳлил қилиш
- **ЭРИ** – электрон рақамли имзо калити. Халққа хизмат этиш марказларида берилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар иш қўзғаш сабаблари бўлади:

- Ваколатли лавозимли одамнинг маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаш фактини тўғридан-тўғри аниқлаш;
- Ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларидан, бошқа давлат органларидан, маҳаллий бошқариш органларидан олинган материаллар;
- Жисмоний ва юридик шахсларнинг эълон ва маълумотлари, оммавий ахборот воситаларидаги эълонлар;
- Назорат қуролларининг ёки радиобоғланиш қуролларининг кўрсаткичлари.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик иш қўзғашнинг сабаби-маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини кўрсатадиган етарли далилларнинг бўлиши.

Пойтахтимизда Сергекни 2017 йилнинг ёзида ўрната бошлади. Шу йилнинг сентябрь ойида камераларда рўйхатга олинган йўл ҳаракати қоидаларини бузиш фактлари бўйича маъмурий иш қўзғаш ишга қўшилди. Камералар ёрдами билан "Сергек" автомашиналарнинг номерини автомат турда ўқиб, маъмурий жарима бор қарздорларни аниқлайди. Планшетлардан фойдаланган инспекторлар "Сергек"нинг хоҳлаган камерасига қўшилиб, экипажни 100-150 метр узоқликда ушлайди. Юқорида кўрсатилган камераларнинг ҳаракат этиш майдони орқали ўтадиганавтомашиналарнинг ҳамма оқими йўналиш бўйича ва тўланмаган айбпул бўйича текширилади. Агар юқорида кўрсатилган камчиликлар топилса автомашина тўхтатилади.Автомашина вақтинча айбпул туроғига қўйилади (29-расм).

31-расм. «Сергек» камераси

Маъмурий ҳуқуқбузарлик протоколи маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилганлиги факти аниқлангандан кейин тез ёзилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

32-расм. Протоколни электрон шаклда тўлдириш

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар протоколини тузишга ваколатли субъектлар гуруҳи (Ички ишлар органлари, Миллий хавфсизлик органлари, иқтисодий тергов хизмати ва бошқалар) қатнашади. Протокол ёзма ёки электрон шаклда тўлдирилиши мумкин.

2018 йилдан бошлаб қозоғистонлик полициячилар планшетлар ёрдами билан маъмурий ҳуқуқбузарлик протоколларини электрон шаклда электрон рақамли имзо орқали тўлдирилабошланди. Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборот автоматтурда умумий базагаюборилади (30-расм).

Маъмурий қонунда маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзилмайдиган, махсус назорат-ўлчов техника қуроллари ва асбоблари билан тасдиқланган вазиятлар кўзланган.

Прокурор маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини аниқлаб протокол эмас, қарор чиқаради. Мана шундай қилиб, маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ахборотни кўриб чиқишга ваколатли субъектларнинг спектри кенг. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишлар Қозоғистон Республикасининг "Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида" Кодексида келтирилган сабаблар бўлган вақтдагина қатъий ечилади.

1. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш қўзғашнинг асоси нима?
2. Қозоғистонлик полициячилар қандай ахборот технологияларидан фойдаланади? Уларетарлича қуролланганми?
3. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш қўзғашнинг сабабларигатаҳлилясанг.

1-даражали топшириқ. Якка иш.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзишга ваколатли субъектларнинг жадвалини ясанг.

2-даражали топшириқ.

1. Полиция ходими фуқаро Е.нинг алкоголь ичимликлар ичиш фактини аниқлаб, фақатбир ой ўтгандан кейингина протокол тўлдирилди. Полиция ходимининг протоколи яроқлими?

2. Йўл ҳаракати қоидаларини бузиш фактини аниқлаган Полиция ходими Н. фуқаро Е.га маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протоколни фақат электрон шаклда ёзди. Полиция ходимининг протоколи яроқлими?

3-даражали топшириқ. Гуруҳда иш.

Ролларгабўлинган ўйин тузинглар. Белгиланмаганердан ўтган йўловчига маъмурий ҳуқуқбузарлик ясагани учун протокол тўлдиринглар. У учун Қозоғистон Республикаси "Маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳақида" Кодекснинг 615-бобининг 1-тармоғидан фойдаланинглар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

90-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чоралари

Бугунги дарсда:

маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чораларининг хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар:

- куч билан олиб келиш
- етказиш
- шахсий текшириш
- маъмурий ҳибсга олиш
- текширишдан ўтказиш

Маъмурий иш юритиш хавфсизлик чоралари ҳуқуқбузарликни ва жиноятчини аниқлашда далиллар олиш ва иш бўйича объектив қарор чиқариш учун бошқа вазиятларда, унинг бажарилишини таъминлаш мақсадида қўлланилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш қўзғалгангача (излаш, шахснинг ўтказган нарсаларини текширишни қўшмаганда) маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича қарорни бажариш вақтида хавфсизлик чораларини қўлланиши мумкин. Хавфсизлик чораларини қўллаш қонуний бўлиши, ақлга сиғадиган, етарлилик ўлчовларига жавоб бериши керак.

Хавфсизлик чораларининг ҳар қайсиси, агар бунда зарурият юзага келган бўлса, якка ёки бошқа чоралар билан бир вақтда қўлланилиши мумкин. Одам хавфсизлик чораларига шикоятланиши мумкин, уларга тегишли юқори турган органга, ихтисослаштирилган маъмурий ёки туман судига юборилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни амалга ошириш бўйича чораларни қўлланишнинг асосий мақсадлари:

- маъмурий ҳуқуқбузарликнинг йўлини кесиш;
- ҳуқуқбузувчининг шахсини аниқлаш;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протоколни ёзиш, агар уни жиноят очилган ерда тузиш мумкин бўлмаса;
- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни ўз вақтида ва ўзига мос равишда кўришни таъминлаш;
- иш бўйича қабул қилинган ечимни ўз вақтида ва тўғри бажарилишини таъминлаш.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг йўлини кесиш, шубҳалининг шахсини аниқлаш, маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзиш, маъмурий ҳуқуқбузарлик ясалган ерда уни амалга ошириш мумкин бўлмаган вақтда, ишнинг ўз вақтида ва тўғри кўрилишини ва иш бўйича қабул қилинган қарорнинг бажарилишини таъминлаш, одамларнинг ҳаёти ва соғлигига тўғридан-тўғри хавф-хатарнинг олдини олиш мақсадида, офат ёки техноген офатлар хавфида ваколатли ходим ўз компетенцияси чегарасида ҳуқуқли шахснинг маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлашнинг мана бундай чораларни қўлланиш ҳуқуқига эга:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзиш ўрнига етказиш;
- шахсни маъмурий ҳибсга олиш;
- куч билан олиб келиш;
- шахснинг шахсий буюмларини текшириш;
- автомашина қуролларини кичик ҳажмли кемаларни текшириш;
- ҳужжатлар ва буюмларни олиб қўйиш;
- автомашина ёки кичик ҳажмли кемани бошқаришдан бўшатиш ва уни алкоголь, гиёҳванд моддалар, токсикологик моддаларга текшириш;
- автомашина ёки кичик ҳажмли кемани ушлаб туриш ва унинг ҳаракатини чеклаш;
- кўриб чиқиш, текшириш;
- одамнинг алкоголь, гиёҳванд модда қабул қилган, токсикологик моддани ишлатган ҳолда уни медицина экспертизасидан ўтказиш;
- хизмат ёки унинг хусусийлаштирилган турларини тўхтатиш ёки чеклаш.

Етказиш шахсни, автомашинани маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протоколни ва бошқа иш юритиш ҳужжатларни ёзиш учун полиция давлат органларга мажбурлаб олиб келишдир.

Етказишнинг сабаби – маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаш факти бўйича объектив маълумотларнинг бўлиши ва уни ясаган одамнинг кўрсатмаларининг бўлиши. Қўшимча сабабларнинг бири ҳуқуқбузарни маъмурий ҳуқуқбузарлик ясашдан тўхтатиш ҳақида давлат органи вакилларининг қонун талабларига ёки буйруқларига бўйсунишдан бош тортиш саналади. Бошқа ҳолатларда, кўрсатилган чораларни қўлланишга рухсат этилмайди.

Маъмурий ҳибсга олиш-одамнинг эркинлигидан қисқа вақтга чеклаш. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол ёзиш, ҳужжатларни текшириш, солиштириш ва бошқалар учун шу хавфсизлик чораларини қўллаш рухсат этилмайди. Маъмурий ҳибсга олиш муддати уч соатдан ошмаслиги керак.

Куч қўллаб олиб келиш – судьянинг, маъмурий ҳуқуқбузарлик ишини қўзғайдиган органнинг (лавозимли шахснинг) аниқлаш асосида ички ишлар органлари, порахўрликка қарши хизмат, иқтисодий тергов хизмати амалга оширади.

Глоссарий

- **Маъмурий ҳибсга олиш** – маъмурий ҳуқуқбузарликнинг йўлини кесиш, одамни эркинлигидан қисқа муддатга маҳрум этиш.
- **Етказиш** – одамни полицияга, судга ҳамда бошқа давлат органларига мажбурлаб олиб келиш.
- **Шахсий текшириш** – ҳуқуқбузарликларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш, маъмурий ҳуқуқбузарлик ясаш қуроли ёки объекти бўлган ҳужжатларни, нарса-буюмларни топиш ва олиб қўйиш мақсадида одамнинг танасини ва кийимини мажбурлаб текшириш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Текшириш. Нарса-буюмларни текшириш, автомашина ва кемаларни текшириш, маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича ишлар бўлган пайтдагина маъмурий ҳуқуқбузарлик қуролларини ёки объектларини аниқлаш учун юзага оширилади.

Шахсий текшириш бир жинсли шахс билан юритилади ва шу жинсдаги гувоҳларнинг қатнашуви билан амалга оширилади.

Айрим ҳолатларда якка одамнинг бошқа одамларнинг ҳаёти ва соғлигига зиён келтирадиган қурол-яроғ ёки бошқа зотлар бор эканига асос бор бўлса, терговни юритиш зотларни гувоҳларсиз, прокурорга йигирма тўрт соат ичида огоҳлантириш беради.

Якка текшириш ва одамнинг нарсаларини текшириб қараш вақтида нарсаларини текшириб, гувоҳларнинг (олисроқ ерда туриши, тунги вақтда, фавқулоддаги вазият ёки ҳарбийлик вазиятида) қатнашишга имконияти бўлмаган пайтда, гувоҳларнинг қатнашувисиз, унинг жараёни ва натижаларини ёзиш учун техника қуролларининг ёрдами билан юритилиши мумкин.

Маъмурий иш юритиш хавфсизлиги бўйича чоралар жиноятчини аниқлаш, далиллар олиш ва жиноий иш бўйича иш юритишни объектив турда қараш, шу билан унинг бажарилишини таъминлаш учун, бошқа вазиятлар учун фойдаланилади.

1. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чораларини нима учун қўлланиш керак?
2. Маъмурий ҳибсга олиш вақтида қандай масалаларюзага келиши мумкин?
3. Қандай ҳолатдагувоҳларнинг қатнашиши билан текшириш юритилади?

1-даражали топшириқ. Якка иш.

"Венн" диаграммасини қўллаб, текшириш ва етказиш чораларининг фарқи билан ўхшашликларини кўрсатинг.

2-даражали топшириқ.

Маъмурий ушлаш (қўлга олиш) пайтида қандай масалаларюзага келиши мумкин? Ўз ўйларингизни билдириб, муҳокама қилинг.

3-даражали топшириқ.

Туман полиция инспектори К. фуқаро М. уйнинг кираверiш жойида тамаки чекиб турган фактини аниқлаб, протокол ёзиш учун уни полиция бўлимига етказади. Маҳаллий полиция инспектори юқорида аталган ҳуқуқбузарни полиция бўлимига етказишга ҳуқуқлими?

Патруль ходими тунги вақтда Е. фуқарога шахсий текширишни юритади, гувоҳларни таъминламайди, бироқ бу жараён уларнинг видеорегистраторида ёзилди. Полициянинг ҳаракати қонунийми?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§91. Маъмурий ишларни судда кўриб чиқиш хусусиятлари

Бугунги дарсда:

маъмурий ишларни судда кўришнинг иш юритиш тартибини, иш қўзғашни кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- юрисдикция
- суд
- суд ўтириши
- қаршилик билдириш
- ходатайство

Маъмурий ишларни кўриб чиқиш тартиби. Қозоғистон Республикасида судларнинг турли кўринишлари ишлайди. Уларнинг орасида маъмурий судлар ўзгача ўринга эга. Улар маъмурий ҳуқуқбузарлик турларини, шу билан фуқаролар ва давлат вакиллари орасида низоларни кўриб чиқади.

Мисол

Ерга тегишли муаммо маҳаллий ижро органининг қарори билан овулда истиқомат қилувчи фуқарога бўлинган. Лекин вақт ўтиши билан бу ер қонунбузарлик йўли билан берилгани аниқланди. Бироқ фуқаро бунга қарамай у ерга уй солган. Шундай вазиятда қонунбузарликка кимнинг жавобгар эканини ва фуқаронинг ҳуқуқини қандай қилиб ҳимоялаш кераклигини маъмурий суд кўриб чиқади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриш тартиби фуқаролик ва жиноий ишларни кўриш тартибидан фарқланади. Уларнинг ҳар қайсисининг ўзининг процессуал хусусиятлари бор. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишлар ихтисослаштирилган судлар билан кўрилади. Ҳар бир шаҳарнинг шундай махсус судлари бор, туманларда эса маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни умумий юрисдикция судлари кўриб чиқади.

2018 йилдан бошлаб Қозоғистонда айрим ихтисослаштирилган маъмурий судларда "тунги судлар" лойиҳаси режимида ишлай бошлади. "Тунги судларнинг" асосий вазифаси – суд ҳимоясидаги ҳуқуқларни осон амалга ошириш ва маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича иш юритиш процессларини енгиллаштириш. Суд ўтиришида қатнашувчилар қисқа вақт ичида тарафларнингжавобгарлиги ва зиённи ўташ масалаларинеечишга қаратилган. Бунданбошқа, уларнинг иш жадвалини бузмай, кечки вақтда суднизосини ечишга имконият бериш (соат 18-30 дан 22.00гача). "Тунги судларда" ишларни кўришнинг асослари:

– жиноятнинг ҳолатларигаНорозилик билдирмаслик;
– келтирилган зарар билан келишиш;
– жиноят содир этганлиги учун ўз айбини билиш.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш кўришга тайёргарлик жараёнида судья мана бундай масалаларни тушунтиради:

- шу ишнинг кўрилиши унинг компетенциясига кирадими;
- ишнинг йўқлигини йўққа чиқарадиган ҳолатлар борми;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича протокол тўғри расмийлаштирилдими, бошқа материаллар ҳам тайёрландими;
- ишнинг юритилишига тўсиқлик қиладиган ҳолатлар борми, одамни маъмурий жавобгарликка тортишга тўсқинлик қиладиган вазиятлар ёки ҳолатлар борми;
- аризалар борми;
- иш юритиш ўрни ва вақти ҳақида хабар берилдими.

Қозоғистоннинг суд тизимида судга чақирилган шахсларни SMS-хабар бериш орқали огоҳлантириш яхши йўлга қўйилган. Бундан бошқа, 2018 йилдан бошлаб ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг хизматига SMS – огоҳлантиришлар, хабар беришлар киритилди.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича ишлар, уларни содир этилган жойлари бўйича кўрилади. Масалан, балоғат ёшига етмаганларнинг, уларнинг ота-оналарининг ёки уларни алмаштирадиган одамларнинг маъмурий ҳуқуқбузарликлар бўйича ишлари ўзига тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритиладиган одамнинг турар жойи бўйича кўрилади.

Агар судья жавобга тортилган одамнинг ёки жабрланувчининг қариндоши бўлса, ишни ечишга бевосита манфаатли бўлса, судья ишни юритишдан бош тортиши керак. Судьянинг ўзи бош тортмаган вазиятда, юқорида турган суд ундан бош тортишга ҳуқуқли.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни кўриш вақтида суд мажлисида протокол юритилади. Агар маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритаётган одам маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни кўриш вақтида ўзининг айбини тўлиқ бўйнига олса, далилларни кўриш эҳтиёжи бўйича маълумот бермайди, протокол юритиш шарт эмас.

Суд мажлисининг жараёнида ёзма аудио ва видео орқали юзага оширилади. Суд ўтиришида аудио-видео ёзмалар орқали суд ўтиришининг котиби амалга оширади.

Аудио ва видеоёзмалар орқали суд мажлисини юритиш, унинг йўқлиги ёки техника сабабларига кўра фойдаланиш мумкин эмаслиги сабаблари бўйича юзага оширилмайди.

Аудио ва видеоқуролларини фойдаланиш мумкин эмаслиги суд мажлисини давом эттиришга тўсқинлик қилмайди.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни, шикоятни, норозиликни кўриб чиққандан кейин суд мана бундай ечимларнинг бирини қабул қилади:

Глоссарий

- **Қаршилик билдириш** – суд иши қатнашувчисининг норозилик билдириши.
- **Суд** – суд раислигини амалга оширадиган давлатбошқариш органи.
- **Ариза** – суд ишини юритишда қатнашувчининг шу ёки бошқа масалабўйича ёзма ёки оғзаки илтимоси.
- **Юрисдикция** – давлат органларининг низолар ва ҳуқуқбузарликлар бўйича ишни ечиш, шахсларнинг иш-ҳаракатларини баҳолаш ҳуқуқи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

33-расм. “Суд кабинети” уяли мобил иловаси

1) маъмурий жазони қўлланиш;

2) ишни кўришни тўхтатиш;

3) қарорнинг қабулланмаслиги, ўзгаришсиз қолдирилиши ва шикоятни қаноатлантирмагандан кейин норозилик билдириши мумкинлиги;

4) қарорни ўзгартиришга;

5) ечимнинг кучини йўқотиш, ишнинг тартиби билан тўхтатилиши;

6) ечимнинг кучини йўқотиш, кўрсатма бериш ва иш бўйича янги ечим қабул қилиш.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни судга келиб тушган кундан бошлаб ўн беш кун ичида кўрилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишга қатнашувчилардан тушган аризалари ишнинг ҳолатини ундан тушунтириш бўйича ариза ёзилган пайтда, кўриш муддати далилни маълумот билан чўзилиши мумкин, бироқ у бир ойдан ошмаслиги керак.

Маъмурий, жиноий ва фуқаролик суд судьяларининг қарорлари Қозоғистон Республикаси Олий судининг веб-сайтида жойлашган, “Суд кабинети” сайтидан кўришга бўлади.

Мана шундай ихтисослаштирилган маъмурий судлар ва умумий юрисдикция судлари маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишлар билан шуғулланади. Қозоғистон суд тизимида турли ахборот технологиялари билан лойиҳалар фаол амалга оширилади.

1. Маъмурий ишларни суддакўриш хусусиятлариниочинг.
2. Маъмурий ҳуқуқбузарликларни умумий юрисдикция судлариқўрадими?

1-даражали топшириқ. Якка иш.

“Чет эллардагимаъмурий суд” мавзусидареферат тайёрланг.

2-даражали топшириқ.

Яқин пайтда Қозоғистоннинг суд тизимида қандай ислоҳотлар кўрилганини аниқланг. Сўнгги беш йилда Қозоғистонда кўрилган маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг юқори даражадаги ишлари ҳақида муҳокама юритинг.

3-даражали топшириқ.

1. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича судга тайёрланишдан аввал судья жабрланувчининг қариндоши эканини билди. Шундан кейин ишни юритишдан бош тортди. Судья Е.нинг ҳаракати қонунийми?

2. Йўл ҳаракати ҳодисасининг факти А. шаҳрининг Ж. туманида бўлди. Бу факт бўйича ишни олгандан кейин А. туманининг судьяси Б. туманининг судига юборди. А. туманининг судьяси бундай ҳаракатга ҳуқуқлими?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

V бўлим. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

18-боб. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ СУБЪЕКТИ

92-§. Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқлари ва бурчлари. Қозоғистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъекти

Бугунги дарсда:

халқаро муносабатлар субъекти сифатида Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқларини ва бурчларини кўриб чиқамиз.

Таянч сўзлар

- Халқаро муносабатлар
- Халқаро ҳуқуқлар ва мажбуриятлар
- Европа Хавфсизликва ҳамкорлик ташкилоти

Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқлари ва бурчлари. Ривожланган давлатнинг асосий хусусиятларининг бири унинг халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти сифатида тан олинишидир. Биз Қозоғистонни халқаро муносабатларда ва халқаро ҳуқуқнинг тўлиқ субъекти "ривожланган давлат" деб ишончли равишда айта оламиз. Қозоғистон дунёнинг 139 давлати билан дипломатия муносабатини ўрнатди. Шу муносабатда 70 дан ортиқ чет эл элчиликларини очди. Қозоғистонда дипломатлар 100дан ошиқ чет элликларни, ҳудудий ва халқаро ташкилотларининг вакилларини аккредитациядан ўтказди. Қозоғистон Республикаси – Бирлашган миллатлар ташкилотининг ва МДҲ (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги), Европа хавфсизлиги ва ҳамкорлиги ташкилоти, Ислом ҳамкорлиги ташкилоти, Шанхай битими ва ҳ. к. ўхшаш катта халқаро ва ҳукуматаро ташкилотларининг тўлақонли аъзоси (35-чизма).

Барча ташқи сиёсат, шу билан бирга халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш Тўнғич Президент, Элбоши Н. А. Назарбаев фармойишлари билан барпо қилинди. Н. А. Назарбаев: "Дунёвий ҳамкорлик ва ишонч қоидаларини сақлаш керак, шу билан бирга бошқа давлатларнинг ўзаро муносабатларига аралашмаслик ва халқаро мажбуриятларни одилона бажариш орқали муносабатда бўлиш керак" – деб ҳисоблайди.

Ушбу мақсадларга қўл етказиш учун Қозоғистоннинг бутунжаҳон бирлиги ва ҳамкорлиги қоидасини тўлиқ ва ажралмас бўлаги сифатида ривожлантиришга катта диққатни қаратиш керак.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

35-*чизма*

Қозоғистон Республикаси ва халқаро ташкилотлар

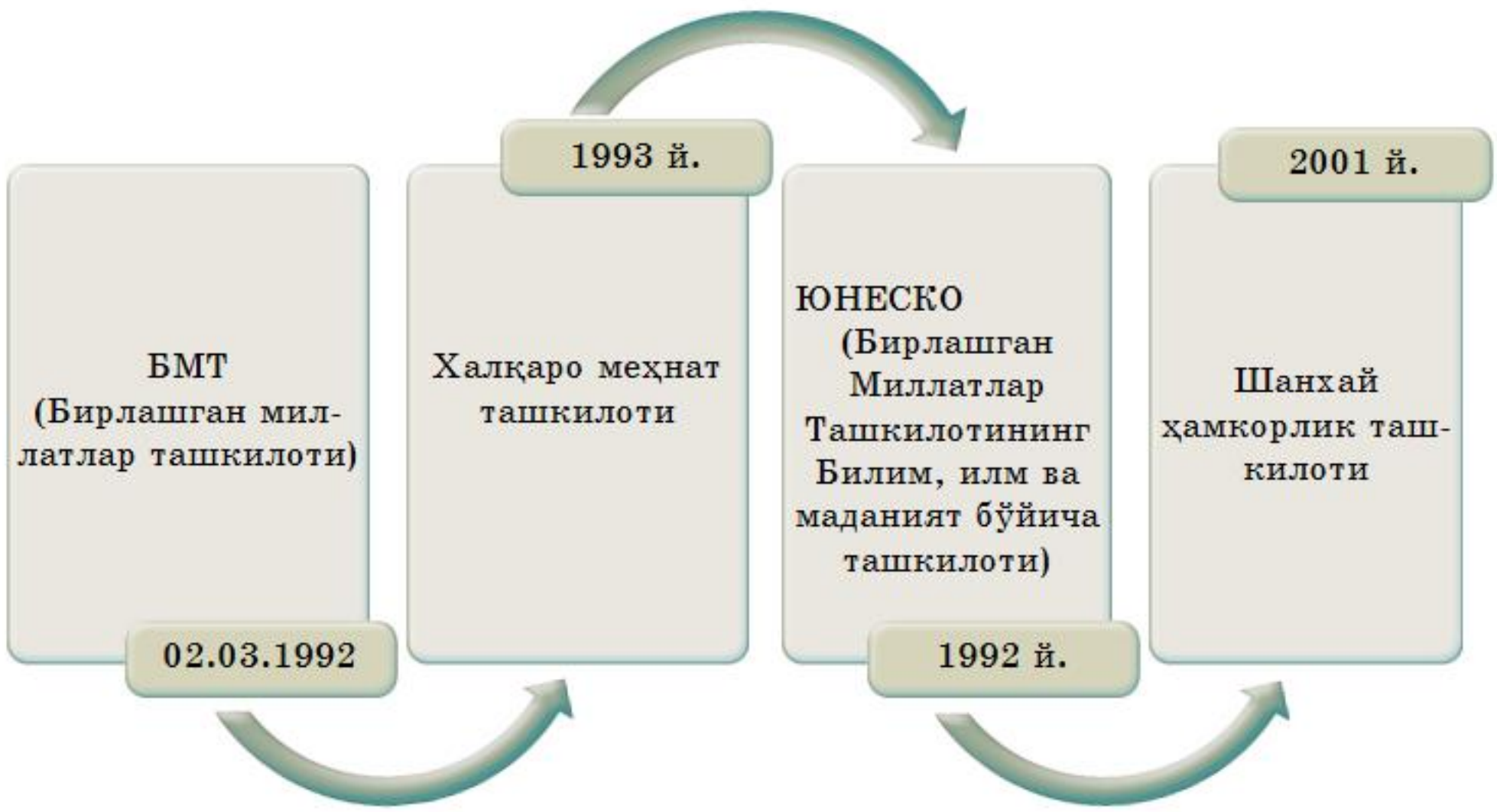

Қозоғистон Республикаси 1992 й. 2 мартида Бош ассамблеянинг 46-сессиясида қабул қилинди. Шу вақтдан эътиборан Қозоғистон Республикаси БМТ нинг Нью-Йоркдаги штаб-квартирасида турақ ваколатхона мавжуд. 2002 й. Алматида БМТ офиси очилди. 1993 йилдан бери республикамиз БМТ Ривожланиш дастурига қатнашиб, миллий кадрларни тайёрлашда фаол қатнашиб келади. 1997 йилнинг январидан бошлаб Қозоғистон халқлари соғломлаштириш, Семей ҳудудининг экология ва иқтисодий ривожланиши, шу билан бирга "Буюк Ипак йўли" лойиҳасини юзага ошириш жараёнида катта тажрибалик ёрдам кўрсатган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг жамғармаси лойиҳаларига қатнашди. 1992 йилда май ойида Қозоғистон БМТ нинг Билим, илм ва маданият ташкилотига (ЮНЕСКО), 1992 йилдан бошлаб Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ), 1993 йилдан бошлаб (Халқаро меҳнат ташкилоти), 1994 йилдан бошлаб – (Атом энергетикаси бўйича), 1997 йилдан бошлаб Миграция иши бўйича юқори комиссарининг департаментига аъзо бўлди. 1991 йилги 16 декабрда давлатимиз мустақиллигини олган пайтдан бошлаб, бизнинг республикамиз БМТ нинг кўплаган ташкилотларига аъзо бўлди, бу унинг халқаро ҳуқуқнинг тўлиқ субъекти сифатида танилишини билдиради. Халқаро ташкилотга кириш пайтида ҳуқуқлар ва мажбуриятлар юзага келади. Одатда, ташкилот аъзоларининг ҳуқуқлари ва бурчлари тасдиқланган халқаро шартлар ва ёрлиқларда ёзилган. Қозоғистон Республикаси Бирлашган Миллатлар ташкилотига қўшилиб, тегишли келишимларни ратификациялагандан кейин, Бирлашган Миллатлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

32-расм. Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти – Элбоши Н. А. Назарбаевнинг БМТ Бош Ассамблеясида сўзга чиқиши.

ташкилоти ҳужжатида тасдиқланган мақсадлар ва бурчлар, қоидалар бажарилишга мажбурланади.

Халқаро Меҳнат ташкилотига аъзо бўла туриб, давлат ишчиларини камситишга йўл бермаслик, эр кишилар ва аёллар меҳнати тенг баҳоланиш ҳолатларини ўрнатишга, болалар меҳнатини бўлдирмасликка ва ёшларни меҳнат қилишга рағбатлантириш мажбуриятини олди.

Атроф муҳитни ҳимоя қилишга йўналтирилган бир қатор халқаро келишимларга қўл қўйилгандан кейин, Қозоғистон маълум ифлослантирувчи зотларни чиқариш камайтириш ёки бўлдирмаслик, экспорт ва импорт бўйича мажбуриятлар олди. Бу мажбуриятлар 2001 йилги "Органик ифлослантирувчи моддалар ҳақида" Стокгольм конвенцияси, 1989 й. "Хавфли қолдиқларни ташиш ва уларни йўқотиш тўғрисида"Базель конвенцияси, 1997 й. "Климатнинг ўзгариши ҳақида" Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Асосий Конвенцияси бўйича Киото протоколи билан таъминланган.

Қозоғистон бошлаган асосий халқаро ташаббусларини кўриб чиқайлик. БМТ доирасида Қозоғистон ишга оширган ёки юзага чиқараётган кейинги ташаббуслар ишга қўшилди:

– Осиёдаги ўзаро иш-ҳаракат ва ишонч чоралари бўйича кенгашни чақиришни идеяси биринчи марта Тўнғич Президент – Элбоши Н. А. Назарбаев 1992 й. октябрь ойида Бош Ассамблеянинг 47-сессиясида таклиф этди. Биринчи саммит 2002 йили ўтди;

– 2016 йили БМТ нинг Ўрта Осиё иқтисоди учун Махсус дастури қурилди;

– Орол ва Семей экологик зилзила ҳудудларини қолипига келтириш;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Глоссарий

- **ОЎИҲИЧБК** – Осиёдаги ўзаро иш-ҳаракат ва ишонч чоралари бўйича кенгаш. Осиёда тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш учун Осиё давлатларининг муносабатларини тартибга соладиган Осиё халқларининг бириктирилган форуми.
- **БХТХФ** – Бирлашган Халқлар Ташкилотининг Халқаро фонди. Ривожланган элларга ва иқтисоди бор элларга ўзларининг демографиялик масалаларини ечишга ёрдам беради.

– БМТ Ҳудудий комиссияларининг икки конференцияси ва "Рио+20" турақ ривожланиш бўйича БМТ конференциясида қўлланиб "Яшил кўприк" дастури;

– Жаҳон энергоэкологиялик стратегияни тайёрлаш, унинг асосий компонентлари БМТ-нинг "Рио + 20" ривожланиш бўйича конференциянинг якуний ҳужжатида кўриниш топди;

29 август Ядроли синовларга қарши халқаро кун бўлиб санага кирди;

2010 ва 2013–2022 йилларда Халқаро йил ва маданиятни яқинлаштиришнинг Халқаро ўн йиллигини ўтказиш ҳақидаги эълонлар;

Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н. А. Назарбаевнинг терроризмга қарши кураш ва зўрлик-зўравонликка қарши ҳаракатлар бўйича бошламаларини ишга ошириш мақсадида БМТ-нинг ва аъзо давлатларнинг терроризмга қарши бўлимлари Ташкилот бошламасининг асосий қоидаларини Ташкилотнинг тадбирларига киритиш ва уларни ҳужжатларида кўрсатиш учун ишлайди.

Давлат раҳбарининг "Тинчлик" манифести. XXI аср "БМТ бошчилигига юборилди ва Хавфсизлик Кенгашининг ҳужжати сифатида Бош Ассамблеянинг ва S-2016-317 ҳужжати сифатида A-70-818 тиркаш номерлари билан БМТ-га аъзо барча давлатларга олти расмий тилларда тарқатилади. БМТ Бош котибининг ўринбосари – Х. Кларк "Олам. XXI аср" ғоялари билан руҳига: "Қозоғистон Республикасининг Президенти Н. А. Назарбаевнинг очиқлиги ва унинг инсониятнинг энг муҳим бурчларидан бирига қўл етказиш йўлидаги ягона кўзқараш – одамларнинг ҳаёти ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш", – деб юқори даражада баҳолади.

2011 йилги мартда Қозоғистон билан БМТ тарихида илк бор Қозоғистон Республикасининг Ташқи ишлар министри Касим-Жомарт Тоқаев БМТ Бош котибининг ўринбосари, БМТ-нинг Женевадаги бўлимининг директори бўлиб тайинланди. 2013 йилнинг 16 октябригача БМТ Бош котиби Пан Ги Муннинг айтганидек, бу лавозимда ишлаган Тоқаев БМТ-нинг Женева кенгашининг урушдан кейинги пайтидаги энг муваффақиятли раҳбари деб саналади.

Қасим – Жомарт Тоқаев 2019 йилнинг 9 июнида Қозоғистон Республикасининг Президенти бўлиб сайланди.

Қозоғистоннинг ташаббуси билан Халқаро кўргазмалар бюросининг ҳомийлиги билан ЭКСПО-2017 халқаро "Келажак энергияси" ихтисослаштирилган кўргазмаси ўтказилди. Кўргазма Нур-Султан шаҳрида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

35-расм. «ЭКСПО-2017» Халқаро кўргазмаси

2017 й. 10 июнь билан 10 сентябрь оралиғида ўтди. ЭКСПО-2017 кўргазмасида115 мамлакат ва 22 та халқаро ташкилот қатнашди. Кўргазмага 4 млн. га яқин одам келди, уларнинг ярим миллиони бошқа мамлакатлардан келгани. Кўргазманинг бош объекти – дунёдаги энг йирик сфералик иншоот – "Нур-Әлемі". Бу воқеа Қозоғистон Республикасининг юқори даражада ишонч ортадигандай ўтказилди (33-расм).

Қозоғистоннинг халқаро ташкилотларга фаол аъзолиги бизнинг давлатимизнинг сиёсатига бўлган ишончининг юқори даражасини кўрсатади. Қозоғистон Республикаси, халқлар низоларини тартибга келтиришга катта ҳисса қўшган халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти бўлиб саналади.

1. Халқаро мажбуриятлар дегани нима?
2. Нега халқаро мажбуриятларни бажариш муҳим?
3. Қозоғистон Республикасининг асосий халқаро бошламаларини атаб ўтинг.

1-даражали топшириқ.

Орол ва Семей экология зилзила ҳудудларини қолипига келтиришнинг асосий йўналишларини ўз ичига олган рефераттайёрланг. Шу иш бўйича қандай халқаро шартномалар қабул қилинди?

§93. Халқаро актлар асосида билим олиш вақтида Қозоғистон Республикаси фуқароларининг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, меҳнат муносабатлари соҳасида чет элдаги ҳуқуқларини ишга ошириш

Бугунги дарсда:

халқаро шартномаларга асосланган чет эллардаги Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқларининг қандай амалга оширилишини ўрганамиз.

Ҳар бир давлат ўз фуқаролари учун бирдай жавобгар, уларнинг ҳудудида турадиган чет эл фуқаролари ҳам жавобгар. Инсон ҳуқуқларини сақлаш ва амалга оширишнинг асосий кафолати халқаро ҳуқуқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Таянч сўзлар

- халқаро актлар
- қонуннинг ишга қўшилиши
- халқаро Меҳнат Ташкилоти
- Конвенция

нормалари, турли халқаро ташкилотларга қатнашувчи элларнинг халқаро шартномалари ва мажбуриятлари киради.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва чет элларда Қозоғистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқларини амалга ошириш. Инсон ҳуқуқларининг ягона декларациясини қабул қилиш орқали Бирлашган Миллатлар Ташкилоти эллари ўз тарихида илк бор бир ҳужжат сифатида йиғилган ва таклиф этилган инсон ҳуқуқлари ҳақида ўттиз мақоланинг амалга ошишига ўз ҳиссасини қўшди. Турли шаклларда шу ҳуқуқларнинг кўпи демократик элларнинг конституциявий қонунларининг бўлаги ҳисобланади. Қозоғистон Республикасининг фуқаролари "Инсон ва фуқароларнинг барчага ягона декларацияси" ратификация қилинган давлатларда тўлиқ ҳимоя қилинади. Уларнинг барча кафолатланган ҳуқуқлари бор ва улар жойлашган давлатнинг ҳимоясида.

Қозоғистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқлари ва эркинлигини бузган ҳолда улар ўзлари жойлашган давлатнинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига ҳимояга ариза бера олади.

Қозоғистон Республикаси ратификациялаган халқаро шартларга биноан Қозоғистон Республикасининг фуқаролари ўзларининг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун халқаро судларга мурожаат эта олади.

Чет эллардаги меҳнат муносабатлари соҳасидаги Қозоғистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқларини амалга ошириш. Қозоғистоннинг чет элдаги фуқароларининг меҳнат соҳасидаги ҳуқуқларини амалга ошириш Халқаро Меҳнат Ташкилотига қатнашувчи элларнинг халқаролик шартлари билан мажбуриятларини тартибга солади.

Қозоғистон Республикасининг фуқаролари ўз ҳуқуқларини хоҳлаган давлат ҳудудида ўзлари жойлашган элдаги талаблар ва қонунларга биноан қонуний асосда амалга оширади. Халқаро Меҳнат ташкилоти конвенцияларининг айрим қоидаларини кўриб чиқайлик. Чет эл мамлакатининг ҳудудида меҳнат соҳасидаги ўз ҳуқуқларини амалга оширадиган Қозоғистон Республикасининг фуқароларига кафолат берилади.

1. Бирдай меҳнат учун эр кишилар ва аёлларга бирдай ҳақ тўлаш тўғрисида. Халқаро Меҳнат ташкилотининг № 100 конвенциясининг 2- бобининг 1-тармоғига биноан, ҳар бир аъзо ҳаражат ҳисобидан фоиз ўлчовини белгилашнинг керакли усуллари, улар кўрсатилган усуллар билан, барча ҳизматкорларга эр кишилар ва аёлларга тенг бўлган ҳолда меҳнати учун маош бериш қоидаси қўлланилади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. *Меҳнат ва машғулот соҳасида камситишларга йўл қўймаслик.*

2-моддага биноан №111 ХМТ Конвенцияси ХМТнинг ҳар бир аъзоси учун кучга эга бўлганларга нисбатан ҳар қандай камситилишга барҳам бериш мақсадида далда бўлишга йўналтирилган миллий шарт-шароитлар ва амалиётлар, методлар, имкониятлар тенглиги ҳамда меҳнат ва машғулот муносабатлари билан мос келадиган миллий сиёсатни аниқлаш ва қўллаш мажбуриятини олади.

Глоссарий

- **Нострификация** – чет эл давлатларининг билим бериш ҳужжатларини таниш тартиби, яъни шу давлатнинг ҳудудида тегишли давлат органларининг шу ҳужжатларни қўлланилиши бўйича келишимини беради.

3. *Болалар меҳнатига йўл қўймаслик.* №138 ХМТ Конвенциясининг 3-модда 1-бандида ишнинг ҳар қандай кўринишига қабул қилиш ёки ўз характерига кўра ёки амалга ошириш вазиятига кўра ўсмирнинг соғлиги, хавфсизлиги, ахлоқига зарар етказадиган бошқа ишга ёллаш учун энг кичик ёш 18 дан кам бўлмаслиги мустаҳкамлаб қўйилган.

Бугунги кунда фуқароларнинг кўпчилиги ишлаш учун чет элга чиқишяпти. Бу фуқароларнинг барчаси давлат ва халқаро ҳуқуқ ҳимоясидадир.

Чет эл давлатларида таълим олаётган Қозоғистон Республикаси фуқаросининг ҳуқуқларини амалга ошириш. Замонавий давлатларнинг кўпчилиги ўзи учун қимматли кадрлар тайёрлашга, ёшларга халқаро даражада олий таълим беришга интилади. ҚР фуқаролари чет элларда таълим олишлари мумкин. Бунинг учун ўзи таълим оладиган давлат тилида эркин гаплашиши зарур; бўлажак мутахассисликни аниқлаб олиш; университетни танлаш ва олий ўқув юртига қабул қилишнинг барча шартлари билан танишиш зарур. Бу чет эл олий ўқув юртига киришнинг мустақил усулидир. Шунингдек, ҚР фуқароси миллий ОЎЮларида ўқиб туриб халқаро шартнома асосида чет элда олий маълумот олиши мумкин. Талабалар академик мобиллик дастури бўйича бир семестр давомида жаҳоннинг етакчи ОЎЮларида таълим олиши мумкин. Шунингдек қўшалоқ диплом олиш тизими ҳам мавжуд. Бу магистратурада ўқишга алоқадор. Бўлажак магистрлар бир йил чет эл ОЎЮда, кейинги йил Қозоғистон олий ўқув юртида таълим олишади. 1993 йил 5 ноябрда Қозоғистонда "Болашақ" Халқаро стипендияси таъсис этилди. Дастурнинг мақсади – мамлакат иқтисодининг устувор секторларига кадрлар ва мутахассисларни тайёрлаш. Дастур ўз ичига академик таълим (магистратура, докторантура) олиш билан бирга жаҳоннинг етакчи компаниялари ва университетларида илмий-ишлаб чиқариш тажрибасини ўташни олади. Таъкидлаш керакки, аввал "Болашақ" дастури бўйича стипендияни ўрта мактабни битириб, чет

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

элда таълим олишга интилганлар ола олишарди. Бугунги кунда стипендия олиш учун олий маълумотга эга бўлиш ҳамда фақат магистратура ва докторантурада, яъни Қозоғистон иқтисодини ривожлантириш учун зарур бўлган мутахассисликка ўқиш керак.

Бу Қозоғистон Республикаси фуқароларининг халқаро шартномалар асосида жаҳоннинг энг яхши ўқув муассасаларида таълим олишлари мумкинлигини англатади. Бошқа давлат ҳудудида таълим олганликни тасдиқлайдиган ҳужжат нострификация жараёнидан ўтганидан сўнг ҳақиқий деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, Қозоғистон Республикаси фуқаролари халқаро шартномалар асосида ўз ҳуқуқларини амалга оширишлари мумкин, унга боғлиқ ҳолда барча кафолатланган ҳуқуқларга эга бўладилар.

1. Нима сабабдан халқаро шартномаларни тузиш жуда муҳим? Улар Қозоғистон Республикасифуқаролариҳуқуқларининг чет элдаамалгаошишига қандай таъсир кўрсатади?
2. Қозоғистон Республикасифуқароларининг чет элдатаълимолиш ёки ишга жойлашишдаги ҳаракатларини муҳокама қилинг.
3. Қозоғистон фуқароларида қандай қийинчиликлар юзага келиши мумкин? Чет элга чиқаётган Қозоғистон фуқароларига қандай маслаҳатларбера олардингиз?

1-даражали топшириқ. Якка иш.

"Венн" диаграммасини қўлланиб, текшириш ва етказиш чораларининг фарқи билан ўхшашликларини кўрсатинглар.

Шогирд ҳақини ким ола олади?	Шогирд ҳақига қўйиладиган талабларқандай?	Фуқаро қандай соҳада ва қайси элларда билим ола олади?	Бу бизнинг мамлакатимизнинг ривожланишига қандай таъсирини кўрсатади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЎЗИНГНИ ТЕКШИР!

10-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

10-бўлим. Фуқаро ҳуқуқлари шартномалари ва мажбуриятларининг турлари

1. Шартлар бўлиши мумкин:

а) пулли ва бепул;
б) фақат пулли;
в) вақтинча ва турақ;
г) оммавий ва ҳудудий;
д) оғзаки ва ёзма.

2. Акцепт деганимиз нима?

а) шартнома тузишга келишим;
б) шартномани тўхтатиш усули;
в) шартнома тузишга таклиф;
г) мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули;
д) ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули.

3. Сотиб олиш шарти. . . . бўлади.

а) консенсуал, пулли, икки тарафлама;
б) аниқ, бир тарафлама, пулли;
в) консенсуал, пулли, бир тарафлама;
г) литерал, ўзаро, икки тарафлама;
д) оғзаки, ёзма.

4. Қарз шарти сифатланади:

а) консенсуал, икки томонлама;
б) аниқ, бир томонлама;
в) консенсуал;
г) аниқ, икки томонлама;
д) оғзаки, ёзма.

5. Агар қарз шартида энг бўлмаганда бир томон жисмоний шахс бўлса, шарт тузилади:

а) оғзаки турда ясалади;
б) содда оғзаки турда;
в) аниқ, бир томонлама;
г) нотариал турда;
д) давлат асосида рўйхатга олинган, ёзмача шаклда.

6. Қарз шарти қайси вақтдан бошлаб тузилган бўлиб ҳисобланади?

а) қарзни берган вақтдан бошлаб;
б) шартнинг ҳамма асосий талаблари бўйича келишимга қўл етказгандан бошлаб;
в) шартга тегишли шакл берилгандан бошлаб;
г) тарафлар ўзаро келишган пайтдан бошлаб;
д) шартга қўл қўйилгандан бошлаб.

7. Меросхўр субъекти бўлиб ҳисобланмайди:

а) нотариус;
б) мерос қолдирувчи;
в) меросхўр;
г) лойиқ бўлмаган меросхўр;
д) гувоҳ.

8. Мероснинг таркибига кирмайди:

а) мерос қолдирувчининг ҳаёти ва соғлигига келтирилган зиённи ўташ ҳуқуқи;
б) мерос қолдирувчига тегишли уй;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

в) мерос қолдирувчига тегишли улуш;
г) мерос қолдирувчининг мероси чегарасидаги мулкий бурчлари;
д) мерос қолдирувчига тегишли банк счети.

9. Меросхўрлик ҳуқуқи
а) фуқаролик ҳуқуқ соҳаси;
б) солиқ ҳуқуқининг кичик соҳаси;
в) ҳуқуқнинг фаол соҳаси;
г) фуқаролик иш юритиш ҳуқуқининг кичик соҳаси;
д) оила-никоҳ ҳуқуқи институти.

10. Умумий қоида бўйича меросни қабул қилиш муддати:
а) 6 ой; б) 1 йил; в) 3 йил; г) 2 йил; д) 3 ой.

11-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

11-бўлим. Истеъмолчилар ҳуқуқининг амалга оширилиши

1. Товар ва хизматдан фойдаланадиган шахс:
а) истеъмолчи; в) ёлловчи; д) сотиб олувчи.
б) ишлаб чиқарувчи; г) сотувчи;

2. Истеъмолчининг ҳуқуқлари соҳасида бошқаришнинг тармоғида қонуний доирасида чиқарилган ҳужжат.
а) истеъмолчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қонуни;
б) истеъмолчилар қонуни;
в) истеъмолчилар ҳуқуқи;
г) истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
д) товарни айирбошлаш қонуни.

3. Атроф муҳитга, мулкка, шу билан одамнинг соғлигига зиён келтирмайдиган товар тури қандай айтилади?
а) сифатли; в) хавфсиз; д) зиёнсиз.
б) сертификатланган; г) қолипсиз;

4. Ким сотиб-олиш шартини юзага оширади?
а) сотувчи; в) истеъмолчи; д) сотиб олувчи.
б) ишлаб чиқарувчи; г) ёлловчи;

5. Истеъмолчиларга мўлжалланган товар ишлаб чиқарувчи корхона:
а) сотувчи; в) истеъмолчи; д) ёлловчи.
б) ишлаб чиқарувчи; г) вакил;

6. Товар ёки хизматнинг вазифаси талабларга тўғри келмаслиги:
а) катта камчилик; в) сифати йўқ товар; д) муддати ўтган товар;
б) камчилик; г) хавфли товар;

7. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш бўйича кузатиш ва назорат қилиш хизматини амалга ошириш:
а) Қозоғистон Республикаси Миллий Иқтисод министрлигининг табиий монополияларни тартибга солиш ва рақобатбардошликни ҳимоя қилиш комитети;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

б) Маҳаллий ижро органлари қошидаги истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича комиссия;
в) тадбиркор;
г) солиқ органи;
д) суд.

8. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари қандай қонунлар билан ҳимоя қилинади?
а) 1995 йилги 30 августдаги Қозоғистон Республикасининг олиқ кодекси;
б) Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси, Қозоғистон Республикасининг "Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида" кодекси, Қозоғистон Республикасининг "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида" қонуни ва бошқа;
в) Ер тўғрисида қонун, Порахўрликка қарши иш-ҳаракат тўғрисида қонун;
г) Экологиялик Кодекс, Ўрмон кодекси;
д) Ҳуқуқни ҳимоя қилиш хизмати тўғрисида қонун, давлат хизматчиларининг Одоб кодекси.

12-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

12-бўлим. Муаллиф ҳуқуқининг асослари

1. Муаллиф ҳуқуқи деганимиз:
а) жиноий ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
б) маъмурий ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
в) оила ҳуқуқи муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
г) ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
д) интеллектуал мулкни фойдаланишни тартибга соладиган нормалар тизими.

2. Интеллектуал мулк ушбу соҳаларга бўлинади:
а) оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи;
б) солиқ ҳуқуқи, молия ҳуқуқи;
в) божхона ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ;
г) маъмурий ҳуқуқ, тадбиркорлик ҳуқуқ;
д) муаллиф ҳуқуқи, патент ҳуқуқи, коммерция-тижорат ҳуқуқи.

3. Муаллиф ҳуқуқини ким ҳимоя қилади?
а) муаллиф ёки у билан ишлайдиган ташкилотлар;
б) суд органлари;
в) муаллифнинг қариндошлари;
г) прокурор;
д) адвокат ва нотариус.

4. Муаллиф ҳуқуқини нима учун расмийлаштириш керак?
а) меросхўрлик йўли билан қолдириш мақсадида;
б) муаллифлик ҳуқуққа пулли ҳаражат олиш учун;
в) муаллифга тегишли ижодий меҳнатини ўзганинг фойдаланмаслиги учун, бошқа шахсларнинг муаллифлик ҳуқуқига қўл суқиш фактларининг бўлмаслиги;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

г) давлат мукофотини олиш учун;
д) ўзининг ва бошқанинг манфаатини қаноатлантириш учун.

5. Муаллифлик ҳуқуқбузарлик учун қандай жавобгарлик юзага келади?
а) фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик, жиноий жавобгарлик;
б) тартибга чақириш, маънавий;
в) одамгарчилик, диний;
г) моддий, ижтимоий;
д) сиёсий, маъмурий.

13-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари.

13-бўлим. Оила ҳуқуқи институтлари

1. Никоҳ шарти нимани аниқлайди?
а) эр-хотин орасидаги мулкий эмас муносабатларни;
б) никоҳда ва унинг бузилган ҳолатида эр-хотинларнинг мулкий ҳуқуқлари ва бурчлари;
в) болаларга тегишли эр-хотинларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари;
г) эр-хотинларнинг ҳуқуқ ва ҳаракат ёки фаолиятга қобилиятлилиги;
д) эр-хотинлар билан уларнинг қариндошлари орасидаги шахсий муносабатлар.

2. Қонуний равишда никоҳга туришга ман қилинади?
а) бошқа никоҳда турган одамлар орасида;
б) қариндошлар орасида;
в) қўшнилар орасида;
г) дўстлар орасида;
д) турли миллат вакиллари орасида.

3. Патронат – ...
а) ҳаракат қобилиятини чеклаш институтлари;
б) 14 ёшга тўлмаган болаларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш институтлари;
в) етим болалар, ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болалар шарт бўйича ойига тарбияланишга берилади;
г) бола асраб олиш институти;
д) оиланинг бир аъзосининг, бошқа аъзоларининг фойдасига пул ҳаражат тўлашга.

4. Алимент – ...
а) ҳаракат қобилиятини чеклаш институти;
б) 14 ёшга тўлмаган болаларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш институти;
в) бола асраб олиш институти;
г) васийлик ва ҳомийлик институти;
д) оиланинг айрим аъзоларининг бошқа аъзоларининг фойдасига тўлашга мажбур бўлган, маълум ҳаржлай мажбуриятлари.

5. Оила ҳуқуқи – ...
а) никоҳ, қариндошлик, бола асраб олиш, болаларни оиласига тарбиялашга қабул қилишда фуқаролар орасида юзага келадиган муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

б) мулкий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
в) жиноий муносабатларни тартибга соладиган нормалар тизими;
г) солиқ муносабатларини тартибга соладиган нормалар тизими;
д) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоялашни тартибга соладиган нормалар тизими.

6. Никоҳ – ...
а) оила қуриш мақсадида қурилган эркак ва аёл ўртасидаги тенг ҳуқуқли иттифоқ;
б) оилавий мулкни бошқариш бўйича шарт;
в) болаларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш институти;
г) ҳаракат қобилиятлигини чеклаш институти;
д) васийлик ва ҳомийлик институти.

7. Болани қабул қилувчи оила – ...
а) болани қабул қилувчи оила;
б) тўлиқ эмас оила;
в) болаларни патронатга олувчи оила;
г) дам олиш ва байрам кунлари етим болаларни тарбиялашга вақтинча қабул қилган оила;
д) эрли-хотинларнинг орасида болаларни тарбиялашга тегишли шарт.

8. Болани қабул қилувчи оила ...
а) дам олиш ва байрам кунлари етим болаларни тарбиялашга вақтинча қабул қилган оила;
б) тўлиқ эмас оила;
в) болаларни патронатга олувчи оила;
г) болани асраб олувчи оила;
д) давлат органи билан шарт асосида етим болаларни, ота-онасининг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбияга оладиган оила.

9. Ажрашиш йўли билан никоҳнинг тўхтатилиши мумкин:
а) қонун бу ҳолатни тартибга солмайди;
б) эрли-хотинларнинг ўртасидаги шарт бўйича;
в) рўйхатга олувчи органда ёки судда;
г) мораль, одоб-ахлоқ ва дин нормалари асосида;
д) оилавий кенгашда.

14-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари.

14-бўлим. Меҳнат ҳуқуқининг базалик нормалари

1. Меҳнат муносабати деганимиз нима?
а) Қозоғистон Республикасининг меҳнат тўғрисида қонунида, меҳнат шартида, жамоавий шартда ва иш берувчининг актиларида кўзланган ҳуқуқлар ва бурчларни амалга ошириш жараёнида хизматчи ва иш берувчининг орасида вужудга келадиган муносабатлар;
б) ҳуқуқлари ва бурчларни амалга ошириш жараёнида юзага келадиган хизматчи ва жамият орасидаги муносабатлар;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

в) Қозоғистон Республикасининг фуқаролик қонунида, меҳнат шартида, жамоа шартида ва иш берувчининг актиларида кўзланган ҳуқуқлар ва бурчларни юзага ошириш жараёнида хизматкор ва иш берувчининг ўртасида юзага келадиган муносабатлар;
г) Қозоғистон Республикасининг меҳнат ҳақида қонунида, жамоа шартида ва иш берувчининг актиларида кўзланган, ҳуқуқлар ва бурчларни юзага ошириш жараёнида фуқаро ва давлат ўртасида муносабатлар;
д) ҳуқуқлари ва бурчларини юзага ошириш борасида юзага келадиган давлат ва жамоа ўртасида муносабатлар.

2. Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексида, қайси ёш оралиғида балоғат ёшига етмаган ёш ўспиримларни ишга олишга рухсат этилган?
а) 12-14; б) 14-18; в) 13-18; г) 14-16; д) 10-12.

3. Қозоғистон Республикасининг Меҳнат кодексига биноан, 18 ёшга тўлмаган хизматкорлар билан қандай вазиятда меҳнат шарти тузилади?
а) олдиндан мактаб ўқитувчиси билан тузилган келишимдан кейин;
б) олиндан юритилган психологиялик текширишдан кейин;
в) олдиндан юритилган маҳаллий маъмурий келишимдан кейин;
г) олдиндан юритилган медицина текширишидан кейин;
д) олдиндан иш берувчи билан келишилгандан кейин.

4. Меҳнат низолари келиши комиссияси билан кўрилади, ечилмаган масалалар ёки келишим комиссиясининг ечими бажарилмаган масалалар қаерда кўрилади?
а) ўзини бошқариш органларида; г) судда;
б) ички ишлар органларида; д) ижро бошқарув органларида.
в) маҳаллий ижро органларида;

5. Жамоавий меҳнат низоларини ечиш мумкин бўлмаган ҳолатда ечиш тартибини аниқланг:
а) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – меҳнат арбитражида – битимга келиш комиссиясида-Қозоғистон Республикасининг судида кўрилади.
б) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – меҳнат арбитражида – Қозоғистон Республикасининг судида кўрилади.
в) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – меҳнат арбитражида-битимга келиш комиссиясида-меҳнат арбитражида – Қозоғистон Республикасининг судида кўрилади.
г) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – Қозоғистон Республикасининг судида – меҳнат арбитражида – битимга келиш комиссиясида кўрилади.
д) иш берувчи (иш берувчилар бирлашмаси) – битимга келиш комиссиясида – Қозоғистон Республикасининг судида кўрилади.

15-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

15-бўлим. Жиноий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари

1. Махсус илми бор, жиноий иш бўйича ҳеч қандай манфаат кўзламайдиган шахс:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

а) терговчи - дознаватель; в) мутахассис; д) гувоҳ.
б) терговчи; г) эксперт;

2. Тотувлашиш ва шартномага туриш учун тарафлар чақирадиган мустақил якка шахс:

а) судья; б) полиция; в) прокурор; г) эксперт; д) медиатор.

3. Жиноят ясади деган шубҳа билан шахсни берилган вақтдан ортиқ ушлашга бўлайди:

а) 24 соат; б) 36 соат; в) 48 соат; г) 6 соат; д) 12 соат.

4. Олдини олиш чораларини танлаган пайтда нима ҳисобга олинмайди?

а) соғлиги; г) мулкий ҳолати;
б) нима билан шуғулланиши; д) миллати.
в) ясалган жиноятнинг оғирлиги;

5. Жиноий ҳуқуқбузарлик тўғрисида ахборот тушган вақтда жиноий таъқиқ органларининг лавозимли шахслари уни бирдан қабуллаб, қаерда тиркаши керак?

а) ахборотларни тиркаш китоби; г) жиноятлар бўйича китобга;
б) блокнотга; д) терговчининг ёзмасига.
в) протоколга;

6. Аниқлов-тергов туридаги судгача тергов муддати:

а) 1 ой; б) 2 ой; в) 3 ой; г) ярим йил; д) 7 ой.

7. Олдиндан тергов туридаги судгача бўлган тергов муддати:

а) 1 ой; б) 2 ой; в) ярим йил; г) 3 ой; д) ярим ой.

8. Қозоғистонда билар ҳайъати судининг қандай намунаси?

а) континентал; б) англосаксон; в) герман; г) африкалик; д) азиялик.

9. Тинтиш юритишга ким санкция беради?

а) адвокат; в) терговчи; д) тергов судьяси.
б) прокурор; г) мутахассис;

10. Жиноий ҳуқуқбузарликлар қандай базада тиркалади?

а) судгача тергов-текширувининг ягона тизими;
б) умумий тизим;
в) Электрон рақамли имзода;
г) “Қадағалау”;
д) Ички ишлар департаменти.

16-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

16-бўлим. Фуқаролик иш юритиш ҳуқуқининг институтлари

1. Судларга бўйсунувчи ишларни маълум бир суднинг кўрилишига бўлиш тартиби.

а) ведомстволик бўйсуниш; в) далиллаш; д) қонунийлик;
б) судлик; г) аниқлик;

2. Фуқаролик иш юритишнинг турларини атаб ўтинг:

а) талаб-ариза жараёни;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

б) енгиллаштирилган иш юритиш;
в) махсус талаб қўйиш тартиби;
г) махсус жараён;
д) талаб-ариза, енгиллаштирилган, махсус талаб қўйиш, махсус жараён.

3. Фуқаролик, уй-жой, оилавий, меҳнат ва бошқа низолар кўриладиган суд ишини юритиш тури:
а) талаб-ариза жараёни;
б) енгиллаштирилган иш юритиш;
в) махсус талаб қўйиш жараёни;
г) махсус жараён;
д) буйруқлар.

4. Маълум бир иш юритиш тартиби билан кўрилиши керак бўлган ишнинг бир одамнинг (даъвогарнинг) бошқа одамга (жавобгарга) низоси моддий-ҳуқуқий талаби:
а) ариза;
б) талаб-ариза;
в) таклиф;
г) талаб, талаб-ариза;
д) шикоят.

5. Талаб-ариза элементларини атанглар:
а) савол ва жавоб;
б) далиллар ва далиллаш;
в) аниқлаш ва асослаш;
г) таниш ва терисга чиқариш;
д) талаб қўйишнинг мазмуни ва негизи.

6. Тарафларнинг талаблари ва қаршиликларини асослайдиган фактлар бўйича қонуний усул билан олинадиган маълумотлар:
а) суд ишини юритиш;
б) талаб-ариза;
в) далиллар;
г) асос;
д) бўйнига олиш.

7. Одамнинг юқори турган судга ишнинг мазмуни бўйича қайта кўриш йўли билан қонуний кучига кирмаган қуйи турган ечимнинг қонунийлиги ва асосли эканини текшириш бўйича сўраниш билан мурожаат этиши:
а) кассация;
б) апелляция;
в) кузатиш;
г) назорат қилиш;
д) жавоб.

8. Ижро ҳужжатларини мажбурлаб бажаришга йўналтирилган чораларни қабул қилиш бўйича хизматларни амалга ошириш:
а) адвокат;
б) суд ижрочиси;
в) нотариус;
г) билар ҳайъати;
д) медиатор.

9. Қозоғистон Республикаси суд ижрочиларининг қандай турлари бор?
а) хусусий шахс ижрочиси;
б) давлат суд ижрочилари;
в) маҳаллий суд ижрочилари;
г) республика суд ижрочилари;
д) давлат ва хусусий суд ижрочилари.

17-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

17-бўлим. Маъмурий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари

1. Жабрланувчининг ҳуқуқи бор:
а) ишнинг барча материаллари билан танишишга;
б) тушунтириш хатини ёзишга;
в) қўлхат беришга;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

г) маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишни кўраётган лавозимли шахснинг чақириши бўйича боришдан бош тортишга;
д) вакилининг бўлишига.

2. Маъмурий ишни кўришга кимнинг ҳуқуқи бор?
а) ички ишлар органларининг;
б) иқтисодий тергов органининг;
в) прокуратура органларининг;
г) порахўрликка қарши хизматнинг;
д) ижтимоий бирлашмалар.

3. Қандай маъмурий ҳуқуқбузарликлар ички ишлар органларининг ведомстволик қарашига ётмайди?
а) архитектура-қурилиш ишларининг қоидасини бузиш;
б) уриш;
в) балоғат ёшига етмаганларни тарбиялаш ва билим бериш мажбуриятларини бажармаслик;
г) йўловчиларни чиптасиз ташиш;
д) соғликка атайиндан зиён келтириш.

4. Маъмурий жавобгарлик юкланмайди:
а) ҳарбий хизматчига;
б) жисмоний шахсга;
в) юридик шахсга;
г) ақл-эси кам одамга;
д) 18 ёшга тўлмаган фуқарога.

5. Маъмурий полицияга қандай бўлим кирмайди?
а) миграция полицияси
б) фуқаролик ва хизмат қуроли айланиши бўйича назорат бўлими;
в) кузет хизмати;
г) маҳаллий полиция хизмати;
д) жиноий полиция бўлими.

6. Маъмурий ҳуқуқбузарлик белгиларини кўргандан кейин, прокурор қандай процессуал ҳужжатни тузади?
а) протокол; б) ҳукм; в) аниқлов; г) ариза; д) қарор.

7. Маъмурий қўлга олиш муддати:
а) 3 соатдан ортиқ эмас;
б) бир соатдан ортиқ эмас;
в) икки соатдан ортиқ эмас;
г) беш соатдан ортиқ эмас;
д) ярим соатдан ортиқ эмас.

8. Текшириш вақтида гувоҳлар сони:
а) 3; б) 2; в) 4; г) 1; д) 5.

9. Суд ишидан четлатиш дегани:
а) бўшатиш;
б) тайинлаш;
в) қатнаштириш;
г) қаршилик билдириш;
д) қизиқтириш.

10. Суддаги маъмурий ишнинг энг узоқ муддати:
а) 5 сутка; б) 7 сутка; в) 10 сутка; г) 15 сутка; д) 20 сутка.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

18-бўлимни хулосалаш учун тест топшириқлари

18-бўлим. Қозоғистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъектиси

1. ЮНЕСКО-нинг асосий бурчи:

а) дунёнинг қашшоқлик ва касалликларга қарши кураш;
б) билим ва илмни ривожлантириш;
в) иқтисодни ривожлантириш;
г) техноген офатдан ҳимоялаш;
д) атом энергетикасини ривожлантириш.

2. Қозоғистон Республикасининг фуқароси чет эл мамлакатида қонун бузиб, Қозоғистон Республикасининг ҳудудига қайтган ҳолатда:

а) у чет эл давлатига берилади;
б) чет эл давлатига берилмайди;
в) чет эл давлати ҳудудида судга тортилади;
г) унга Қозоғистон Республикаси ҳудудига киришига ман этилади;
д) у Қозоғистон Республикаси фуқаролигидан айирилади.

3. Халқаро Меҳнат Ташкилоти – ... ... тартибга солади.

а) меҳнат муносабатларини;
б) билимди ривожлантириш ва тарқатиш масалаларни ;
в) эпидемияларнинг тарқалишини;
г) ядролик қуролнинг таралишини;
д) халқаро савдони.

4. “Болашақ” дастурининг мақсади:

а) давлат органи;
б) ҳарбий мутахассисларни тайёрлаш;
в) эл иқтисодининг босим бўлаги учун мутахассислар ва кадрлар тайёрлаш;
г) ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари хизматчиларини тайёрлаш;
д) овул ёшларини ўқитиш ва тайёрлаш.

5. Қозоғистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди:

а) 1991 й 16 декабрь; в) 1992 й. 2 март; д) 1993 й. 28 январь.
б) 1990 й. 25 октябрь; г) 1995 й. 30 август;

6. 2016 й. Қозоғистон ҳаракати билан Бирлашган Миллатлар Ташкилотида нима учун махсус дастур қурилди?

а) қочқинларни зўрлик – зўравонликдан ҳимоя қилиш;
б) ядролик державаларни қуролсизлантириш;
в) Марказий Осиё иқтисоди учун;
г) глобал исиш муаммоси;
д) Ғарб Европа элларининг ҳаёт кечириш даражасини орттириш учун.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ТЕСТ ЖАВОБЛАРИ

10-бўлим

1. а)	2. а)	3. а)	4. б)	5. а)	6. б)	7. в)	8. а)	9. г)	10. а)

11-бўлим

1. а)	2. а)	3. в)	4. а)	5. б)	6. а)	7. а)	8. б)

12-бўлим

1. д)	2. д)	3. а)	4. в)	5. а)

13-бўлим

1. б)	2. а)	3. в)	4. д)	5. а)	6. а)	7. г)	8. д)	9. в)

14-бўлим

1. а)	2. б)	3. г)	4. г)	5. в)

15-бўлим

1. г)	2. д)	3. в)	4. д)	5. а)	6. а)	7. б)	8. а)	9. д)	10. а)

16-бўлим

1. б)	2. д)	3. а)	4. г)	5. д)	6. в)	7. б)	8. б)	9. д)

17-бўлим

1. г)	2. д)	3. а)	4. г)	5. д)	6. д)	7. а)	8. б)	9. г)	10. г)

18-бўлим

1. б)	2. б)	3. а)	4. в)	5. в)	6. в)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ХУЛОСА

Азиз ўқувчилар! Сизлар “Ҳуқуқ асослари” фанини ўқиб ўрганишни тугатдингиз. Фаннинг мақсади – фаол фуқаролик кўз қараши бор, ҳуқуқий жиҳатдан саводли шахс шаклланишига имконият яратиш, уни ҳуқуқий маданиятга ўргатиш, ҳуқуқий билимларни тажриба юзасида қўллаш кўникмаларини ҳосил қилишдир. Бу мақсадда 9–11-синфларда ўқиганларингизни 3 йил мобайнида қўлга киритдинглар.

Сизлар асосий қонун институтлари ҳақида билиб олдингиз, давлат тузилиши, турли ҳуқуқ субъектларининг вазифалари ва ҳуқуқлари билан танишдингиз. Шу билан қатор, ижтимоий ва ҳуқуқий нормалар тизими ҳақида, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамият, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиб ҳақида, “қозоғистонлик ҳуқуқ” ва “халқаро ҳуқуқ” тушунчаси билан унинг базалик соҳасининг мазмуни тўғрисида билим олдингиз.

Бу фанни ўқиб бўлгандан сўнг, сизларда ҳуқуққа деган ёқимли муносабат, қонунни билиш билан уни бажаришнинг ижтимоий томондан фойдали эканлиги ҳақида тушунча пайдо бўлди, қозоғистонлик патриотизм, умуминсоний қадриятлар, эзгулик ва одиллик асосида ҳуқуқий онгингиз қолиплашди.

Бундан кейин сизлар ҳуқуқий билимларингиз билан кўникмаларингизни турли ҳаётий вазиятларда қўллана оласизлар. Шу билан қатор жамиятдаги ҳуқуқий муносабатларга боғлиқ вазиятларни танқидий таҳлил қилиб, баҳолаб, ҳуқуқий ва ижтимоий муҳим масалалар бўйича фикр юрита оласизлар.

Ҳаётда улкан муваффақиятларга эришишингизга тилакдошмиз!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Халқаро актлар

1. Адам қуқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда қабылданған.
2. Бала қуқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 1989 жылғы 20 қарашада қабылдаған.
3. Мүгедектердің қуқықтары туралы Конвенция. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясы 2006 жылғы 13 желтоқсанда қабылдаған.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Өзгерістер мен толықтырулар 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 жылдары енгізілді.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Жалпы бөлімі. 1994 жылы 27 желтоқсанда қабылданған.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Ерекше бөлімі. 1999 жылы 1 шілдеде қабылданған.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. 2015 жылы 31 қазанда қабылданған.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. 2014 жылы 4 шілдеде қабылданған.
7. Әкімшілік қуқықбұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған.
8. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. 2015 жылы 23 қарашада қабылданған.
9. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2011 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.
10. Тұтынушылардың қуқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылы 4 мамырдағы Заңы.
11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылы 18 қарашада қабылданған.
12. Қазақстан Республикасындағы баланың қуқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы Заңы.

Илмий асарлар

1. *Зиманов С.* Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. Алматы, 2008.
2. *Ибраева А.С.* и др. Мемлекет және қуқық теориясы. Оқулық. Алматы: Фолиант, 2014.
3. *Сапаргалиев Г.С.* Қазақстан Республикасының конституциялық қуқығы. Оқулық. Алматы: Жеті жарғы, 2002.
4. *Назарбаев Н.Ә.* Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017.
5. *Назарбаев Н.Ә.* Еуразия жүрегінде. Астана, 2017.
6. *Сулейменов М.К.* Право как система. М.: Статут, 2016.
7. *Тусупова А.* Конституционное право Республики Казахстан и зарубежных стран. Учебно-методическое пособие. Алматы: Қазақ Университеті, 2018.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДАРИЖА

Кириш 4

III бўлим. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ

10-боб. Фуқаролик ҳуқуқдаги шартнома ва мажбуриятларнинг алоҳида турлари...5

45-§. Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома.....5
46-§. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномани тузиш, ўзгартириш ва бузиш 8
47-§. Харид қилиш-сотиш шартномаси тушунчаси.....12
48-§. Чакана харид қилиш-сотиш шартномасининг ўзгачаликлари 16
49-§. Айирбошлаш шартномаси.....20
50-§. Ҳадя қилиш шартномаси 24
51-§. Ижарага бериш шартномасининг умумий қоидалари 29
52-§. Инжарага бериш шартномасини тузиш ва уни бузиш талаблари 32
53-§. Уйни ижарага олиш 35
54-§. Қарз шартномаси.....39
55-§. Суғурта битими 44
56-§. Зарар келтириш оқибатларидан юзага келган мажбуриятлар 48
57-§. Зарар келтиргани учун тайинланадиган масъулият турлари 51
58-§. Меросхўрлик ҳуқуқнинг умумий тавсифи 55
59-§. Қонун бўйича ва васиятга кўра меросхўрлик қилиш 58

11-боб. Истеъмолчилар ҳуқуқининг амалга оширилиши 64

60-§. Истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш механизми.....64
61-§. Сотувчининг ва ишларни бажарадиган кишиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Аниқ ҳолатларни муҳокама қилиш.....68

12-боб. Муаллифлик ҳуқуқи асослари 71

62-§. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳуқуқий созлаш" тушунчаси ва фани 71
63-§. Муаллифлик ҳуқуқ тўғрисида баҳсларни ҳал этиш механизми (суд орқали ва суддан ташқари) 74

13-боб. Оила ҳуқуқи институтлари 79

64-§. Оила ва оила турлари.....79
65-§. Никоҳланишнинг шартлари ва талаблари 83
66-§. Никоҳни бузиш 88
67-§. Ота-оналарнинг болалари олдидаги ва болаларнинг ота-оналари олдидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари 92
68-§. Ота-онанинг ғамхўрлигисиз қолган болаларни тарбиялаш 95
69-§. Оила аъзоларининг алимент тўлаш мажбуриятлари 100

14-боб. Меҳнат ҳуқуқининг базалик нормалари 104

70-§. Меҳнат муносабатлари субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Меҳнат ҳуқуқининг давлат томонидан ҳимоя қилиниш усуллари. Ҳуқуқий тасниф 104
71-§. Балоғат ёшига етмаганларнинг меҳнат ҳуқуқларини юзага ошириш.....108
72-§. Меҳнат низолари. Индивидуал ва жамоавий меҳнат низоларини кўриб чиқиш механизми. Ҳуқуқий вазиятларнинг таҳлили 111

IV-бўлим. ИШ ЮРГИЗИШ ҲУҚУҚИНИНГ АСОСЛАРИ

15-боб. Жиноий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари.....115

73-§. Жиноий иш юритиш ҳуқуқининг тушунчаси ва мазмуни 115

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

74-§. Жиноий таъқибнинг умумий қоидалари 119
75-§. Жиноий суд ишини юритиш қатнашувчилари 121
76-§. Жиноий суд ишини юритишда далиллар ва далиллаш 125
77-§. Жиноий-процессуал мажбурлаш чоралари 128
78-§. Дастлабки тергов ишини юритиш тартиби ва умумий шартлари 131
79-§. Тергов иш-ҳаракатларинг хусусиятлари.....134
80-§. Балоғат ёшига етмаганларнинг жиноий ҳуқуқбузарликлар бўйича иш-юритиш.....137
81-§. Суд ҳайъати тушунчаси ва унинг хизмат асослари.....140

16-боб. Фуқаролик иш юритиш ҳуқуқининг институтлари.....144

82-§. Идоравий бўйсуниш ва юрисдикция институтлари.....144
83-§. Фуқаролик суд ишини юритиш турлари. Фуқаролик суд ишини юритиш жараёнининг босқичлари.....148
84-§. Фуқаролик иш юритишда далиллар ва исбот.....151
85-§. Талаб қўйиш бўйича иш юритиш асослари 154
86-§. Суд актларини қайта кўриб чиқиш.....157
87-§. Ижро жараёни.....161

17-боб. Маъмурий иш юритиш ҳуқуқининг институтлари.....164

88-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича ишларни кўриб чиқадиган ваколатли органлар 164
89-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик ишларни қўзғаш тартиби 168
90-§. Маъмурий ҳуқуқбузарлик бўйича иш юритишни таъминлаш чоралари.....171
91-§. Маъмурий ишларни судда кўриб чиқиш хусусиятлари.....174

V бўлим. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

18-боб. Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқ субъекти.....178

92-§. Қозоғистон Республикасининг халқаро ҳуқуқлари ва бурчлари. Қозоғистон Республикаси халқаро ҳуқуқ субъекти.....177
93-§. Халқаро актлар асосида билим олиш вақтида Қозоғистон Республикаси фуқароларининг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, меҳнат муносабатлари соҳасида чет элдаги ҳуқуқларини ишга ошириш 181
Ўзингни текшир!.....185
Тест жавоблари 195
Хулоса 196
Фойдаланилган адабиётлар 197

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Ибраева Алуа Саламатовна
Еркинбаева Лаззат Калымбековна
Назаркулова Ляззат Талгатовна
Ищанова Гульнар Тулемисовна
Бекишев Асхат Кенжебекович
Турсынкулова Динара Аханова
Гончаров Сергей Борисович
Баданова Анна Николаевна
Касымжанова Айнур Ахылбековна

ОСНОВЫ ПРАВА
Часть 2

Учебник для 11 классов общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ
(*на узбекском языке*)

Муҳаррир *М. Алимкулова*
Бадиий муҳаррир *Ж. Булатаев*
Техник муҳаррир *И. Тарапунец*
Компьютерда саҳифалаган *Г. Оразақинова*

Нашриётга 7 июль 2003 йилда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлигининг № 0000001 давлат лицензияси берилган

ИБ № 6251

Нашрга 27.08.20 рухсат этилди. Ҳажми 70×100 1/16. Офсет қоғози. Ҳарф тури «SchoolBook Kza». Офсет нашри. Шартли босма табоғи 16,13. Шартли бўёқ тамғаси 65,20. Нашр ҳисоб табоғи 9,50. Адади 3500 нусха. Буюртма №

"Мектеп" нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шох кўчаси, 143-уй.
Факс: 8(727) 394-42-30, 394-37-58
Тел.: 8(727) 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217